ISSN 0207—642 X

ИЫЛДЫЗ

4

1988

БЕССТРАШНАЯ РАЗВЕДЧИЦА
РЕЗИДЕНТ ОТДЕЛЬНОЙ ПРИМОРСКОЙ АРМИИ
ЗАМУЧЕНА И РАССТРЕЛЯНА В ЗАСТЕНКАХ ГЕСТАПО
СЛАВА И ГОРДОСТЬ КРЫМСКОГО НАРОДА

АЛИМЕ АБДЕННАНОВА

/1924 · 1944/

ЙЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ЖУРНАЛ

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

4

1988

Июль
Август

ДОКЪУЗЫНДЖЫ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

Айдер ОСМАН

Редколлегия:

Шамиль АЛЯДИН
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Аскъад МУХТАР
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редакторнынъ муавини)
Урие ЭДЕМОВА

Месуль секретарь
Риза ФАЗЫЛ

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулям адына эдебият ве саньат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

РУСТЕМ АЛИЕВ. Бурулышта. Роман 3

АДЖИ-АБЛА ЭМИРОВ. Янгъан экинлер. Икяе 55
ТАИР ХАЛИЛОВ. Анамны арзлап. Икяе 65
РЕШИД МЕМИШ. Эски тюркю. Икяе 69

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ. «Эбедий атеш» башында. Тазерюв. Шиирлер 72

НАДЖИЕ БАТАЛОВА. Алим. Очерк 74

ЧЕРКЕЗ-АЛИ. Багъчеван шаир 81
ДЖАФЕР КЪУРТСЕИТОВ. Кечтилер... Къыш манзаралары. Багъджы. Келинге. «Газ битти...» Шиирлер 82
ЮНУС ТЕМИРКЪАЯ. Тынчлыкъ олса. Къорумакъ лязим. Колорадо къонъузлары. Эки гъазель. Шиирлер 85
НУРИ КЪУРТМОЛЛА. Корьмединъми Османымны? Шиир . . 87
ВЕНЕРА ИБРАИМОВА. Берильмеген суаллерим. Хаялымдан... Сен олмасанъ... Къушларнынъ тилине... Мен бахт ичюн кельдим дюньягъа. Шиирлер 89

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ

РИЗА ФАЗЫЛ, САФТЕР НАГАЕВ. Кърымтатар эдебияты тарихына бир назар 91

ЭДЕБИЙ-МЕДЕНИЙ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗ

Р. БАРЫНЛЫ. «Иште, санъа чобан огълу!» 108
АЙДЕР МЕМЕТОВ. Буюк тильшнас алим 111
БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ. Дунай таша. Тувгъан тиль. Шиирлер . 114

САНЬАТ

АЛИ СУЛЕЙМАН. Маэстро Мушель. Очерк 116
ОСМАН АСАНОВ. Аятнынъ улу къаидеси 123

ХАЙЫРЛАЙМЫЗ!

ШАМИЛЬ АЛЯДИН. Эдип 125

БАЛАЛАР ИЧЮН

ЭМИНЕ АСАНОВА. Окъумагъа огренем. Ресимли элифбе . . 127

ХАЛКЪ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

Чынълар 133

УСЕИН КУРКЧИ. Сёз бирикмелери 136

Бир меджлисте. Халкъ йыры. Нота 141

© «Йылдыз», 1988

Рустем Али

БУРУЛЫШТА

РОМАН

Машина токътады. Сеитбекир: «Керекмей, озюм...» — десе де, Намсатаровнен Бурун онынъ къолтукъларындан туттулар.

— «Озюм» экен, — текрарлады Намсатаров ве агъаджа насиат берген олды: — Атламагъандже, оп деме, къардашым. Санъа тышарыда кезинмек даа эрте. Башта эв ичинде яваш-яваш кезинип алыш, сонъра азбаргъа чыкъып кезинирсинъ, авагъа алышырсынъ. Ич де ашыкъчанлыкъ этме, ашыкъчанлыкъ эр шейге зарар кетире, ишке де. Анъладынъмы? Ишке де.

— Анъладым.

— Анълагъан олсанъ, пек яхшы. Айды, сагълыкънен къал. Тюзелип, ишке чыкъ, — деди Намсатаров къапы янында онынъ тирсегини бошатып.

— Сагъ олунъыз, киринъиз ичери, бирер фильджан къаве ичип, сонъ кетерсинъиз.

— Тешеккюр, Сеитбекир Эреджепович. Озюнъ билесинъ, иш чокъ, вакъытымыз исе, адеттеки киби азлыкъ эте. Сагълыкънен къал, тюзель.

— Сагълыкънен барынъыз. Сагъ олунъыз.

Акъшам ищтен къайткъанда, Асие эр куньки киби, кене Сеитбекирни корьмеге кельди. Онынъ алына бакъып, меселени сёзсюз анълады.

— Бугунь чокъ гезинмишинъ, Сеитбекир, — деди о элини севгилисининъ манълайына къоюп. — Сыджагъынъ да вар. Эгер тез вакъытта тюзельмек ве эвельки киби сагълам олмакъ истесенъ, экимнинъ сёзюни динълемелисинъ. Ёкъса сени хастаханеге алып кетерим.

— Бир даа чокъ гезинмем, эким аркъадаш! — кокюс кечирди Сеитбекир кулюмсиреп. — Тез-тез тюзельмеге, эвельки киби сагълам олмагъа, сени къуджагъыма алып, котерип юрьмеге пек истейим, меним экимим!

— Сёз динълейджексинъми?

— Динълейджем, джанчыгъым.

— Динълейджегим, ама бильдигими этеджегим, десе.

— Ёкъ. Эндиден сонъ ялынъыз сенинъ дегенинъ киби япаджагъым. — Сеитбекир онынъ элини манълайындан алып, дудакъларына къойды.

— Нерелерде олдунъ?

— Объекте вардым.

— Вай! Шашмышынъ!

— Горьмее истедим.

— Сонъ, горьдинъми?

— Горьдим.

— Юрегинъ тынчландымы?

— Тынчланмады.

— Не ичюн?

— Мектеп пек яваш къурула эди. Иш о кетишатнен япылса, оны бельгиленген муддетте къуруп битирмекнинъ чареси ёкъ эди. Ама муддетинден эвель къуруп битирдилер.

— Яхшы даа.

— Яхшы ама, амасы вар.

— Насыл амасы?

— Даа бильмейим, лякин юрегим сезе.

— Пакъыллыкъ олмагъайды? — Асие онынъ козьлерине бакъты ве оларда къайгъылы тюшюндже аляметлерини корип, афу сорады: — Багъышла, Сеитбекир, мен къатты шакъа эттим, сен ич де пакъыл адам дегильсинъ.

— Я ким пакъыл?

Сонъу. Башы 1, 2, 3-нджи санларда.

— Базы адамлар пакъыл олгъанларыны гизлеселер де, буны оларнынъ козьлеринде, юзюнде окъумакъ мумкюн.

— Демек, олар пакъыл олгъанларыны гизлемеге бильмей экенлер. Ама мен билем. — Сеитбекир кулюмсиреп, Асиенинъ элини озюне чекти. Къыз онынъ янагъындан опип, итираз этти:

— Ёкъ! Сен ойле адам дегильсинъ, эгер ойле адам олгъан олсанъ, мен сени севмез эдим.

— Севген адамынынъ устюне ич кимсе кир тюшюрмей, онынъ хусурыны корьмей, дейлер.

— Инсанлыкъ алы, бельки де ойледир, ама сен пакъыл дегильсинъ.

— Билесинъми, мектепнинъ дюльбер бинасыны четтен корип, севиндим. Сонъра шу къадар иш меним иштиракимсиз япылгъанына языкъсындым, даа сонъра онда эр шей кереги киби япылгъанына шубелендим. Варып, бинанынъ ичи-тышыны якъындан корьмек истедим, ама олдурамадым, башым айланды.

— Кенди-кендинъни къыйнама. Мектепнинъ насыл къурулгъаныны корип, оны къабул этеджек адамлар варлар.

— Эбет, варлар. Ама сонъундан бизим юзюмиз къызармазмы экен, дейим даа.

— Кимнинъки къызарса да, сенинъ юзюнъ къызармасы ичюн анда себеп ёкъ. Мектепни сенсиз къурдулар. Бу акъта озьлери тюшюнсинлер, анълашылдымы? Озьлери.

— Анълашылды. — Сеитбекир онынънен разылашкъан киби олып, артыкъ бу акъта лаф этмеди. Лакъырдыны башкъа тарафкъа бурды ве Асиеден онынъ иши хусусында сораштыра башлады. Лякин къыз онынъ хаялы кене де къуруджылыкъ мейданында олгъаныны дуйды, дуйса да, буны огълангъа бильдирмей, яваш-яваш онынъ бутюн дикъкъатыны озюне джельп этип, тюшюнджелерини яйды.

Эки куньден сонъ газетада «Таныш олунъыз: янъы теджрибе» рубрикасы алтында Буруннынъ «Муддетинден эвель ве кейфиетли» адлы балабан материалы басылды. Муэллифнинъ язгъанына коре, Намсатаров меслекдешлеринин аякъ чалувларына бакъмадан, мектеп къуруджылыгъында халкъ амелиятында сынавдан кечкен талакъа усулындан файдаланып, агъыр вазиетнинъ астындан чыкъмакънынъ, муим объектни муддетинден эвель ве кейфиетли къуруп битирмекнинъ чаресини тапты. Энди бу усулны бутюн къуруджылыкъларда менимсемек керек, дей Бурун, чюнки о озюнинъ аятийлигини конкрет иште исбатлады.

Бу ерге кельгенде, Сеитбекир артыкъ озюни тутып оламай, кулип йиберди ве газетаны тизлери устюне къоюп, дивардаки саатке бакъты.

Яш мутехассыс акъкъындаки сёзлер Сеитбекирге атылгъан ташчыкълар эди ве олар онъа къатты урулдылар. О, газетаны асабийликле четке фырлатты ве: «Къабакъбаш Шамек!» — деп сёгюнди. Сонъра дивандан къалкъып, кене азбаргъа чыкъты.

— Чокъ гезинме, эвлядым. Узакълара китме сакъын, — деди къартанасы онынъ артындан. — Бакъ, дохтурынъ гельсе, чахарым сени.

— Шимди гелирим, ката, раатсызланма.

Сеитбекир пенджере къаршысында сельбилер тюбюндеки скемлеге отурды. О не ичюн ачувлана аслы? Оны акъсыз тенкъид эткенлери ичюнми? Эбет. Я бунъа ачувланмакъ керекми? Керекмей. Айса онъа не олды? О озюни эльге алып оламаймы не? Акълы тенкъид не къадар адджы исе де, о оны чыдамлылыкънен къабул этмеге азыр. Бабасы догъру тенкъидни танымакъны эрлик сая. Сеитбекир бойле эрлик неге мал олгъаныны, онынъ файдалы тарафыны озюнинъ бир къач йыллыкъ эмек теджрибесинде корьди, башындан кечирди. Амма Буруннынъ тенкъиди ерсиз, акъсыз тенкъид. Акъарет! Бунъа насыл даянмалы? Я ишнинъ не ерден башланып, не ерде биткенини бильмеген адамнынъ тенкъидини юрекке якъын алмакъ олурмы? Олмаз. Айса асабийленмекнинъ не кереги бар? Асие онъа: «Окъума, телевизор бакъма, иш акъкъында тюшюнме, эеджанланма», — деп нафиле ерде айтмагъан экен. Ана, джаны сыкъылгъаны ичюн энди башы агъыра. Я бабасы акъарет, ифтира акъкъында не деген эди? Къуветли, иродели адам акъа-

рет-ифтирадан шашмаламай, озюни тынч тута ве акълы олгъаныны акъылидракинен исбатлай, амма зайыф, медениетсиз адамны ифтира серсемлете, къызыштыра, бойле адам озь-озюни тутып оламай, джоя, не япкъаныны бильмей ве уфакъ бир акъареттен абдырап, душманынынъ къурбаны ола, деген эди. «Вива, баба!» — сесленди ичинден Сеитбекир ве скемледен къалкъып, эвге кирди.

— Ката, бирер къаве ичейикми?

— Ичейик, эвлядым. Сен вар, дивана ят да, мен шимди къаве пиширейим.

Бир дакъкъадан сонъ одалар ичине хош къокъу яйылды. Даа бираздан сонъ, элинде кучюк чиний тепсичикте эки фильджан къавенен Аджер къартана кельди ве торунынынъ янына отурды. Сеитбекир шекерсиз къара къавени уфюре-уфюре ичеркен акъшам бабасы газетаны окъугъаныны тасавур этти. Ана, о «яш инженер» акъкъында язылгъан ерни окъуп, огълуна бакъа, онынъ юзюнде кедер излерини корьмей ве олар очеркни берабер талиль эте башлайлар, ондаки делиллер эсассыз олгъаныны исбатлайлар.

Лякин акъшам бабасы газетаны элине биле алмады. Бунынъ ичюн онынъ вакъыты да ёкъ эди. Бираз къапынгъан сонъ, о огълунынъ янына отурып сорады:

— Сагълыгъынъ насыл?

— Яхшы, баба.

— Бугунь сёз кесмее вараджакъ олуюкъ.

— Варынъыз даа, — Сеитбекир кулюмсиреди, джошты, очеркте язылгъан шейлер хусусындаки тюшюнджелерини унутты.

— Биз оларын эвлери не ерде олдугъыны бильмейик, огълум, — деди Эреджеп козь къымып.

— Мен госьтеририм, баба, — джанланды Сеитбекир.

— Баба-огъул айнеджилик этменъиз, — деп къошулды лафкъа Лейля. сонъра къоджасынынъ яланыны чыкъарды: — Асие хастаханее Сеитбекири горьмее гелен ильк акъшамы сен оны эвлерине алып къайтмыштынъ да, энди оларын эвлери нереде олдугъыны унуттынъмы?

— Оларын эвлери нереде олдугъыны билийим ама, о маалледеки анги эвде яшадыкъларыны бильмейим, — чаресини тапты Эреджеп.

— Ойле олса, адреслерини вер, огълум, — мураджаат этти Лейля.

— Эвлери нереде олдугъыны билийим, ама адреслерини бильмейим, ана.

— Шу бабанынъ, шу огълу! — асабийленди Лейля. — Санъа чокъ ёл юрьмек олмай, дие къач кере сёйледилер?! Сени де алып варсакъ, дохтурынъ бизе дарылыр.

— Мен машинада отурырым, сизлер кирер чыкъарсынъыз.

— Я айнеджилик этмейип, адреслерини версенъ олмаймы?

— Бильмейим, ана, не инанмайсынъ?

— Сизе инана-инана бу аллара къалдыкъ! — деди анасы, лякин бу сёзлер Сеитбекирге дегиль, Сакиненинъ адына айтылгъан сёзлер эди ве эвдекилер оларнынъ манасыны анъладылар: Лейля къызынен Фикретнинъ арасындаки достлукъны козьде тута.

Не исе де келиштилер. Сеитбекир ёл косьтерип барды, сонъра машинада отурды. Факъат Лейля чыдаялмады — сырны ачты. Асие шу заман тышкъа чапып чыкъты.

— Сеитбекир, бу не демек, не гирмейсинъ? — Асие машинанынъ къапысыны ачып, башыны кабина ичерисине сокъты, онынъ гурь, йымшакъ сачлары далгъаланып ашагъы саркъты да, огъланнынъ юзюне токъундылар, олардан енгиль хризантема къокъусы келе. Сеитбекир къызны озюне таба чекти ве севдаларнынъ дудакълары къаранлыкъта бири-бирини таптылар.

— Олур, — деди Асие бир саниеден сонъ озюни кери чекип, — мусафирлере къаве пиширмек керек, юрь эве.

— Кимлер вар?

— Дедем, анам, бабам, къартбабам, къартанам.

— Олар меним мында олдугъымы бильмейлерми?

— Бильмейлер.

— Я сен насыл бильдинъ?

— Ананъ гизлиден сёйледи. Айды, юрь.

— Сен вар, къаве пишир, мен сонъ...

— Ёкъ, джаным, юрь берабер.

Сеитбекир истемей-истемей къызгъа бойсунды.

— Не чекинесинъ? — сорады Асие.

— Чекинмейим ама, бабамнен анам меним ичюн чекинирлер дие сакъыныйым.

— Къоркъма. — Къыз онынъ элинден тутып, пешинден етекледи. Сеитбекир утана-утана эвге кирди, селям берип, къартларнынъ элини опьти.

— Эвалла, огълум. Гель яныма отур, — деди Сейдамет деде ве огълан косьтерильген ерге багъдаш къуруп отургъан сонъ, ихтияр онынъ омузыны таптап, къошты: — Машалланъ вар, балам. Шукюрлер олсун, баштаки гиби сагъламсынъ.

Къаве ичильген сонъ, мусафирлер макъсадларыны бильдирдилер

— Багъчанъыздан фидан алмая гельдик, — деди Аджер къартана.

— Я фидан отуртмая гунешли еринъиз вармы? — сорады деде кулюмсиреп.

— Вар, багъчамызнынъ тёрюнде.

— Фиданымыз багъчанъызда сувукъ ельден сарармазмы, солмазмы?

— Багъчамыз къынтавлы, сувукъ ельден къоркъмая шей ёкъ. Фиданынъыз ешерир, янъы тамыр атар, татлы мейва верир.

— Бакъмасы билир.

— Догъру дейсинъиз. Багъчаджымыз кемалатлы, ишанчлы. Къысмет олса, фиданынъыз гурьлендигини, чичек ачып, мейва вердигини генди гозьлеринъизнен горерсинъиз.

— Тилинъизден бал тама.

— Гонълюмиздеки де шу.

— Ойле олса, биз разы.

— Чокъ сагъ олунъыз. Энди той гунюни келишейик.

— Бу меселейи яшларнен кенъешип чезсек, яхшы олур эди беллейим, — деди къарт ве торунындан сорады: — Дюгюнде киев-гелин къайтармасыны ойнамая не вакъыт азыр оладжакъсынъыз?

— Октябрь байрамына азыр олурмыз.

— Пек яхшы, эки байрамы бир япарыкъ, — деди Аджер къартана ве онынъ теклифи башкъалар ичюн де макъуль олды.

Бойледже, макъсад беян этильди, сёз кесильди ве той куню бельгиленди. Лейля дюгюн тедаригини коре башлады. О, одыр-будырнынъ къасеветини чеккен арада башына къызынынъ талийинен багълы даа бир къасевет битти.

Сакиненен Фикретнинъ мунасебетлери кет-кете джиддийлешти. Олар сыкъ корюшелер, театрге, киногъа баралар, Фикрет къызны «Жигули»ге отуртып, шеэр дживарларына кезинтиге алып чыкъа. Къорантада бу достлукъны Лейлядан гъайры эписи такъдирлей. Аджер къартананынъ фикириндже, огълан къыздан он беш — йигирми яш буюк олса, бунынъ ич де айып ери ёкъ. Амма бугунь эвленип, ярын айрылышмасы пек айып шей. Къырджыман йигитке къоджагъа чыкъып, онынънен бутюн омюр достмуаббет яшамакъ, бала-чагъа осьтюрмек ялынъыз макътавгъа ляйыкътыр, дей къартана. Онынъ фикирине къызнынъ бабасы Эреджеп де къошула. Сакиненинъ аптеси, агъа ве къардашы да онынъ яныны басалар. Шунынъ ичюн де къыз умюттен кесильмей, анасынынъ йымшагъан кунюни беклей. Буны тек Сакине дегиль, Фикрет де беклей. Къыз: «Буз ириди», — деген куню о оларнынъ эвине къудаларны алып келеджек. Лякин буз иримей. Аксине эп къаттылаша, эп ушюте севдаларны.

— Акъыз, сен бабанъ къадар адамнен опюшип юрьмее утанмайсынъмы?! — патлады анасы куньлерден биринде. — Горен адамлар не дерлер?!

Сакине башта: «Биз опюшмей юремиз», — дейджек олды, факъат анасы онынъ лафына инанмайджагъыны, оны даа бетер акъаретлейджегини билип, анасынынъ зытына тийип айтты:

— Биз адамлардан сакъланып опюшемиз.

— Утанмаз! Арланмаз!

— Утаныйым, ана, арланыйым.

— Эгер утансанъ, сенден яшы эки кере буюк олан адамнен гезмез эдинъ.

— Ана, мен юз яшында оланда, Фикрет юз он секиз яшында оладжакъ. Бизи горен адамлар, бу не къадар бири-бирине ляйыкъ севдалар, дейджеклер. Сабыр эт, ана.

— Юзьсюз-бетсиз олып, сен киме бенъзединъ аслы? Э?

— Генди-гендиме бенъзедим, ана.

— Инсан озь ляйыгъыны бильмели! Сенинъ яптыгъынъ не?!

— Мен озь ляйыгъымы билийим, ана.

— Я-а, бильдинъ сен! Оладжакъ енгенъден огренейдинъ! О да агъанъдан бир яш буюк!

— Бир яш дегиль, ана. Бир бучукъ яш буюк, — итираз этти Сакине.

— Сонъ, яхшымы?!

— Бу юрек иши, ана. Не яхшы, не яман олдугъыны севгенлер билелер. Экинджи тарафтан, Асие агъамдан яшча горюний.

— Гендини тутмая бильдиги ичюн яшча горюний, анъладынъмы?!

— Фикрет де гендини тутмая билий.

— Токъта сен, теке баш! Мен санъа гендини тутмая биленлери да, севенлери де госьтеририм! Токъта сен! — Лейля кокюсини тутып, сервантнъа тараф чапты, андаки къутучыкътан валидол тюбигини алды, къалтырап башлагъан эллеринен онынъ тапасыны ачаджакъ олды, лякин олдурамады, тюбик онынъ элинден табангъа атылып тюшти. Сакине ярдымгъа ашыкъты ве анасына ап къаптырып, оны дивангъа отуртты. Лейля бираз озюне кельген сонъ, узюльген лафны кене девам этти: — Эгер меним ольдюгими истемесенъ, о адамдан вазгеч, сен даа баласынъ, севги не экенини бильмейсинъ.

Сакине анасынынъ дегенинен разылашмаса да, артыкъ онъа лаф къайтармады. Акъшам исе келишильген саатте Фикретнен корюшти. Бугунь шеэр театрлеринде оладжакъ косьтерювлерни олар эвель корьген эдилер. Кене оларнынъ бир де-бирине бармагъа истемедилер. Дискотеканы Сакине бегенмей. Анда скемлелер сыртына ясланып, аякъларыны бири-бири устюне къоюп, чыплакъ балдырларыны нумайыш эткен, адден тыш боялангъан ве узун-узун сигаретлерни тютеткен анъкъав къызчыкъларны онынъ кореджек козю ёкъ. Бундан да гъайры бойле ерлерде Фикрет озюни къолайсыз дуйса керек, деп тюшюнди о. Амма керчекте Фикрет онынънен берабер не ерде олса да, озюни къолайсыз дуймай, эр анги джесаретке азыр. О озюнинъ юрек сырыны ана-бабасына аля даа ачмады, чюнки Сакине оны севгенине ич де инанып оламай, буны тюш беллей. Къызнынъ севгиси акъикъат олгъанына инанмакъ ичюн, ниает, бугунь о оны озь эвлерине мусафирликке чагъырмакъ ве ана-бабасыны шашырмакъ, севиндирмек къарарына кельди.

— Сени бизим къартларнен таныштырмакъ истейим, — деди о, къызнынъ бунъа разы оладжагъына шубеленсе де. — Юрь бизе варайыкъ.

— Юрь. — Сакине эвде анасынен олгъан лакъырдыны айтып, онынъ кейфини бозмагъа истемеди, бельки онынъ ана-бабасы арагъа киришир де, вазиетни тюзетирлер, деген умют догъды онда. Сакине озюни не къадар сербест тутса да, не къадар сербест сайса да, эр алда, анасынынъ разылыгъыны истей. Эгер о разы олмаса, оларны ким бильсин не къадар акъаретлер, къаргъар, яшайыш бермез! Къартанасы: «Инсанны къаргъыш тута!» — дей. Сакине бунъа чокъ инанмаса да, анасынынъ къаргъышындан къоркъа.

Умер эмджеенен Фадьме-шерфе енге огълуларынен берабер кельген къызны корип, шашмады-шашмаламадылар, севинмедилер. Фикретнинъ ёлбашчылыгъы алтында хастаханеде амелият кечкен бойле яш-явкъа оларгъа сыкъ-сыкъ келип тура: кимерде топ-топ олып, кимерде, шимдики киби, бирер-бирер олып келе ве бирер фильджан къаве ичкендже, медицина алеминде олгъан янъылыкъларны сайып чыкъалар, музакере этелер, Фикретнинъ ярдымынен озьлерининъ назарий бильгилерини, теджрибе-

лерини кенишлете ве теренлештирелер. Базыда лаф-лафнен олып, гедженинъ бей маалинедже отуралар. Сонъ эвлерине къайтып оламай, мында ятып къалгъан вакъытлары да ола. Бу яп-яш къызчыкълар Фикреттен не ичюн чекинмей, къоркъмайлар, аджеба деп тюшюне базыда Фадьме-шерфе енге. Шимди босагъада пейда олгъан дюльбер къызчыкъкъа бакъып, ёкъса бу меним баламнынъ къызларгъа авеслиги ёкъмы, деди о ичинден. Вай, огюз! Алланынъ белясы! Бакъ сен бу меляикеге, янынъда бойле къыз олып, онынънен къуру лаф этип, геджелерни бошуна аткъарырсынъмы? Пе-э, онынъ огълунда бир иш бар, бир илле бар, буны бильмек, онынъ адына даа бир ырым-этне яптыртмакъ керек. Бакъ сен бу къызгъа, къадын ола турып, онынъ янакъларындан опеджегинъ келе, амма онынъ огълунынъ элинден лафтан гъайры ич бир шей кельмей, элинден иш кельсе, о акъылда нишанлысыны къавгъа-давасыз эльден къачырмаз эди. Пе-э, оладжакъ шей дегиль, онынъ огълунда бир хусур бар! Буны ярындан кеч къалдырмай, фал ачтырып бильмесе, патлап оледжек. Умер эмдже огълуна аджынып, къызгъа сукъланып бакъты. Алла оларгъа бойле бир келин берсе, не ола? Ёкъса бунъа ляйыкъ дегиллерми?

Озь эвлеринде, джемаат ичинде табиатынджа джесаретли, сербест къонуша бильген Сакине онъа тикилип бакъкъан козьлерден сыкъылды, ильк саниеде мында кельгенине пешман олды, аз къалды кери буруладжакъ эди. Амма даа бир аньден сонъ, эсини топлады, Фикретнинъ ана-бабасынен селямлашты, оларнынъ эллерини опьти ве озюнинъ шимдики генчлерде сийрек расткельген эль опювинен оларны айретте къалдырды. Сонъра софра башында Умер эмдженинъ суаллерине джевап берип, кимлерден олгъаны, не ерде яшагъаны ве окъугъаны акъкъында айткъан вакътында кене сыкъылды, къызарды-бозарды, онынъ юксек, дюльбер, манълайында тер буртюклери йылтырап башладылар. Фикрет буны корип, къызны къолайсыз алдан чыкъармагъа ашыкъты. Оны озь одасына давет этти. Олар чокъ отурмадылар, Сакиненинъ эеджаны бираз ятышкъан сонъ, Фикрет оны эвлерине озгъарды.

— Олян, бу сенинъ огълунъ киме бенъзеди я аслы? — чораланды Фадьме-шерфе енге олар тышкъа чыкъкъан сонъ ве къоджасынынъ джевабыны беклемей, девам этти: — Джаным-джаным къызларнен ялынъыз лаф этмее билий, ёкъса онынъ элинден башкъа шей гельмейми?!

— Акъаретлеме балайы!

— Акъаретледигим не, онынъ япан ишини горип, ичим янай!

— Акъаретлеме балайы, дедим.

— Олян, не япуштынъ я?! Акъаретлеме де, акъаретлеме! Сен не, баланъа янмайсынъмы?! Къарт олуй энди!

— Янайым дие фигъан къопарайыммы? Балабан адам, башы еринде, не яптыгъыны генди билий.

— Я-а, бильди анасынынъ кёру!

— Сен туташма да, меним де джанымы сыкъма!

— Джанымы сыкъма экен! Баба-бала сёзюнъизи гечирип оламай, мени алем масхарасы эттинъиз! Етер энди! Бу эвде эр адам ёкъ экен, ише гендим гиришеджегим!

— Сакъын, гиришейим деме, баланынъ омюрини зеэрлеме!

— Ким зеэрлей?! Сен зеэрлейсинъ оны! Бакъ сен онъа, меляике олмуш!

— Сус!

— Сусмайджагъым! А-а, горюрсинъ сен, аву бизе гелен къыз меним гелиним олмаса, адым Фадьме-шерфе олмасын!

— Макътанма, бир кере яптынъ бу иши, бир даа япма!

— Япаджагъым!

— Сус, дедим! — Умер эмдже санки: «Сёз кечмесе, къушакъ кечер!» — дер киби, аякъкъа къалкъты. Лякин бир къач ай эвельси анджакъ бунъа бенъзеген давалардан биринде къарысынынъ бетине тюшюрген шамарыны эсапкъа алмасакъ, о омюр аркъадашына эль котерген адам дегиль.

— Ма, ур! Ур, олейим! — къалкъты къарысы да агъламсырап.

Къадын козьяшларындан Умер эмдженинъ ачувы кечти.

— Тынчлан, Фадьме-шерфе, — о, къарысыны пиязлады, онынъ чалар-

гъан башыны кокюсине басып, сыйпады. Къадыннынъ кергинлешкен синъирлери бундан бираз йымшады ве о башыны къоджасынынъ кокюсинден алмай, окюр-окюр агълап, бошанды. Бошангъан сонъ, ярынны насыл ишлернен башлайджагъы хусусында тюшюнджелерге далды.

Фикрет кеч къайтып кельди. О, табиатынджа ашыкъчанлыкъны севмеген адам, Сакиненинъ ким экенини баба ве анасына сырасынен, эвленмек меселеси акъкъында лаф чыкъкъанда айтмакъ макъсадында эди. Шимди яры гедже, къартлар юкъудалар. О исе даа чокъ вакъыт юкъусыз ятты.

Саба эрте анасы олардан эвель къалкъып, къайдадыр кеткен. Фикрет бабасынен берабер къаве ичти, сонъра кийинип, ишке ёлланды.

— Кейфинъ насыл, Фикрет Умерович? — сорады болюк мудири.

— Яман дегиль, Тахир Адылович. Озюнънинъки насыл?

— Догърусыны айтсам, сенинъ кейфинъ менимкинден яхшы, — болюк мудири онъа: «Кейфим фена», — демеге истемеди, чюнки догърусыны сёйлесе, меслекдеши онынъ кейфи не ичюн бозукъ олгъаны акъкъында меракълана биле.

Меселе шунда ки, даа якъында Навоий областындан ёлланма иле бир хаста кельди. Хастанынъ къафа тасында кемик шишиги бар, шу шишикни кесип алмакъ керек. Бойле операция хастаханеде, даа догърусы онынъ илери мутехассыслары арасында мурекеп сойларындан сайылмай. Ойле исе де болюк мудири бу операцияны Тайгъакъкъа ишанмады. Затен онъа башнен, белькемикнен багълы операцияларны ишанмайлар, уфакъ-тюфек ишлерни берелер. О оларны да инсан киби беджерип оламай, онынъ чолпа арекетлери нетиджесинде хаста баягъы къан джоя. Амма корюнишинден Тайгъакъ, сёзюмиз агъыр кельмесин, профессоргъа бенъзей. Шунынъ ичюн де онъа иши тюшмеген хасталар оны бу хастаханенинъ энъ къуветли экими беллейлер, онъа ишанчнен бакъалар. Навоийли хаста Тайгъакънынъ сменасында къабул олунды.

— Бойле енгиль операцияны озьлери япмай, адамны та мында ёллагъанлары не аслы? — деди о, хастанынъ башында оскен джевиз къарарында шишикни козьден кечирип.

Лякин болюк мудири онъа бу «енгиль операция»ны ишанмады. Озюни керчектен де буюк эким сангъан Тайгъакъкъа бу къатты акъарет олып дуюлды ве онынъ, болюк мудирине даима ялтакъланып юрьген, мудирнинъ кимерде онъа аткъан кескин шакъаларыны бу куньге къадар дуймамазлыкъкъа ургъан эрифнинъ, ниает, сабыры битти-тюкенди. Тайгъакъ дамдан тюшкен къабакъ киби патлады, эр вакъыт «сиз» деп мураджаат эткен адамына:

— Сен мени ким ерине саясынъ?! — деп айкъырды.

— Эким ерине.

— Айса не ичюн олмайджакъ бир операцияны манъа ишанмайсынъ?!

— Сизни эким ерине сайгъаным ичюн. Анъланъыз, эким ерине сайгъаным ичюн.

— Буны насыл анълямалы?!

— Медицинада «олмайджакъ» операция ёкъ. Эписи адамнынъ сагълыгъыны сакълап къалмакъ ичюн япыла. Операцияны да эким ерине олгъанлар дегиль, хирург экимлер япалар.

— Я мен хирург эким олмайып, кимим айса?! Элимде дипломым бар! Документлерим бар!

— Операция дипломнен, документлернен япылмай. Бунынъ ичюн бильги, къабилиет, теджрибе, усталыкъ керек.

— Эбет! Мында сенден гъайры уста ёкъ! Беш пармагъынъны агъызынъа къапып алышкъансынъ! Бакъ, чатлама!

— Озюнъизге мукъайт олунъыз. — Болюк мудири артыкъ давалашмай, ординатор одасыны терк этти, азбаргъа чыкъып, валидол къапты.

Иште бу давадан сонъ, мудир озю япаджакъ операцияны Фикретке авале этти. Тайгъакънынъ оны бунсыз да кореджек козю ёкъ эди, эндиден сонъ Фикретнинъ къан душманы олып къалды. Эгер чаресини тапса, ялынъыз оны дегиль, бу хастаханеде яхшы эсапта олгъан бутюн экимлерни озь къолунен ёкъ этер эди. Ай-ай элинде бир автомат олса! Амма оны къай-

дан аладжакъсын? Тапсанъ биле ондан озь менфаатынъ ичюн файдаланмакъ олмай. Шу автоматнен озюнъни ёкъ этерлер! Амма да заман кельди. Шунынъ ичюн Тайгъакъ баба-деделеринден къалма, энди чокъ сынавлардан кечкен башкъа силягъа мураджаат этти. Тюшюнип бакъсанъ, бу силя да автоматтан эксик дегиль.

Бир инсаннынъ ичи къара олса, къальби къыйыш олса, о башкъаларны да озюнден бетер, озюнден алчакъ сайса керек ки, Тайгъакъ да болюк мудиринен Фикретке юксектен бакъа, экисини де яман адамлар сырасына къоша. Озю сийрек расткельген иляджларны нерелердендир алып, оларны хасталаргъа юзь къат паалыгъа саткъаны ичюн хастаханеде башкъалары да бу ишнен огърашалар беллей. Болюк мудиринен Фикретке кельгенде, олар Тайгъакънынъ фикириндже, ич бир шейни эльден къачырмайлар. Илле десенъ, баш, белькемик ве башкъа мурекеп операциялар ичюн, сагъ къалгъан хасталардан ким бильсин не къадар паралар аладырлар! О исе бутюн булардан къуру къала! Тайгъакъ бугуньге къадар шу иште оларнен ортакълыкъ япаджакъ олып, чокъ тырышты, лякин олдурамады ве артыкъ сабыры битип, оларны къараламакъ ичюн себеп ве фурсат араштыра башлады. Онынъ элине бойле себеплерден ве фурсатлардан бирини Сакинениынъ анасы берди.

Лейля къызыны, о къарт меджнундан вазгеч, деп не къадар огютлесе де, сёгсе де файдасы олмады. Онъа сёзюни кечирмеге такъаты етмеген сонъ, куньлерден биринде Фикрет чалышкъан ерге сюрип кельди. Оны четке чагъырып, дердини ачты:

— Фикрет Умерович, меним къызым пек яш, — бойле деркен агъламсырады, элинде азыр туткъан явлугъынен козьяшларыны сильди де, девам этти: — О сизинъ акъранынъыз, ляйыгъынъыз дегиль. Риджа этем, вазгечинъиз эвлядымдан...

Тайгъакъ къадынны таныды, о мында не ичюн келе билир, деп чокъ тюшюнип отурмай, огълуны операция япкъан хирурггъа акъча берди я да береджек ола, деген фикирге япышты. Не къадар берди я да береджек ола экен? Буны Тайгъакъ мытлакъа бильмек борджлу. Акс алда сыкъылып олер! О санки ишнен олып, оларнынъ янындан кечеркен, динъленди ве «риджа этем» деген эки сёзден гъайры ич бир шей эшитмеди. Фикрет исе козь-къулакътан узакъча олмакъ ичюн Сакиненинъ анасына тышары, авагъа чыкъмакъны теклиф этти. Къадын «ёкъ» демеди ве олар азбаргъа чыкътылар. Лейля «къарт меджнун» туткъан ёлундан къолайлыкънен къайтаджакъ адамгъа бенъземегенини корип, онъа къабаджа, къаттыджа тесир этмекнинъ ёлуны арады.

— Огълумын джаныны къуртаргъанынъыз ичюн чокъ сагъ олунъыз, Фикрет Умерович! — деди о элиндеки чантачыкъны ачып. — Бунынъ ичюн сизге истегенинъиз къадар акъча веририм. Тек къызыма токъунманъыз! — о чантасындан эки десте онарлыкъны чыкъаргъан арада Фикрет:

— Керекмей! — деп кери чевирильди ве чабик адымларнен хастахане ичине кирип кетти. Лейля козьяшларыны силип, артыкъ не япаджагъыны бильмей, шашмалап тургъан дакъкъада онынъ къаршысында Тайгъакъ пейда олды.

— Неге кедерлендинъиз? — сорады о, къадыннынъ тирсегинден тутып. — Ёкъса огълунъыз ярамадымы?

— Огълум яхшы.

— Аллая шукюр. Я не ичюн бу козьяшлар?

Башы тёбен Лейля ири эля козьлерини силип, ниает, озюни эльге алды ве онъа дикъкъат айыргъан адамнынъ юзюне бакъты. О, мында огълунынъ башы уджунда отургъан куньлери оны чокъ керелер корьген, онынъ хасталаргъа ве оларны корьмеге кельгенлерге нисбетен шорбаджы къайгъысынен ялтакълыкъ къарышыкъ мунасебетлеринде сувукълыкъ сезген ве бу эрифни бегенмеген эди. Шимди онынъ юзюнде кене шорбаджы къайгъысынен къарышыкъ ялтакълыкъ парылдамакъта. Факъат бу сефер Лейля онынъ козьлеринде сувукълыкъ дегиль, менфаатдарлыкъ сезген киби олды, беяз халатлынынъ мунасебети онъа самимий корюнди. Ондаки бу денъишювни о анъламагъа тырышмады ве истемеди биле, чюнки шу дакъкъада

онынъ екяне бир истеги олса, о да къызынен Фикретнинъ арасыны бозмакъ ичюн онъа ким ве насыл адам олса олсун, тарафдар керек эди ве бу беклемеден пейда олгъан фурсатны Лейля эльден къачырмакъ четте турсын, къапкъачлап алмагъа азыр. Амма ильк дакъкъада дердини насыл ачаджагъыны бильмей, бираз шашмалады. Тайгъакъ буны абайлады, онынъ агъызыны ачмакънынъ, ондан озюне керек малюматларны алмакънынъ ёлуны арады.

— Тынчланынъыз, ханым, — деди о муляйим чере япып. — Дюньяда девасыз дерт ёкъ, ама эр сой хасталыкънынъ огюни алмакъ ичюн онынъ догъув себебини бильмек керек. Догърумы?

— Бильмейим, бельки ойледир.

— Ойле, ханым. Меселя, эким сизни кедерлеткен шейни бильсе, шунъа къаршы илядж тапар, козьяшларынъызны къурутыр.

— Ай-ай бу дерде дерман тапылса.

— А-а, демек, Фикрет Умерович ярдым этип оламады, артыкъ кимсе ярдым этип оламаз, чаресиз алда къалдым, деп агълай экенсинъиз, догърумы?

— Теэссюф ки, догъру.

— Ойле ола ки, ханым, бир эким тапып оламагъан иляджны башкъа эким тапа. Чекинменъиз, ханым, сизни не кедерлендире исе де, айтынъыз. Риджа этем — Тайгъакъ сесини алчакълатты,— ич де шубеленменъиз, мен сизге керек иляджны мытлакъа тапарым. Ишиттинъизми, лаф арамызда къалсын, сизинъ ичюн дюньяда олмагъан иляджны тапарым.

— Билесинъизми, мени бу яныгъа огъратан огълум олды, — башлады Лейля узакътан. Онынъ фикириндже, эгер Сеитбекир Асиени расткетирмеген олса, Фикрет Асиеге эвленир, Сакинени корьмез де, бильмез де эди.

— Эбет-эбет, — баш саллады Тайгъакъ. Эгер огълунъыз къазагъа огърамагъан олса, сиз де бу алгъа къалмаз эдинъиз. — О даа бу къадын насыл янык акъкъында айткъаныны, озь яныгъыны не иле багълагъаныны бильмесе де, адети узьре озюни эр шейни бильген адам сайып, ич де чекинмей сорады: — Берген акъчанъыз Фикретке азлыкъ эттими?

— Азлыкъ этти, гъалиба.

— Даа не къадар истей?

— Пек чокъ истей!

— «Пек чокъ» деґенинъиз не къадар? Бинъми? Он бинъми? — севинчинден Тайгъакънынъ нефеси тутулаязды.

— Ай-ай он бинъ олайды. Борджлара батар да, оны да тапып верир эдим!

— Он бинъден де чокъ истейми?! — къызышты Тайгъакъ.

— О, пара истемей.

— Тааджип, тааджип! — Тайгъакънынъ козьлери чанакъларындан атылып чыкъаджакъ дереджеде керильдилер. — Я не истей айса?!

— Къызымы!

— Къызынъызны?!

— Я-а.

— Бакъ сен онъа! Озюни меляике киби тута да, нелер япа! — Тайгъакъ авучларыны бири-бирине укъалады: о коктен не беклей эди де, не тюшти! — Ох сени, залым! Ох сени, хынзыр! Ох сени, феодал! Токъта сен! Токъта сен, янъы заман къул саиби! — Тайгъакъ омюринде даа шу дереджде севинмеген эди. Бельки бабасы бир «Волга»лыкъ акъчаны къабар берип, оны медицина институтына киргизген сенеси о бу къадар севингендир? Бельки. Амма ким бильсин, бельки де тап бу къадар севинмегендир, чюнки о вакъыт бабасы: «Парайы верен, дюдюги чалар», — деп оны ишандыргъан ве кучюк Тайгъакъ бунъа атта шубеленмеген эди. Эм бабасы деген киби де олды. Лякин шимди севинч озь аячыкъларынен, ич бир масрафсыз, эм де пек керек вакъытта кельди. Бойле ал, бойле фурсат юз йылда, бинъ йылда бир кере олса керек. Тайгъакъ озюни коклерде санды. Онъа ойле дуюлды ки, эгер шимди юмругъыны сыкъса, Фикретни уфачыкъ бир боджекни сыкъкъан киби сыкъып эзеджек. Ве о юмругъыны

сыкъты, сонъра боджекнинъ алы не олды экен, дер киби, авучыны ачып, Лейлягъа косьтерди де: — Бакъынъыз, сизинъ дердинъизни тюзетмек меним ичюн мына бойле енгиль бир шей, — деди бош авучыны уфлеп. — Ант-емин этем, къызынъызнынъ талийи ичюн артыкъ козьяш тёкмезсинъиз!

— Эйилигинъизни ич де унутмам, — Лейля козьяшларындан къызаргъан козькъапакъларыны пудраламакъ ичюн чантасыны ачты...

— Ёкъ, шимди керекмей, — деди Тайгъакъ ашыкъчанлыкъ этип. О, Лейля, онъа хызмет акъкъы береджек ола белледи ве «керекмей» дегенине шу аньде пешман олып, къошты: — Ама, эгер истесенъиз, шимди, инанынъыз, мен сёзюнде къатты тургъан адамларданым. — Тайгъакъ шашмалагъан къадыннынъ къолтугъына кирди ве параны чет бир ерде алмакъ мерамынен оны азбар къапыгъа тараф етеклеркен, баба огютини хатырлады: «Пара — акъыл, пара — девлет, паранъ олса, бутюн дюнья сенинъ, парайы эльден къачырма, эльден къачырмая да алышма, алмая олдугъынъ къадар ал». Сонъра: «Аз къалды ошоромлыкъ япаджакъ, парайы эльден къачыраджакъ эдим, — деп тюшюнди ве хуляса чыкъарды: — Демирни къызгъын экенде дёгмели».

Лейля апансыздан пейда олып, онынъ дердине дерман тапмагъа азыр тургъан адамнынъ макъсадыны анъламай къалмады. Факъат энди о озюни эльге алгъан эди ве меселе онынъ файдасына чезиле биледжегине ишанч догъмаздан эвель, акъчасындан айырылмагъа ашыкъмады, тена ерге чекильген сонъ, уфакъ кузьгючикке бакъып, аля даа къызарып тургъан козькъапакъларыны бир даа пудралады.

— Меним къызым даа бала, — деди о. — Онынъ башыны айландырмакъ ичюн чокъ шей керекмей. Фикрет Умеровичке къызымы озь алына къалдырынъыз, деп не къадар риджа этсем де, файдасы олмады, эгер сиз чаресини тапып, оларнынъ арасыны...

— Тапарым, дедим де сизге, ханым, мытлакъа тапарым. О озюни мешур хирург деп бильген унсур эндиден сонъ сизинъ къызынъызны да, къызынъызнынъ адыны да унутыр! Эмин олунъыз, ханым. — Тайгъакъ «парайы не вакъыт вереджексинъиз», дер киби Лейлянынъ элиндеки чантагъа бакъты, бир къач сание ондан козьлерини алмады.

— Мен борджлу къалмам, — деди къадын ве чантасыны ачып, анда бири-бирине ясланып яткъан эки десте сыджакъкъанлы онарлыкъларны Тайгъакъкъа косьтерди. Ялынъыз косьтерди, бермеди ве сёзюни девам этти: — Билесинъизми, бу дерде бир чаре тапыладжагъына аслы да инанып оламайым.

— Инанынъыз, ханым. Тез куньде бу меселе сизинъ файданъыза чезильгенининъ шаты олурсынъыз.

— Алла версин, алла версин. Япан эйилигинъизни омюр-билля унутмам.

Олар сагълыкъласштылар. Тайгъакъ эп узакълашмакъта олгъан Лейляны козьлеринен озгъарыркен, онынъ чантачыгъындаки онарлыкъларны аладжакъ дакъкъасыны тасавур этип, авучларыны укъалады. Бойле алда даа бир къач сание турды, сонъра джиддий чере ясап, хастаханеге кирип кетти. Энди баш меселе — фурсатны эльден къачырмамакъ, ондан семерели файдаланмакъ, ялынъыз Фикретни дегиль, болюк мудирини де папучкъа отуртмакъ, экисини де дарбеге огъратмакътан ибарет. Тайгъакъ бутюн кунь тюшюнди ве бу беллешювде мытлакъа гъалип чыкъмакъ ичюн башта план тизмек ве сонъра шу план боюнджа арекет этмек къарарына кельди. Насыл арекет этеджеги хусусында о иште де, эвде де чокъ вакъыт тюшюнип-ташынды ве, ниает, яры гедже дегенде, хаялында душманларыны магълюбиетке огъратып, оларнынъ окюнчли алыны тасавур этип, раатсыз юкъугъа кетти.

Танъда Тайгъакъ сабалыкъ ашыны ашамай, ялынъыз бир фильджан къаве ичип, ёлгъа чыкъты. Ишке дегиль, Тевидеге барды.

— Насыл еллернен? — тааджипленди эв бикеси.

— Йыллар санъа аслы да тесир этмей, Теви, — деди Тайгъакъ джевап ерине. — Аля даа эвелькиси киби яшсынъ, дюльберсинъ, санъа бакъып, сукъланам.

— Сукъланса̀нъ да, сувукъланма, — Тевиде мыскъыл иле кулюмсиреп, кери чекильди, Тайгъакъкъа ичери кирмек ичюн ёл беререк: «Сары тильки, — деди ичинден. — Айнеджисинъ ама, къуйругъынъа илле басарым сенинъ». Сонъра ачыкъ сесле къошты: — Беш дакъкъачыкъ отур, мен шимди озюми низама чекейим де, къаве пиширейим. Башынъ агъыра исе, коньяк да, ракъы да вар.

— Сагъ ол, Теви, отурмая вакъытым ёкъ. Мен бир ишнен гельдим. Мени беш дакъкъа динълейип, шу иши япмая разы олсанъ...

— Насыл иш?

Тайгъакъ онъа не япмакъ кереклигини анълатты.

— О-о! Сен энди джадылыкънен де огъраша башладынъ! Экимликтен алан келиринъ азлыкъ этеми ёкъсам?

— Меселе келирде дегиль, Теви.

— Я неде?

— Принципте. Къаст алмакъ истейим.

— Фикрет санъа не япты да, ондан къаст алмакъ истейсинъ?

— Эллеринден чокъ шей кельмесе де, болюк мудиринен экиси озьлерини профессор саялар. Кендинъ оларнен чалышкъан эдинъ, не экенликлерини яхшы билесинъ.

— Фикрет яхшы хирург, болюк мудири де яман дегиль. Хастаханеде олардан къувётли сою ёкъ. Сени пакъыллыкъ чекиштире, Тайгъакъ.

— Къашанма, Теви! Мен санъа ишнен гельдим.

— Тутан ёлунъ фена, Тайгъакъ. Эгер Фикретни иштен чыкъарсалар биле, сен онынъ ерини басып оламазсынъ, санъа алла вермемиш...

— Къашанма, Теви! Манъа алла не верди, не вермедиги санъа не герек, джанчыгъым. — Тайгъакъ санки базнасы отькен киби, оны къучакълайджакъ олды.

— Чекиль, Тайгъакъ! — деди Тевиде тургъан еринден къыбырдамай. Онынъ сесинде незакетлик аляметлери де ёкъ дегиль эди. Лякин сес шу дередже къатий эди ки, Тайгъакъ онъа таби олып, эллерини кери чекти.

— Багъышла, Теви, ойле джильвелисинъ ки, сени горьсем, дюньямы унутыйым.

— Адам сен де, Тайгъакъ, тап о къадар дегильдир?

Тайгъакъ мыскъылны дуймагъан олып, сорады:

— Сонъ, Теви, келиштикми?

— Келишмедик, Тайгъакъ. — Тевиде шу дакъкъада оюнгъа берилип, атта Сакинеге нисбетен беслеген куньджюлигини унутты. О ишке башкъа тарафтан киришмек ве фурсаттан файдаланып, дегиль ки Фикретнен къызнынъ арасыны бозмакъ, оларны бири-бирине даа да къавий багъламакъ ве бойледже Фадьме-шерфе енгеге олгъан борджуны одемек хусусында тюшюне эди. Лякин шу вакъыт онынъ акъылына даа бир джанбазлыкъ кельди.

— Инатланма, Теви. Бу сенинъ элинъден кельмейджек шей дегиль, джанчыгъым. — Тайгъакъ озь планынынъ бозулгъаныны ич де истемей. Тевиде буны ис эте, биле. Шунынъ ичюн эм фиятны котермек, эм де я част, деп бир окънен эки тавшанны атмакъ къарарына кельди.

— Мен инатланмайым, Тайгъакъ, — деди о. — Ама сенинъ саделигинъе шашам. Эвеллери бир иш буюрсанъ, фиятыны айта эдинъ. Шимди денъишкенсинъ.

— Ах! — Тайгъакъ ярычыплакъ башына шамар тюшюрди. Шу саниеде онынъ козьлери огюнде Лейлянынъ чантасы ичиндеки онарлыкълар джанланды. — Эбет-эбет, джанчыгъым, бедава дегиль, бинъ кумюш элял олсун.

— Пек уджузлатасынъ, Тайгъакъ.

— Я не къадар истейсинъ?

— Беш бинъ.

— Бе-эш! — Тайгъакънынъ чырайы агъарды.

— Беш, — текрарлады Тевиде къатиетликле.

— Теви, бу айдамакълыкъ, джанчыгъым.

— Догъру, айдамакълыкъ. Эльверишли олмаса, уджузджа союны ара. Тайгъакъ башкъасыны араштырып, вакъытны къачырмакъ истемей.

Дигер тарафтан, башкъасы Тевиде киби беджерикли оладжагъына да шубелене. Эр алда, Фикретни о тез эльге ала биле. Амма да джан алдыжы бу Теви! Беш бинъ! Лякин, эгер о ишке киришсе, оны ойле бир кямилликнен япар ки, эр шей Тайгъакънынъ истегени киби олур. Ах, ойле олса да! Фикретни къаралап, алем масхарасы этсе де! Болюк мудири кимнен дост олгъаныны, кимге ве не ичюн тарафдар олгъаныны косьтере бильсе де! Эр кес къара, Тайгъакъ акъ олып корюнсе де! Бунынъ ичюн беш бинъ кумюш керекми? Бу акъчаны о Лейлядан алыр, Тевидеге берир. Бойледже, хызмет акъкъы Лейлядан, къабар ичюн акъча Тайгъакътан. О да озюнден дегиль, бабасындан, яни къарт Тайгъакътан. Принцип меселесине кельгенде, о не къадар къытмыр олса да, пара къызгъанмай. Дейик, бутюн дюньянынъ алтыны къарт Тайгъакънынъ элинде олса ве бутюн дюньяны къараламакъ ичюн шу алтыннынъ эписини масраф этмек керек олса, къарт Тайгъакъ масраф этер! Огълу буны биле, шунынъ ичюн:

— Яхшы, разыйым, — деди о, ниает.

— Акъчайы шимди вер.

— Теви, джанчыгъым! — Тайгъакъ эллеринен янбашларыны къакъты. — Шимди янымда пара ёкъ.

— Паранъ олса, сонъ гелирсинъ, Тайгъакъ.

— Теви...

— Етер, Тайгъакъ. Бош лаф эшекке юк. — Тевиде дегенинде къатты турды. О, Тайгъакънен баягъы вакъыттан берли таныш олгъанындан себеп, онынъ психологиясыны яхшы огренип алды: бу баштакъ эриф бир ярамазлыкъ япайым десе, озюни ярдан атар, дегенини илле япар. Эм арадан учь кунь кечти дегенде, саба эрте келип, о кене Тевиденинъ къапысындаки чанъ дёгмесини басты.

— Кетирдим, Теви.

— Не къатып къалдынъ, кир ичери.

Тайгъакъ ичери кирди ве алидженаплыкъ япкъан олып, тюневин Лейлянынъ элинден алгъан беш десте онарлыкънынъ эписини чантасы ичинден бирер-бирер чыкъарып, стол устюне ташлады.

— Бу хызмет акъкъы, — деди о ве даа беш бинъни узатып, къошты: — Бу исе анавы мина, номерлери язылы. Бакъ, денъиштирме.

— Замет этип, буларнынъ номерлерини язып чыкътынъмы, Тайгъакъ.

— Эписини дегиль. Эр дестеден экишер данесини. Я, иште, оларнынъ эписининъ номерлерини язып чыкъмакънынъ чареси бармы, Теви? Что ты, джанчыгъым! Не яптыгъымызны яхшы билемиз.

Бойле джанбазлыкъта Тевиде де ондан артта къалмады. Озь ишинден эртедже къайтып, шу куню хастаханеде пейда олды.

— О, Танюша! Сени корьмегеним юз йыл олды! — деп къаршылады оны уйкен эмшире Мария Петровна Варонская. — Кимерде келип-кеткен адетинъ бар эди, сонъки вакъытта бизлерни бус-бутюн унуттынъ, тувгъанчыгъым.

— Сени сагъынып кельдим, Марьюшка.

— Э-э, Танюша, масалны кимге айтасынъ шу.

— Санъа, Марьюшка. Даа кимге айтайым, санки мында сенден гъайры мени анълайджакъ адам бар.

— Истесенъ тапылыр, Танюша. Сени эркеклер пек бегенелер. Ух, насыл къокълачыкъсынъ! Эркек олгъан олсам, сени кимсеге бермез эдим! — Варонская оны къучакълап алды.

— Мен бегенген адамым мени бегенмей, мени бегенгенлерни мен бегенмейим, Марьюшка. Вакъыт исе кете. — Тевиде тюшюнджеге далды. Керчекте онынъки тюшюндже дегиль, макъсады: кимни бегенгени хусусында Варонскаяны меракъландырмакъ ве онынъ суалине джевап бермек, эгер о бу акъта башкъасына агъыз ачмайджакъ олса. Биревлернинъ сырыны бильмеге пек авес ве бильген сырыны сакъламагъа сабыры ич де етишмеген Мария Петровна озюни чокъ беклетмеди.

— Дюньяда сен бегенген адам бармы экен, Танюша? — сорады о узун кирпикли ешиль козьлерини керип.

— Адам сен де, санки бильмейсинъ.

— Бильмейим, Танюша, — керчектен меракъланды Варонская. — Ким о?

— Аюв.

— Аюв? — Варонскаянынъ козьлери кене керильди. О, аюв ким ола биледжегини тапыштырып оламай тюшюнджели алда текрарлады: — Аюв, аюв,— лякин тапалмай кене сорады: — Не ерде о аюв? Дагъдамы? Орман-дамы?

— Дагъда я да орманда олса, мен мында кельмез эдим.

— А-а, мында ким аюв ола билир? — суаль берди озь-озюне Варонская ве хастаханеде энъ ири кевдели адамны козь огюне кетирип, сорады: — Фикретми?

— Тевиде «таптынъ» деген манада баш саллады.

— Тилькисинъ сен, Танюша!

— Не ичюн ойле дейсинъ?

— Эгер сен Фикретни севсенъ, оны Асиеге нишанламаз эдинъ.

— Эх, Марьюшка, бизлер кимни севгенимизни кеч анълаймыз. О вакъыт меним къоджам бар эди. Асиенен дост эдик. Барем манъа олмагъан сонъ яш достума олсун дедим.

— Шимди де достсынъызмы?

— Къайда. Бир анъкъавны къармагъына илиштирди, энди адам танымай.

— Я Фикрет сен оны севгенинъни билеми?

— Биле амма, башкъасыны козьде тута.

— Кимни?

— Анавы Асиенинъ къармагъына илинген огъланнынъ къыз къардашыны.

— Ялан!

— Ай-ай ялан олгъайды.

— Я о къызчыкъ ондан эки кере яш да! Олмайджакъ шейни айтасынъ, Танюша.

— Олмайджакъ шей белле сен. Фикрет къызнынъ агъасыны операция япкъаны ичюн онынъ анасындан беш бинъни алгъан, бу да азлыкъ этип, энди къызынъызны да беринъиз, дей экен. Айды, акъчаны алды, яхшы этти, дейик. Чюнки бедава дегиль, озь эмеги ичюн алды. Амма о къыз онъа не керек? Фикрет озь башыны белягъа къалдыраджакъ! Онъа насыл ярдым этеджегимни бильмейим. Эшиттигиме коре, эгер Фикрет къыздан вазгечмесе, анасы министрликке шикяет язаджакъ ола экен. Марьюшка, сёйле не япайым да, оны бу белядан къуртарайым?

— Я о къызчыкъ не, онъа къоджагъа чыкъып, шаштымы ёкъса?

— Сен озюнъни онынъ ерине къоюп бакъ, Марьюшка. Догъмуш агъанъны олюмден къуртаргъан адамгъа джанынъны бермезсинъми?

— Догъру айтасынъ, Танюша! Мен исе оны шимдиге къадар коллективимизде энъ намуслы адам деп сая эдим. Бакъ сен онынъ япкъанына! Утанмаз! Ойле адам санъа не керек, Танюша?

— Бунъа эмир этип оламазсынъ, — Тевиде ишарет пармагъынен кокюсининъ сол тарафына токъунды ве къошты: — Севем, Марьюшка. Пек севем оны.

— Алла белянъны алсын сенинъ, Танюша. Санъа не дейджегимни де бильмейим.

— Дердимни айтып, бираз бошандым иште. Манъа бир шей деме, кимсеге де бир шей сёйлеме.

— Танюша, сен мени не беллейсинъ?

— Яхшы-яхшы, санъа ишангъаным ичюн кельдим. Аз къалды патлайджакъ эдим. Дердими тёкмеге кимсе ёкъ. Сен яваштан Фикретнинъ къулагъына фысылда, къызнынъ анасы министрликке шикяет язаджакъ ола, ондан вазгеч, де онъа.

— Анъладым сени, тувгъанчыгъым.

— Амма бу хайырсыз хаберни менден эшиткенинъни Фикретке айтма.

— Эмин ол, тувгъанчыгъым.

Шу вакъыт янашадаки палатадан:

— Эмшире! Эмшире! — деген сес кельди. Хасталардан бири эмширени ярдымгъа чагъыра эди.

— Э-э, кене башлады. Пек мызмыз, арсыз хаста, — чораланды Варонская.

— Къулакъ асма, бойле союны мараз урмаз.

— Догъру дейсинъ, Танюша.

— Эмшире! Эмшире!

— Фу! Джанымны якъты бу абдал!

— Пугачёва келе экен, эшиттинъми?

— Не вакъыт?

— Огдеки афтада.

— Танюша, тувгъанчыгъым, бир билетчик япса шуны! Борджлу къалмам.

— Яхшы, олур.

— Сагъ ол. Ах, пек дюльберсинъ, Танюша!

— Эмшире! Эмшире!

— Фу! Хайырсыз адам! — дарылды Варонская хастагъа. — Фикрет Умеровичке сен оны севгенинъни де сёйлейим де, эрте-ярыкъ козьлерини ачсын. Бунъа не дейсинъ? Сёйлеймми?

Тевиде разылыкъ бильдирип, баш саллады. Олар «эмшире!», «эмшире!» деген сеслерге къулакъ асмай, даа хайли вакъыт лаф этип отурдылар. Къайтаджакъта Тевиде чантасындан уфакъ бир шишечикни чыкъарып, субетдешине узатты.

— О, Франция! — айретленди Варонская ве шишечикнинъ тапасыны къокълап бакъты. — Вай! Бу не къадар назиклик! Сельби япракъларынынъ къокъусы келе! Манъамы?!

— Ал, санъа.

— Вай! Сагъ ол!

— Айды, сагълыкънен къал.

— Эмшире! Эмшире!

Эки ортакъ сагълыкълашты ве даа беш дакъкъадан сонъ, Фикрет къабар алыджы, ярамаз адам, деген сафсата бутюн хастаханеге таркъады.

— Сенинъ акъкъынъда фена лафлар олуй, ахай, — деди онъа Тайгъакъ, бунъа языкъсынгъан киби. — Олур-олмаз шее къулакъ асмайджакъсынъ, иште.

Бу бош лафларгъа Фикрет керчектен де къулакъ асмады. О озь виджданы огюнде темиз ве кимнинъдир уйдургъан ифтирасындан кирли олып къалмаз. Бошбогъазлыкъ япкъанлар исе, ниает, бу лафлардан безерлер ве ошек ичюн башкъа мевзу, башкъа адрес тапарлар. Факъат куньлер кече берди, мевзу исе денъишмеди. Аксине лаф кескинлешти. Варонская онъа сёйлеген шей тасдикъланды. Кимдир онынъ узеринден Сагълыкъ сакълав министрлигине анонимка язгъан. О шикяетте беян олунгъанына коре, Фикрет операция япкъаны ичюн адамлардан чокъ акъча ала экен, энди бу да азлыкъ этип, операция япкъаны ичюн яш бир къызчыкъны озюнен яшамагъа меджбур эте эмиш. Буларнынъ эписи ялан, ифтира. Амма Фикретке инангъан, онынъ паклигине ишангъанлар олурмы? Шимдиге къадар базылары юксек минберлерден ахлякъ, видждан, садакъат, паклик акъкъында не къадар дюльбер, балабан сёзлерни айтып кельдилер де, керчекте озьлери кимлер олып чыкътылар! Оларнынъ козьбоявджы, къабар алыджы, чешит ярамазлыкълар япкъан джинаетчилер олгъаны эр кеске белли олды. Я о, Фикрет намуслы адам экенине ким инаныр? Къурунен берабер яш да янып кетмезми? Ана санъа иш! Даа бир къач кунь эвельси хастаханеде онъа эр кес сайгъынен бакъа эди. Энди адамлар ондан козьлерини чеккен, ондан четленген киби корюнелер. Эм корюнелер дегиль, кунеште де бенек ола, Велиев ким олгъан экен, деп керчектен четлене башладылар. Бунъа Фикретнинъ джаны агъырды. Десене, даа тюневин онынънен самимий мунасебетте булунгъан меслекдешлери энди оны акъикъатен де къабар алыджы, юзьсюз адам деп саялар?! Атта Тайгъакъ биле ондан четлене. Эвеллери ялтакълана эди де. Бу не къадар адалетсизлик! О оларгъа артыкъ селям биле бермез! Фикретни къаралагъан ошек хастахане хадимлерине

ойле кескин тесир этти ки, ырызлы-намуслы адамларнен бир сырада ондан атта керчектен къабар алыджылар да юзь чевирдилер. Бутюн коллектив ичинде онынъ темиз видждanлы адам олгъанына шубеленмеген инсан аз къалды. Онынъ паклигине шубеленмегенлерден бири, болюк мудири сонъки куньлерде меслекдешининъ кейфи бозулгъаныны корип, ниает, онынънен бу акъта лаф этмек, онынъ гонъюлини алмакъ истеди.

— Фикрет Умерович, санъа не олды шу? — сорады о онынъ тюшюнджели козьлерине тикилип. — Сенининъ акъкъынъда таркъагъан ошекни мен де эшиткен эдим. Амма илькъ вакъытларда сен бош лафларгъа къулакъ асмагъанынъ ичюн эр шей еринде, деп тюшюндим.

— Къулакъ асмайджакъ олам, Тахир Адылович, амма адамларгъа бакъам да, шашам, тааджипленем. О къадар йылдан берли бир ерде чалышамыз да, бири-биримизни яхшы бильмеймиз экен.

— Адамларгъа джанынъыз агъырмасын, Фикрет Умерович. Даа якъында урьмет-итибарлы, деп танылгъанлардан бир талайы керчекте ким экени эр кеске белли олды. Шунынъ ичюн базылары ялангъа да инаналар, акъынынъ акъ олгъанына шубеленелер. Хастаханеде ойле психологик муит мейдангъа кельди ки, ифтираны таркъаткъан да анджакъ шу фурсаттан билип файдалана. Лякин акъикъат эр вакъыт устюн чыкъкъаныны биз билемиз де, сен не ичюн баш эгип, насылдыр бир писни севиндиресинъ? Етер, достум, башынъны котер, тик тут. Вакъыты келип, адамлар меселени анълярлар, сенден шубеленгенлери ичюн озь-озьлеринден утанырлар.

— Сагъ ол, Тахир Адылович. Сонъки вакъытта бираз ёрулдым, гъалиба.

— Ола билир. Айса отпусканъны ал да, бир якъларгъа барып, яхшы раатланып кель.

Фикрет невбеттеки раатлыкъ муддетинден файдаланмакъ ичюн ариза язды. Лякин онъа, бираз бекле, бир меселени чезейик де, сонъ раатланырсынъ, дедилер. Хастаханеде онынъ адына уйдурылгъан ифтиралар таркъагъан сонъ, о Сакиненен корюшмеди. Озюнинъ кейфи бозукъ, онынъ да кейфини бозмагъа истемеди. Бутюн бу ошеклер онынъ анасы хастаханеге келип, онынънен лакъырды этип, агълап кеткен сонъ башланды. Бельки бу ишке Сакиненинъ анасы да къарышкъандыр? Фикрет истер-истемез бойле тюшюнджелерге далса да, кене де севген къызынынъ анасы узерине кир тюшюрмеге истемеди. Бу тюшюнджениньъ догъру олгъанына шубеленди. Амма Сакине арада пейда олгъан сувукълыкъта ялынъыз анасы къабаатлы экенине шубеленмеди. Ондан кесен-кес сорады:

— Ана, сен Фикретке бизе кельмекни ясакъ эттинъми ёкъсам?

— Ясакъ эттигим не? Онынъ кенди башы, кенди акъылы вар.

— Я не ичюн кельмей?

— Утанадыр даа, балам.

— Неден утанаджакъ?

— Утанмаса да, аладжагъыны алды, иши битти.

— Не алды, ана?

Лейля Тайгъакъкъа беш бинъни бергенде, бу паранынъ Фикретке бериледжегини, умумен пара бергенини кимсеге айтмайджагъы акъкъында сёз де берген эди. О вакъыт Тайгъакъ: «Эгер сёз бермесенъиз, акъчанъыз да керекмей, озь ишинъизни озюнъиз бакъынъыз», — деген эди онъа. Бойледже, Лейля алдарагъачкъа миндирильгенини дуймай, акъчаны да берди, сёзни де ве шимдиге къадар сабыр этип, бу акъта кимсеге ич бир шей сёйлемеди. Башта къызыны анавы экимнинъ тылсымындан къуртарсын да, бу част неге мал олгъаныны сонъра айтыр. Факъат даянып оламады, шимдики лакъырдыдан сонъ къызында Фикретке нисбетен мытлакъа нефрет догъар, деп сырыны ачты.

— «Не алды» экен! — текрарлады Лейля асабийликле. — Агъанъы олюмден къуртаргъаны ичюн эки бинъ вереджек олдум, алмады. Мегер онъа беш бинъ керек экен. Беш бинъни алды!

— Фикретми?!

— Я ким аладжакъ?

— Ялан!

— А шимди ялан олдугъыны гёзлеринен санъа, — Лейля язы столы

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

чекмеджесинден эманет дефтерчигини алды да, къызына узатты. — Ма, бакъ! Мен о парайы башкъа шее масраф этмедим! Сен оны яхшы адам беллейсинъ де, къызым, онынъ тарафыны басайсынъ. Ама о сен беллеген адамлардан дегиль экен. Эгер сонъки вакъытта чыкъан газеталары окъумыш олсанъ, башта гендилерини меляике этип гостерен адамлары шимди не ичюн иштен бошаттыкъларыны, партиядан чыкъардыкъларыны, тюрьмее къапаттыкъларыны билир де, текаран тюшюнир, гозьлеринъи ачар эдинъ, балам.

— Сен не, Фикрет де къабар алыджы, демек истейсинъми?!

— Я не айса?

— Беш бинъни сенден о алдымы?!

— Я о алмайып, бабам алдымы ёкъсам?! Эр кес алан сонъ, о да алый, иште!

— Сен эр кесни акъаретлеме, ана! Фикрет сен деген адамлардан дегиль!

— Ойле белле сен! Балаларыма той япарым дие топлаян акъчамы онъа вердим!

Сакине анасынынъ дегенине аман инана къоймаса да, башындан къайнакъ сув тёкюльген киби олды. О мытлакъа Фикретнен корюшмек ве меселени анъламакъ ичюн акъшам оны хастаханенинъ къапысы огюнде бекледи. Чокъ турды, лякин файдасыз. Эртеси куню акъшам бир даа кельди. Бу сефер чокъ беклемеди, амма корьгенине шашып, агъызы ачылып къалды. Фикрет хастахане азбар къапысынынъ босагъасындан атлагъанынен, онынъ огюнде, не ердендир чыкъып, Тевиде пейда олды, онъа нелердир сёйледи ве анги тарафкъа юрьмек кереклигини башынен ишмар этип косьтерди. О онынъ теклифине бирден разы олмады, «ёкъ» деди ве айны шу манада эли ве башыны да саллады. Лякин Тевиде онъа сулюк киби япышты. Шу ярамаз къадыннынъ риджа эткени, ялваргъаны-ялкъаргъаны онынъ бутюн къияфетинден корюнип тура эди. Бираз экиленген сонъ, Фикрет «не олса олур» деген манада элини саллап, разы олды. Олар Тевидени беклеп тургъан таксиге отурып кеттилер. Бу адиседен сонъ Сакине Фикретке пек ачувланды ве истемей-истемей экилене, шубелене башлады. Бельки анасы догъру айткъандыр, бельки Фикрет де анавы базылары киби, меляике дегильдир, къабар алыджы, джинаетчидир! Намуслы олса, оны, Сакинени севсе, шу ярамаз къадыннен кетер эдими?!

Тюневин Сакине оны бу ерде беклеп тургъанда, анда, ичериде Фикретнинъ ишини бакъа эдилер. Партия тешкилятынынъ секретары эки анонимканы окъуды: Тайгъакънынъ республика Сагълыкъ сакълав министрлигине язгъан анонимкасыны ве Сакининенинъ анасы хастахане партия тешкилятынынъ адына язгъан анонимкасыны. Тайгъакъ Сакининенинъ анасындан не беклесе де, буны беклемеген эди. Бир бакъышта, Лейля санки онынъ дегирменине сув тёккен киби корюне. Шунынъ ичюн ифтираджы беклемеден тюртип чыкъкъан бу бойнузгъа талагъы къатаджакъ дереджеде севинди, джошты. Меселе шунда ки, Тайгъакъ язгъан анонимканен Лейля язгъан анонимканынъ мундериджеси аман-аман бир. Экисинде де Фикрет къабар алыджылыкъта, зорбалыкъта къабаатлана, экисинде де онынъ беш бинъ кумюш акъча алгъаны, бу да азлыкъ этип, къазагъа огърагъан огълаппынъ къыз къардашына зорлукънен эвленмеге истегени акъкъында языла. Бундан себеп эки анонимканынъ муэллифи де бир олып корюне. Анджакъ бу корюниш топлашувнынъ бутюн иштиракчилерине къатты тесир этти. Энди къач куньлерден берли ошеклерни эшитип кельген адамларнынъ эксериети шимдиге къадар оларнынъ догъру олгъанына шубеленди исе, шу эки кягъыттан сонъ, бу ягъда бир къыл бар, деп Фикретнинъ къабаатлы экенине инангъан киби олды. Атта Тахир Адылович биле онъа шубеленип бакъты. Анонимкаларнынъ экиси де бир къорантадан чыкъты, деп тюшюнди о. Анавы министрликке ёлланылгъан къаба, гъарез союны къызынынъ бабасы язды исе, хастаханеге кельген козьяшлы союны анасы язды. Яман белягъа огърады Фикрет Умерович! Гуна озюнде. Айды, къыз оны севди, о да къызны севди, дейик. Бунъа итираз ёкъ. Мадамки бири-бирини севе экенлер, меселени чокъ узатмай эвленсинлер, весселям. Амма беш

бинъни не керек эди алмагъа! Шашыладжакъ шей! Севги олгъан ерде къабар алыджылыкъ олурмы! Акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль. Я Фикрет къабаатлы олмаса, не ичюн озюни акъламай, къабар алмадым, демей? Бакъ сен онынъ сабырнен отургъанына, чырайыны биле сытмай! Я тер-темиз я да буюк къабар алыджы, залым! Экисинден бири, деп тюшюнди Тахир Адылович.

Даа якъында партия тешкилятынынъ секретары сайлангъан Михаил Юрьевич Сергеев топлашувны чагъырмаздан эвель эки анонимканы да дефаларджа окъуды, оларны терен огренмеге тырышты. Онынъ элине башта министрликке язылгъан анонимканынъ нусхасы тюшти. О вакъыт Сергеев бу анонимканынъ муэллифи хастаханедеки экимлерден бири олгъанына шубеленмеди. Бу масхаралыкъны кимдир пакъыллыкътан япты, деген фикирге кельди ве меселени котермеге ашыкъмады. Ашыкъмагъанынынъ даа бир себеби бар эди: Фикрет Умеровичнинъ къабар алыджылыгъы, зорбалыгъы акъкъындаки ошек анонимка хастаханеге етип кельмезден эвель коллективде таркъады ве секретарь адамларнынъ лакъырдысына динъленип, бу ифтира кимден чыкъкъаныны огренген бир вакъытта Асие онъа Фикретнен Сакиненинъ арасындаки мунасебетлерде ич бир тюрлю зорлукъ-зорбалыкъ олмагъаны, олар бири-бирини севгенлери акъкъында айтты, къабар алыджылыкъ меселесине кельгенде исе, буны Сеитбекирнинъ ана-бабасындан сорап бильмекни теклиф этти. Секретарь да анджакъ бу хусуста тюшюне эди. Амма беклемеден кельген экинджи анонимка оны бираз шашмалатты. Кери адреси олмагъан адсыз кягъытларны къайта-къайта окъуп, секретарь оларнынъ экисининъ муэллифлери де хастаханеден тышта, деген хулясагъа кельди ве о да Фикрет Умеровичнинъ паклигине керчектен шубелене башлады. Сонъра барып, Сакиненинъ бабасы ве анасынен лаф этти.

— Беш бинъни Тайгъакъкъа бердим, — деди Лейля къоджасына къоркъа-къоркъа бакъып. Онынъ чырайы денъишмегенини корип, девам этти: — Фикрет Умеровичке берирсинъиз, дие бердим.

— Я не ичюн Фикрет Умеровичнинъ озюне бермединъиз?

— Онъа эки бинъ береджек эдим, алмады. Сонъ Тайгъакъ аз бергенинъиз ичюн алмады, беш бинъ кетиринъиз, деди. Акъчаны алгъан сонъ, къызынъыздан да вазгечер, деди.

— Сонъ, энди къызынъыздан вазгечтими?

— Къызым даа яш. Онынъ акъылы кесмей. Эгер Фикрет Умерович онъа юзь бермесе, къызым барып, бабасы къадар адамгъа япышмаз.

— Я сиз бу ишке насыл бакъасынъыз, Эреджеп Сеитбекирович?

— Энъ эвеля мен къарымнынъ япкъан бу ошоромлыгъы ичюн Фикрет Умеровичтен, сизден ве башкъа аркъадашлардан афу сорамакъ истер эдим. Фикрет Умерович къабар аладжакъ адамлардан дегиль. Онъа мен озюме ишангъан киби ишанам.

— Сагъ олунъыз, Эреджеп Сеитбекирович. Я зорлукъ этип, къызынъызны алмагъа истегени акъкъында не дейсинъиз?

— Насыл зорлукъ? Олар бири-бирини севелер, даа догърусы меним къызым оны севе, эшиткиме коре, Фикрет Умерович де оны севе экен. Зорлукъ исе, бу бош лаф. Кимнинъдир уйдурмасы, — бойле деркен Эреджеп къарысына бакъып алды да, о дикъкъат этеджек сёзлерни айтты: — Къабар бермек де, къабар алмакъ киби джинаеттир.

— Эбет, сиз эпинъиз темизсинъиз, мен джинаетчим! — дарылды Лейля къоджасына. — Мен къызымы яшы ондан эки кере буюк адама берип, алем масхарасы олмагъа, баламы бахтсыз этмеге истемейим! Беш бинъ дегиль, миллионым олса, эписини беририм! Тек къызымы ёлдан урмасын! Эсини топласын!

— Сиз, эр алда, Тайгъакъ беш бинъни Фикрет Умеровичке берди ве о акъчаны ред этмей алды, деп саясынъыз, ойлеми?

— Бельки алгъандыр, бельки алмагъандыр. Эр не исе де, акъчаны бергенимден сонъ, Фикрет Умерович къызымызгъа кельмей.

— Багъышланъыз, даа бир суалим бар.

— Соранъыз.

— Хастаханеге анонимканы озюнъиз яздынъызмы?

— Озюм яздым.

— Башкъа ерге де яздынъызмы?

— Ёкъ, язмадым.

— Не, башкъа ерге де бу акъта анонимка тюштими ёкъса? — меракъланды Эреджеп.

— Тыпкъы шойле мундериджели, лякин кескиндже даа бир анонимка Сагълыкъ сакълав министрлигине язылды. Багъышланъыз, мен оны сиз язгъандырсынъыз белледим, Эреджеп Сеитбекирович. Янълышкъаным корюнип тура. Риджа этем, багъышланъыз.

— Сиз де бизни афу этинъиз, Михаил Юрьевич.

Мына бу лакъырдыдан сонъ, топлашувны алып барыркен, секретарь Фикреттен де, Тайгъакътан да козь алмады. Министрликке язылгъан анонимканынъ нусхасыны окъугъанда, Сергеев не ичюндир оны Тайгъакъ яза билир, деп тюшюнген эди. Экинджи анонимка кельген сонъ, фикири денъишти.

— Ель эсмесе, япракъ салланмаз, — деди эким Нодира Исхаковна Бурибаева сёзге чыкъып. — Тюшюнип бакъсанъ, бу аноним мектюплернинъ адреси бар. Мен дер эдим ки, бу адрес, барсын, шу анонимкалар андан чыкъмагъан олса да, бизим сабыкъ хастамызнынъ эви. Бир адам анда барып, меселени айдынлатмакъ борджлу. Догърусыны айткъанда, мен Фикрет Умеровичнинъ ар-намуслы адам олгъанына ич де шубеленмез эдим. Амма сонъки вакъытта, афу этинъиз, шубелене башладым. Бу, онынъ этрафында котерильген лакъырдыларнынъ тесири, эльбет. Шунынъ ичюн меселени бойле, авада асылы алда къалдырмакъ олмаз. Биз онынъ керчекте насыл адам олгъаныны бильмек керекмиз!

— Шу къадар йылдан берли бир ерде чалышып, бир ашханеде, бир софрадан аш ашап, онынъ кимлигини даа бильмейсинъизми, Нодира Исхаковна? — сорады Михаил Юрьевич.

— Фикрет Умерович яхшы хирург, эллери алтындан, амма кене де айтам: ель эсмесе, япракъ салланмаз.

Секретарь Фикретнинъ акълы экенине эмин исе де, шимди буны исбатлап оладжагъына эмин дегиль, чюнки Тайгъакъ Лейлядан беш бинъни алгъаныны тасдикълай биледжек башкъа бир шаат ёкъ. Эгер Тайгъакъ, Лейлядан беш бинъни алмадым, десе, бунынъ ялан олгъаныны исбатлайджакъ кимсе ёкъ. Айнеджи Тайгъакъ, ярамазлыкъны билип япа. Бар да шимди онъа, сен къабар алыджысынъ, де. Фигъан къопарыр, устюме ифтира аталар, деп судгъа берир ве акълы чыкъар. Джинаетни исбатламакъ ичюн шаат, делиль керек. Тек бир Лейлянынъ айткъанларынен иш битмейджек: о, беш бинъни бердим, дер; Тайгъакъ алмадым, дер. Лейляны анъламакъ мумкюн: о бу джинаетни къызынынъ талийини къайгъыргъан олып япты. Я Тайгъакъны насыл анъламалы? Хастаханеде Фикретни къаралайджакъ олып эр кестен зияде о тырыша. Бу ягъда бир къыл бар. Амма насыл къыл олгъаныны Михаил Юрьевич даа тапыштырып оламай. Вакъыт кече, меселени чезмек, белли бир къараргъа келип, топлашувны битирмек зарур. О, мында олгъан бутюн лафларгъа екюн чекмек ичюн аякъкъа къалкъты.

— Аркъадашлар! — деди о ве озьара фысылдашкъанларнынъ дикъкъатыны джельп этти. — Фикрет Умеровичнинъ къабар алыджылыгъы, зорбалыгъы акъкъындаки лафлар кимлернинъдир уйдурмасы, ифтирасы. Шимдилик бу кимнинъ япкъан ярамазлыгъы олгъаны белли дегиль. Лякин бизим сайгъылы меслекдешимиз озюнинъ элял эмеги ичюн ич кимседен къабар алмагъаны белли.

— Насыл олып?! — атылып къалкъты Тайгъакъ.

— Тюшюнип бакъсанъыз, пек саде меселе, — Михаил Юрьевич кулюмсиреди. — Буны Нодира Исхаковнанынъ теклифи де тасдикълады. Эшиткенинъиз киби, экинджи анонимкада ялынъыз берильген акъча дегиль, къызнынъ ады да анъыла. Иште, шу экинджи анонимка адресатны тапмагъа ярдым этти. Дигер тарафтан, сонъки вакъытта Фикрет Умерович операция япкъан хасталарнынъ арасында къыз къардашы олгъан сойлары чокъ расткельмеди, экинджиде, Денъизджининъ къыз къардашыны мында

биз эпимиз корьген ве онъа севда олгъан эдик, десек де оладжакъ. Шунынъ ичюн анонимкада къыз анъылгъанынен, тахминен ким козьде тутулгъаныны тасаввур этмек мумкюн эди. Шунынъ ичюн мен топлашувны чагъырмаздан эвель, башта Денъизджилернинъ эвине бардым. — Секретарь бойле дегенинен, фысылтылар бутюнлей кесильди. Тайгъакънынъ чырайы агъарды. — Бизим сабыкъ хастамызнынъ анасы акъикъатен де беш бинъни берген экен. Лякин Фикрет Умеровичке дегиль, башкъа шахскъа.

— Кимге?! — сорады Бурибаева.

— Кимге бергенини айтмады, — гизледи секретарь, — лякин акъчаны Фикрет Умеровичке беринъиз, деп беяз халатлы кимсенинъ элине бергенини айтты. Топлашувны башламаздан эвель, мен Фикрет Умеровичнен де лаф эттим. Онъа даа ич кимсе къабар теклиф этмеген.

— Ха-ха, — атылып турды Тайгъакъ. — Анги къабар алыджы мен къабар алдым, дейджек? Бу партия топлашувы, сиз исе бизге масал айтасынъыз!

— Бельки меним сёйлегенлерим масалгъа бенъзейдир. Лякин къабарны Фикрет Умерович дегиль, кимдир башкъасы алгъан ве шу къабар алыджыгъа меним бир теклифим бар: акъчаны бугунь, энъ кечи ярын алып барып Лейля Денъизджиге къайтарып берсин. Акс алда, ишке аит органларны теклиф этмеге меджбур оладжакъмыз. Бойледже, бириндже меселе боюнджа лаф битти, деп саям. Экинджи меселе, гуя къызгъа нисбетен япылгъан зорлукъ. Керчекте исе ич бир тюрлю зорлукъ олмады. Олды исе де, ялынъыз къызнынъ анасы тарафындан: о, къабарны огълуна япылгъан операция ичюн дегиль, энъ эвеля, Фикрет Умеровични шу къыздан вазгечтирмек ичюн берди. Фикрет Умеровичнинъ къыздан вазгечюви я да вазгечмеюви, къызнынъ исе ондан вазгечюви я да вазгечмеюви бу оларнынъ шахсий ишлери. Бунъа бизим къарышмагъа акъкъымыз ёкъ.

Топлашувдан сонъ софада Тайгъакъ Воронскаянынъ къулагъына фысылдады:

— Къаргъа къаргъанынъ козюни чокъумаз, дейлер. Бельки акъчаны пайлашкъандырлар.

— Ярын Фикрет Умерович акъчаны алып кетип, къайтарып берир ве иш битер кетер.

— Эбет. Достунъ ёлбашчы олса, яхшы шей экен. Керек олса, къорчалар, гунахларынъны мына бойле вакъытта усталыкънен гизлер.

— Исбатны талап этмеген акъикъат. Сиз де бойле бир дост арттырынъыз. Къара куньде керек олур.

— Насиатынъ ичюн сагъ ол, Марьюшка. Эндиден сонъ мен де достларны юкъарыдан араштырырым.

— Мувафакъиетлер тилейим.

Топлашувдаки лафлар Фикретке пек къатты тесир этти. О, геджени юкъусыз кечирди. Тёшектен ёргъун ве ич олмамыш киби кейфи бозукъ алда къалкъты. Бу тюшкюнликни, ёргъунлыкъны енъмек макъсадынен о эр кунь япкъаны киби, терлегендже талим алды, душта ювунды, къара къаве ичти ве ише тендиристлик сакъламакъ ичюн даа бир джезве къара къаве пиширип, адети узьре махсус бунынъ ичюн туткъан термосыны къаве толдурып, оны анасы пиширген чешит къавалтыларнен берабер чантасына къойды. Фикретни ишке кеткенде ве иштен къайткъанда чантасыз корьмек четте къалсын, атта тасавур этмек къыйын. Кимерде о, Сакиненен корюшеджекте де, элине чантасыны ала, сонъра бойле вакъытта онъа чантанынъ керек олмагъаныны хатырлап, кери къайта, оны эвде къалдырып, текрар ёлгъа чыкъа эди. Кимер адамлар вакъыты келип, озьлеринынъ худжур адетлеринден вазгечелер, кимерлери, тенде биткен тенеширде кетер, дегенлери киби, омюр бою шу адетлеринынъ къурбаны олалар. Фикрет де шу худжур алышкъанлыкътан ярын вазгечеджек, сонъра чанта деген чантаны омюр-билля элине алмайджакъ. Шимди исе, элинде чантасы ишке ашыкъа. Сакиненинъ анасы онъа сувукъ бакъкъаныны, къызыны онъа къоджагъа бермеге истемегенини о ильк адымда анълагъан эди. Лякин бу меселени Сакине аль эте биледжегини козьде тутып, о умютнен яшап кельди. Факъат энди иш шу дередже кескинлешти ки, даа бир къач кунь

эвельси Фикретни кунеш киби къыздыргъан арзысы шимди онъа олдукъча узакълардан бакъып, сувукъ шавле сачкъан йылдыз киби корюне ве шу йылдызнен къавушмакънынъ артыкъ чареси ёкъ! Мына бу тюшкюнлик, бу ишанчсызлыкъ онынъ башына биткен беля олды.

Ишке келип, беяз халаты кийген сонъ, о озь шахсиетине аит бутюн тюшюнджелерини башындан котерип атмагъа тырышты. Хасталарны адеттеки киби, самимиет, дикъкъат иле бакъып чыкъты. Амма козьлери огюнде — кене де Сакине, онынъ айдын сымасы, акъылында исе — онынъ анасынынъ япкъаны тура. Беш бинъни кимге берди экен? Къызынен онынъ арасыны бозмакъ ичюн шу къадар джийренч иш япкъан инсандан эйилик беклемек олурмы? Олмаз. Айса насыл чаре корьмели де, Сакиненен берабер олмалы? Фикрет бунынъ киби тюшюнджелерден къуртулмакъ ичюн не къадар арекет этсе де, акъшамгъа къадар олардан къуртулып оламады. Акъшам къайтаджакъта, Сакине оны тышарыда беклеп тургъан вакъытта, олюм алында агъыр хастаны алып кельдилер.

— Фикрет Умерович! Ашыкъынъыз, аджеле ярдым керек! — деди болюк мудири.

Акъшам олса да, даа ярыкъ эди ве эгер Фикрет иштен сонъ бир къач дакъкъа токътамай, тезджe тышкъа чыкъкъан олса, Сакиненен корюшеджек ве бельки оны гедже-куньдюз раатсызлагъан меселени олар бераберлешип чезеджек эдилер. Я агъыр хастанынъ алы не оладжакъ эди? Оны башкъа хирург да операция япар ве олюмден къуртарыр я да къуртарып оламаз эди. Фикретте де имкян о башкъа экимде Ьлгъанындан зияде дегиль. Мында оны иши юрьген, частлы эким, деп саялар. Шунынъ ичюн онъа расткельген агъыр хасталарны да частлы саялар. Бу сеферки хаста да частлы чыкъты. Фикрет операциягъа киришкенинен инсан узерине саркъкъан эджель кольгеси онъа озь тюшюнджелерини унутмагъа меджбур этти. Аман-аман эки саат девам эткен курештен сонъ, эджель чекильди, аят енъди.

Фикрет эли-бетини ювуп, кийинип, чантасыны элине алып, тышкъа чыкъкъанда, энди орталыкъны къаранлыкъ сарып алгъан эди. Сакине оны корьди, о исе Сакинени корьмеди. Эгер къаршысында Тевиде беклемеден пейда олмагъан олса...

— Ниает, ниает, — кокюс кечирди Тевиде онынъ ёлуны кесип, этрафына франсыз мелевшеси къокъусыны сачып.— Сени беклей-беклей бир олдум.

— Не ичюн беклейсинъ?

— Севгимни беян этмек ичюн.

— Насыл севги?

— Бугунь Алла Пугачёва йырлай. Миллион-миллион ал гуль.

— Алла Пугачёва?

— Я, эки билет алдым.

— Бирисини манъа сатмакъ истейсинъми?

— Тек санъа, Фикретик. Башкъасына сатсам, саташыр деп къоркъам. Сен ишанчлы адамсынъ, Фикретик. Юрь, ич олмагъанда бир акъшамны берабер кечирейик. Яп манъа бойле бир бахшыш. Барем озюнъ де бираз раатланырсынъ.

— Сен билетни эркеклерге сатма даа.

— Концертте къадынларнен ян-янаша отурмакъны севмейим, Фикретик. Риджа этем, юрь.

— Вакъытым ёкъ, эвде ишим чокъ.

— Ред этме, Фикретик. Санъа сёйлейджек шейлерим вар.

— Ым, айды, варсакъ-варайыкъ даа, ама энди кеч къалдыкъ, гъалиба.

— Э, бираз кеч къалдыкъ. Башыны корьмесек де, девамыны корермиз, юрь, бу яна.

— Айды, — Фикрет «не олса олур» деген манада эль саллады. Керчекте исе о бу концертке Сакиненен берабер бармакъны арз эте эди. Амма шимди, шу къадар чиркин лафлардан, алекеттен сонъ, онынъ устюне тёкюльген шу къадар чиркеф-ифтирадан сонъ, Сакине онынъ къабаатсызлыгъына инанырмы? Олар таксиге отурып кеттилер, Сакине арттан бакъып къалды ве онъа анасынынъ дегенинде джан бар киби дуюлды.

Концерттен сонъ олар кене таксиге отурып, Тевиденинъ эвине тараф ёл алдылар. Тевиде Пугачёвадан алгъан теэссуратларыны беян этти, онынъ базы сёзлери Фикретнинъ къулагъына илишти, чокъусы четтен кечип кеттилер.

— Кельдик, токътатынъыз, — деди Тевиде ве элинде азыр туткъан акъчаны шоферге узатты. Фикрет сагъ тарафта четте отургъаны ичюн машинадан башта о чыкъты, сонъра Тевидеге чыкъмагъа ярдым этти ве энди озь эвине къайтаджакъ олып, эвельки ерини ишгъаль этмек истеди. Факъат Тевиде онынъ ёлуны кести ве шоферге: — Сагъ олунъыз, кетинъиз, — деди де, машинанынъ къапысыны «тарс» этип къапатты. Такси вызылдап, еринден кочьти ве бир къач саниеден сонъ, козьден гъайып олды. Фикрет Тевидени босагъасынадже озгъарып барды.

— Айды, хайырлы геджелер, концерт ичюн сагъ ол, — деди о энди кери бурулып.

— Ашыкъма, Фикретик.

— Не олды?

— Эве пайнозюм гирмее къоркъайым, — деди Тевиде онынъ элинден тутып. — Не ичюндир сонъки вакъытта пек къоркъакъ олып къалдым, Фикретик. Риджа этем, юрь ичери кирейик. Бирер фильджан къара къаве ичейик.

— Къаве ичсенъ, юкълап оламазсынъ.

— Пек яхшы, лаф этип отурырмыз.

Фикрет «ёкъ» демеди, даветни къабул этти. Тевиде ичери киргенинен чыракъны якъты ве енгиль, козьлерни къамаштырмагъан ярыкъ софаны айдынлатты. Аля даа тюшюнджелер эсаретинде олгъан Фикрет чантасыны четке къоюп, аякъкъапларынынъ йиплерини чезмек ичюн эгильгенде, бир элинен диваргъа ясланаджакъ олды, лякин тикен батмасын, деп диваргъа токъуныр-токъунмаз, элини кери чекип алды, бираз абдырады ве, ниает, аякъкъапларыны чыкъаргъан сонъ, ясланаджакъ олгъан ерине бир даа козь ташлады да, кулюмсиреп, баш саллады. Оны сакъындыргъан шей: керчектен итбурун къорасы дегиль, диварда усталыкънен япылгъан ресим эди. Ресим оны меракъландырды. Чечеклери тёкюлип башлагъан ешиль къора артындаки кирез багъчасында энди кирезлернинъ янакълары аллангъан. Тевиде зораки мусафирнинъ дикъкъатыны больмеди, энди оны эсир алгъанына шубеленмей, ресимнинъ тесири алтында къалдырды, озю исе урбаларыны денъиштирмек ичюн чабик-чабик ятакъханеге кирип кетти. Мусафир илькъ теэссуратдан айынгъан сонъ, къаве ичмей, сагълыкълашып кетеджек олды.

— Мен къайтайым, — деди о софада турып ве энди чыкъаргъан аякъкъапларыны киймек ичюн эгильди.

— Ай-ай-ай, Фикретик! — ичериден Тевиденинъ сеси кельди. — Менден къоркъасынъмы ёкъса?

— Ташла олмайджакъ лафны.

— Айса эве геч къалырым я да ёлда къалырым, деп къоркъасынъмы?

— Эбет.

— Къоркъма. Мен сени озь машинамда алып кетерим эвинъизе, — Тевиде союнып кийингендже лафнен вакъытны узатмагъа тырышты. Амма эгер Фикрет шимди: «Айды, сагълыкънен къал», — десе о ичери одадан чыр-чыплакъ алда чапып чыкъмагъа азыр эди.

— Эвиме мен кендим де къайтмакънынъ чаресини тапарым.

— Санъа не олды, Фикретик? Эр алда, менден къоркъасынъ, гъалиба?

— Сенден дегиль, шейтандан къоркъам! — деди Фикрет сертликле.

— Шейтан итбурунлар ичинде багълы ята, — кульди Тевиде дюльбер сесле ве девам этти: — Ондан къоркъсанъ, софада турма да, залгъа кир. Залда шейтан ёкъ.

Тевиде тышкъы корюнишинден темиз, дюльбер, онынъ юзю-козюнде арткъач боя ёкъ, устюнден даима тазе мис къокъусы келе, онынъ аякъкъап, урбасында да ич бир эксиклик тапып оламазсынъ. Эгер къадынларгъа насыл кийинмек, насыл бояланмакъ, ильванланмакъ, умумен насыл безенмек ичюн эталон керек исе, Тевиде бойле эталон оларакъ хызмет эте биле. Бу тышкъы дюльберлик башкъа, дейик, оны танымагъан-бильмеген эркеклерге къатты тесир эте. Амма Фикрет онынъ ички дюньясынен ялынъыз

азачыкъ, пек аз таныш, шунынъ ичюн де бу танышлыкъ онынъ козьлери огюнде къара перде киби чекилип, ондан Тевиденинъ тышкъы дюльберлигини къапата. Шунынъ ичюн де Тевиде сонъки вакъытта оны Сакинеге куньлеп, не къадар арекет этмесин, онынъ башкъа эркеклерге олгъан тесири Фикретке кельгенде сарсылмаз къаягъа урулгъан киби урулып, кери къайта. Бугунь Тевиде шу къаяны, ниает, запт этмек, оны озь ирадесине бойсундырмакъ ве бойледже эм Фикреттен, эм де онынъ козьлерини багълагъан анавы дюльберчиктен интикъам алмакъ къарарында. Бугунь бунынъ ичюн фурсат кельди ве о бу фурсатны, неге мал олса да, эльден къачырмаз! Шу къаяны бир чул парчасына чевирир де, сонъра «ох олсун!» деп оны четтен сейир этер!

Даа демин дивардаки ресим Фикретке джанлы итбурун олып корюнди. Сонъра онынъ не экенини анълап, о рессамнынъ усталыгъына тааджипленди. Амма залдаки ресим оны айретте къалдырды. Софада тикен батар, деп элини кери чеккени киби, бу сефер о сув астында къалырым, деп кери чекильмеди, къаршыдаки диварда бойдан-бойгъа япылгъан ресимге тикилип къалды: ешиль далгъа копюре-копюре тёпеге котерильген ве даа бир аньден сонъ къумгъа атыладжакъ, амма ялыда тургъан назик эндамлы къыз ондан къоркъмай, чюнки далгъа онъа еталмайджагъына о эмин — бундан эвельки далгъа озюнинъ чал копюклерини онынъ аякъ уджларында къалдырды ве къумны ювуп, артындан уфакъ-уфакъ озенчиклер акъызып, кери чекильди. О уфакъ-уфакъ озенчиклердеки сувлар даа акъып битмеди, олар къум буртюклерини тыгъырта-тыгъырта озьлеринен берабер денъизге алып кетмектелер. Къыз бираз солгъа бурулып, назик эллерини куньдогъушкъа тараф узаткъан. Анда, дагъ артындан кунеш котерильмекте, денъиз узерине саркъкъан юксек учурымдан буюк бир къартал айырылып, ялыда онъа къучакъ ачкъан къызгъа тараф авеленмекте. Кунешнинъ ильк алтын нурлары къызнынъ устюндеки алтын тюс газ халаттан кечип, онынъ назик тенининъ бутюн дюльберликлерини синъире ве айдынлаталар. Чекисиз киби енгиль корюнген къыз аякъ уджларында тура. Къартал оны пуф киби котереджек. Къыз Тевидеге бенъзей. Бенъзей дегиль, бу онынъ озю экен! Не къадар гузеллик, не къадар паклик бар шу къызда! Олар берабер чалышкъан вакъытта Фикрет анджакъ онынъ табиатындаки, даа догърусы тышкъы корюнишиндеки юзьсюзлик пердеси артында гизленген шу гузелликни коре бильди. Тевиде озь автопортретини япкъанда, шу пердени котерип аткъан. Ах сени, Тевиде! О бойле тюшюнген арада тыпкъы-тыпкъына шу ресимдеки корюнишини анъдырып, онынъ огюнде Тевиде пейда олды ве ялыдаки къыз къарталгъа къучакъ ачкъаны киби, о да Фикретке къучакъ ачты. Не олды, не олмады шу заман Тевиде онъа дюнья дюльбери олып корюнди, эм шу саниеде о керчектен де дюнья дюльбери эди ве Фикрет оны пуф киби котерип алып, ачкозьлюкле онынъ юзю-козюни опе башлады.

— Мында дегиль, къарталчыгъым, ичери алып кир! — деди Тевиде онынъ бойнуна сарылып.

Къанларда далгъалар тынгъан сонъ, олар тёшекте отурып, бирер фильджан къокъулы къара къаве ичтилер, онынъ артындан бирер ютум эрмени коньягы ичип, бирер парчачыкъ шоколад къаптылар, сонъра софраны кене четке сюрьдилер. Сабагъа якъын Фикрет юкъугъа далды, Тевиде оны уянтмамакъ ичюн тёшектен мукъайтлыкънен къалкъты да, озь эсирининъ хурултысына динълене-динълене столнынъ чекмеджесини ачты ве анда сакълы беш бинъни алып, онынъ чантасы ичине къойгъан сонъ, келип кене Фикретнинъ къойнуна кирди.

Танъда Фикрет сескенип уянды. О энъ эвеля эв саибесининъ итибарыны козьде тутып, къолум-къомшугъа корюнмей, кетмек истеди.

— Ашыкъма, ашыкъма, къарталчыгъым, — Тевиде онынъ бойнуна сарылды.

— Адамлар корьселер, сени яманларлар!

— Олар башта озьлерине бакъсынлар. Мен даа ич бир вакъыт бойле бахтлы олмадым! Не деселер, десинлер. Йип богъазларына!

Кузь кунешининъ шавлелери пенджерелерни къакъып, одалар ичине шенъ ярыкъ сачкъан бир вакъытта, Фикрет Тевиденен сагълыкълаштъ.

Онынъ кейфи яхшы эди. Тевиде оны керчектен де юректен севе экен. Шу яшына кельгендже, шу геджеге къадар даа ич бир эркекнен башыны бир ястыкъкъа къоймагъан! Аджайип инсан! О исе оны сонъки вакъыткъадже осал къадын беллеп юрьди. Ёкъ, Тевиде яман инсан дегиль, яшлыкъта олмайджакъ бир принципке берилип, бир янълышты, иште, буны багъышламакъ мумкюн ве керек. Фикрет бойле тюшюнджелернен азбардан чыкъаджакъта, къаршысында милиция хадими пейда олды.

— Гражданин, бир дакъкъачыкъ вакъытынъызны айырынъыз, — деди о ве оны янашадаки милиция пунктына давет этти. Анда кирген сонъ, онынъ документлерини сорады. Сонъра чантасыны ачып бакъты. Чантада акъча ёкъ эди. Бельки акъчаны джеблерине къойгъандыр беллеп, милиция хадими онынъ джеблерини де тинтти. Акъча ёкъ.

— Багъышланъыз, сизинъ япкъанынъыз не?! — сорады аля даа озюне келип оламагъан Фикрет.

— Сиз багъышланъыз, Фикрет Умерович, — деди милиционер. — Биз янълыштыкъ. Риджа этем, афу этинъиз.

Фикрет ёл бою тааджиплене-тааджиплене ишке барды. Милиция хадими онынъ чантасында ве джеблеринде не араштыргъаныны сёйлемесе де, о тинтювнинъ манасыны анълагъан киби олды. Мадамки оны къабар алыджылыкъта къабаатлайлар, демек, милиционер онынъ устюнде шу къабар алынгъан акъчаны къыдырды. Я не ичюн тюневин саба дегиль, акъшам дегиль, башкъа куньде дегиль, башкъа ерде дегиль де бугунь саба, мында?.. Тевиде? О мени севе экен де, эм насыл севе, онынъ бу ишнен не алып-береджеги ола билир? Эр не исе де, саба олып кечкен адисе сонъки вакъытта онынъ устюне атылгъан ифтираларнынъ нетиджеси олмалы? Эндиден сонъ онъа мукъайт олмакъ керек, барып да о хасталарны бакъкъан я да операция япкъан арада бир де бири душманлыкъ этип, онынъ чантасына я да чюйде асылы урбасынынъ джебине акъча къойса, янды чырагъы!

Эртеси куню Фикрет ишке чантасыз кельди. Буны эр кестен эвель Тайгъакъ абайлады. О озь тедбирлерининъ нетиджесини корьмеге пек ашыкъкъанындан себеп, тюневин бир къач кере Тевиденинъ эвине телефон этти, лякин оны тапып оламады. Сонъра не олды экен, деп бабасына телефон этти. «Аву иш ичюн учь гунь отгул сорады о юзьсюз, отгулы вердим ама, даа бир шей япмамыш», — деди къарт Тайгъакъ. Иштен сонъ кучюк Тайгъакъ Тевиденинъ эвине де барды. Тевиде ёкъ эди. Хайли вакъыт къапы янында турып, оны беклеген сонъ, нетиджесиз къайтты ве озь квартирасындан яры геджеге къадар онъа мааль-мааль телефон этип турды. Телефон трубкасыны кимсе котермеди. Демек, Тевиде эвде ёкъ. Я да эвде олса да, сесленмейдир, деп тюшюнди о. Бугунь саба Фикретнинъ ишке чантасыз кельгенини корип, ниает, беклеген иши олды, чантаны беш бинънен берабер милиция алып къалды белледи ве бунъа чокъ севинди. Лякин Фикретнинъ чырайы тап о къадар аджыныкълы корюнмегенинден отърю меселе онынъ беклегени киби чезильгенине шубелене башлады. Акъшам кене Тевиденинъ эвине барды. Чанъгъа кимсе сесленмеди, къапы ачылмады. Не ерде экен? Ишни япты кезине даа. Я япмагъан олса?! Япкъандыр ярамаз, япкъандыр. Кяхпе дегильми санъа, атеши чыкъкъанджe тютюнине бакъ да отур, дей иште. Хызмети ичюн дюньянынъ парасыны алды, энди вакъытны узатып, оны чекиштире. Чекиштирсин, судда эписи бурнундан чыкъар! Тайгъакъ дели дегиль, амма сенинъ не дередже акъыллы олгъанынъ эндиден сонъ белли олур, Теви! О бу акъта тюшюниркен шу куньге къадар корьген тедбирлерини текрар ве текрар хатырлады: Сакиненинъ анасындан беш бинъни алгъанда, оларнынъ янында шаат ёкъ эди. Онынъ Тевидеге хызмет ичюн берген акъчасыны кимсе саймады ве онъа акъча бергенини де кимсе корьмеди. Амма Фикрет чантасында беш бинънен кимнинъ эвинден чыкъкъаныны милиционер ве онынъ туткъан шаатлары корьдилер. Сырасы келип, Сакиненинъ анасындан акъчаны кимге ве ким ичюн бердинъиз, деп сорасалар, Тайгъакъ онъа не демек кереклигини огретти. Эгер эр шей онынъ планлаштыргъаны киби олып чыкъса, чанакъ Фикретнен Тевиденинъ башына патлайджакъ. Я къабар бергени ичюн Сакиненинъ анасы четте къаладжакъмы? Тайгъакънынъ фикириндже оны къапатмазлар. Тазирлерлер,

енгиль джеза берирлер, Лейля исе озь къызынынъ талийини истегени киби чезер. Эр шей онынъ беклегени ве истегени киби олур. Амма шу Тевиде деген джады не ерде экен? Иштен сонъ Тайгъакъ онынъ къапысына бир даа барды. О кене ёкъ эди. Оны не ерден араштырып тападжагъыны бильмей, гедже кучюк Тайгъакъ бабасынен телефонда лакъырды этти.

— Тилькие тавукъ ишанып, акъылсызлыкъ эттинъ, — деди къарт Тайгъакъ. — Пек герек эди санъа о имансызнен иш тутмая, арадыгъынъы булдунъ,иште! Энди ят да агъла, къалкъ да агъла.

— Аву къабакъбаш дюнь де, бугунь де чантасыз гельди.

— Онынъ чантасындан бир бокъ чыкъмамыш! Тильки алдатты сени!

— Мен онъа госьтеририм алдатмайы!

— Матювлик этме, акъылынъы топла! Айды, телефон лафы дегиль бу. Ярын акъшам эве гелирсинъ.

Тайгъакъ даа бир агъыр кунни кечирди. Акъшам бабасынынъ эвине бармаздан эвель, кене Тевиденинъ къапысындаки мавы дёгмечикни басты. Къапы ачылмады, ичериден сес-солукъ чыкъмады. Тевиде кене ёкъ. Амма да хынзыр! Тайгъакъ оны богъуп ольдюрмеге азыр. Онынъ ачувы ёлда да савушмады. Бабасы буны сезди.

— Сонъки вакъытта мен-менлигинъ тышары ташып башламыш, огълум, — деди къарт Тайгъакъ къысыкъ козьлерини даа зияде къысып. — Бизлере бойле муамеле гелишмей. Санъа не дедигим акъылынъдамы? Достнен де, къан душманынънен де эр вакъыт муляйим, меляике гиби юваш, гулюмсирейип лаф этмее алыш. Ичинъде не олдугъыны достунъ да, душманынъ да бильмесин. Бу, алланынъ рахметинде олсун, джаны дженнетте олсун, меним дедемин васиети. Оны кутьсенъ ич бир вакъыт бурнунъ къанамаз, анъладынъмы?

— Анъладым, баба.

— Чокъ анълаяна бенъземейсинъ. Сенде шу алчакъ къадындаки къадар биле ираде ёкъ. Аман къызышыйсынъ, алекет-къыямет къопармая азырсынъ.

— Ойле дегиль, баба.

— Неси ойле дегиль экен? Аман сыптырыладжагъынъ чырайынъдан да горюнип дуруй. Бу иште сабыр-сабыр-сабыр да, шу къадар даа акъыл герек. Башта еди кере ольче, эгер герек олса, етмиш еди кере ольче де, бир кере шарт этип кес, анъладынъмы?

— Анъламайып не, я иши япсын я да акъчайы къайтарып версин.

— Къайтарып версе алырсынъ.

— Къайтарып вермесе де алырым!

— Хоразланма, дедим санъа! — къатиетликле кестирди къарт Тайгъакъ. — Оладжакъ шей олду, бу ишин девамыны манъа къалдыр. Онынъ къапусына бир даа аякъ басма.

— Ич бир шейсиз элимден он беш бинъи къакъып алды ороспу!

— Чокъ шей гъайып этмемишинъ. Онынъ да беш бинъи бизимки дегиль.

— Языкъ даа, баба.

— Языкъ эбет. Ама о сенден къат-къат зияде гъайып этенде, гендини тутмая бильди. Сен шу къадын къадар оламайсынъмы?

— Не ойле дейсинъ я, баба? Анъласа, меселе ялынъыз акъчада дегиль. Даа тюневин о бизнен эди. Энди кимнен оладжакъ? Я авларын тарафына гечип, бизим устюмизе атылса?!

— Бизим устюмизе атылмакъ ичюн генди темиз олмакъ борджлу. Мен оны къатты багъладым, бу тарафыны манъа къалдыр. Мен онъа бир иш яптырырым, бизден китен пара он къат зиядесинен къайтыр келир.

— Къатты багъламыш олсанъ, огълунънен яшар эди.

— Къабаат Джафернинъ гендинде, кеденъ бизе бенъзememиш, рахметли ананъ тарафа чекмиш, делидон дайыларына бенъземиш. Не япаджакъсынъ, алланынъ вердиги бу. Айды, балам, сен раатсызланма, о баштакъ къадын нереде олса да, илле ише геледжек.

Фикретнинъ акъылында омюрлик къаладжакъ шу геджеси Тевиде онынъ чантасына беш бинъни къойгъан сонъ, япкъан ишининъ манасы ве

Тайгъакънынъ бундан кореджек файдасы, онынъ макъсады акъкъында тюшюнджелерге далды ве юкълап оламады. Фикрет ондан четленип юрьген, Сакиненинъ пешине тюшип, онъа узакъ бир йылдыз олып корюнген вакъытта Тевиде озюни алчакълатылгъан киби ис эте, шунынъ ичюн де онъа ачувлана, оны шу аджайип дюльберликтеки къызгъа пек куньлей эди. Амма шимди Фикрет дев киби боюнен онынъ тёшегинде, онынъ янында узанып ятмакъта. Бу гедже о онъа не къадар татлы сёзлер сёйледи, оны не къадар назлады! Къоджасы Тевидеге ич бир вакъыт бойле сыджакълыкъ, бойле самимиет ве незакет иле янашмады. Бунынъ ичюн онынъ айныкъ куню, саати олмады, бутюн вакъыт мадде быландырыджы шарап сасыды, бездирди, тюнъюльтти озюнден. Тевиде къоджасындан бала тапмагъа сакъынды, истемеди. Я барып да несиль хасталыгъы балагъа кечсе! Сакъат бала догъурса! Бундан себеп о ана олмагъа къоркъты. Къоджасындан айырылмакъ къарарына кельди. Лякин арагъа къайнатасы тюшти. Онынъ огютинен Тевиде ресмий дегиль де, къоджасы ичкиджиликни ташлагъан сонъ, кене берабер яшамакъ шартынен, ондан вакътынджа айырылды. Келишильгенине коре, Джафер энъ узагъы бир йыл девамында ичкиджиликни ташлайджакъ, Тевиде исе башкъасына гонъюль бермей, къоджасына садыкълыгъыны сакълайджакъ эди. Амма Джафер сёзюнде турып оламады, ичкиджиликни девам этмекте. Келишильген муддет биткен сонъ, Тевиде къоджасындан ресмий суретте айырылды. Шимди фурсат онынъ истегине чалышты ве о озь дегенини япкъан сонъ, ондаки гъарезлик де битти. О, Тайгъакъ берген акъчаны Фикретнинъ чантасына къояркен, санки учурымгъа тараф чапкъан киби олды. Бу учурым онынъ зейининде Тайгъакънынъ къияфетинде джанланды, эгер шимди токътамаса, йыкъылып, чиль парча оладжакъ! Эеджанлы алда бираз яткъан сонъ, о тёшектен атылып турды да, чапып барып, чантаны ачты, онынъ ичинден акъчаны алып, эвельки ерине къойды. Сонъра келип Фикретнинъ янына ятты. Башыны онынъ кокюсине къоюп, юкъугъа кетти.

Саба мусафирни озгъаргъан сонъ, кене тюшюнджелерге далды. О омюринде чокъ янълышты, озюни чокъ учурымлардан атты. Бу гедже исе сонъки учурым кенарында токъталды. Чокъ яхшы ки, озюни тутып олды, озюнинъ тюшюнип чыкъаргъан принципине берилип, ярдан ашагъы атылмады. Онъа эсини топламакъ, янълышларыны мумкюн олгъаны къадар тюзетмек вакъыты кельди. Шимди неден башласын? Неден олур эди? Энди башлады да я — Тайгъакънынъ дегенини япмады. Даа бираздан сонъ къарт Тайгъакъ милициянен багъланыр, не олгъаны, не олмагъаныны билир, сонъ огълу чапып келир, Тевиде онынъ акъчаларыны онынъ юзьсюз бетине котерип атар! Ёкъ, акъчалар Тайгъакънынъки дегиль. Оларны озь эмегинен къазанмады, ярамазлыкъ, арамлыкъ япып тапты. Насыл тапты исе де, ойле гъайып этти. Эгер къоркъмаса, судгъа берип алсын! Тевиде акъчаларны чантасына къоюп, эвден чыкъты. Ташкент политехника институтынынъ архитектура болюгине келип, тенефюс вакътында Сакинени араштырып тапты.

— Селям алейкум, — деди Тевиде адетинджe муляйим, незакетле кулюмсиреп. Бу онынъ эвельки мунасебетлеринде олгъан ясама муляйимлик, незакет олмаса да, Сакинеге айнеджилик киби дуюлды. Я даа тюневин акъшам онынъ козьлери огюнде Фикретни эсир алып кеткен къадыннынъ мунасебетини насыл анъласын?

— Селям, — джевапланды Сакине озюни зорлап.

— Мен сизге пек муим бир ишнен гельдим, — Тевиде бойле деркен, Сакиненинъ козьлери огюнде тюневин акъшам корьгенлери джанланды, чырайы сытылды. О мына-мына кери чевирилип, кетеджек. Тевиде къызнынъ корьгени ве бильгениден хабердар олмаса да, ондаки ачувнынъ себеби куньджюлик олгъаныны шу заман сезди. Бу онынъ гонъюлине хош кельди. Мадамки бойле къызчыкъ оны Фикретке куньлей экен, демек, онда, Тевидеде куньлемек ичюн шей бар, дюльберлик бар, эм аз дегиль. Бойле тюшюниркен о сёзюни самимиетле девам этти: — Риджа этем, Сакине, бираз сабыр этинъиз, мени дикъкъатнен динъленъиз.

— Не ичюн гельдинъиз?

— Мумкюн олса, бираз четке чекилейик. Мен сизге бир шей косьтереджек олам.

— Манъа сизден ич бир шей герекмей!

— Мен оны сизге дегиль, ананъыза къайтарып вермек ичюн госьтереджек олуйым.

— Айса анама варынъыз.

— Адресинъизни бильмейим, Сакине. — Тевиде чантасыны ачып, онынъ ичиндеки акъчаларны къызгъа косьтерди. — Буларнынъ беш бинъи ананъыз Фикретке теклиф эткен къабар! Лякин билинъиз ки, Фикрет ойле алчакълардан дегиль! О элял адам. Темиз инсан.

— Фикрет акъчаны къайтарып бердими?!

— О, акъчаны алмады да, корьмеди де.

— Я-а?

— Эбет.

— Анам акъчаны Фикретке беринъиз, деп сизге берген эдими?

— Ананъыз акъчаны башкъа адамгъа берди. О адам акъчаны озюне къалдырып, ифтираны Фикретнинъ устюне атты. Сонъра мен о адамдан бу акъчаларны къайтарып алдым.

— Насыл этип къайтарып алдынъыз?

— Ёлуны таптым, иште.

— О-о!

— Ана ойле. Энди манъа бир къач кунь о адамнынъ козюне корюнмей юрьмек керек.

— Не ичюн?

— Пек ярамаз, туткъал киби япышкъакъ эриф.

— Айса онынъ козюне корюнменъиз.

— Корюнмейджек олам, иште. Энди эвинъизнинъ адресини веринъиз. Сакине адресни айтты.

— Ананъыз шимди эвдеми?

— Иште. Истесенъиз, чалышкъан ерине варынъыз.

— Анда олмаз. Манъа ананънен джиддий лаф этмек керек.

— Эбет-эбет. — Тенефюс битти, Сакине сагълыкълашып, мешгъулиеткє чапты.

Шимди Фикрет иште олгъаныны билип, Тевиде башта оларнынъ эвине барды.

— Вай, аллам! Тевидечигим! — Фадьме-шерфе енге оны азбарда къучакъ керип, къаршылап алды. — Гозьлериме инанмайым, бу сенсинъми шу? Хайырлысымы?

— Хайырлысы. — Къыскъадан кестирди Тевиде ири кевдели къадыннынъ къучагъында гъайып олып.

— Фундукъ къадарчыкъсынъ ама, пек де гузельсинъ даа, Тевидечигим!

— Тап о къадар олмасам керек.

— Валла, Тевидечигим. Мадамки бизе гелин къавуштырып оламадынъ, барем олду оладжакъ, аву пьянсанъа законный развод вер де, меним гелиним ол.

— Адам сен де, Фадьме-шерфе абла, оладжакъ шейми бу? — Тевиде омюринде нелер-нелер япты исе де, ялтакълыкъ япмады. Буны шанына сыгъдырмай, башкъалары япсалар да, севмей. Ялтакъларны кореджек козю ёкъ. О, Фадьме-шерфе енгенинъ самимиетлигине инанмады, онынъ хошнутлыгъында ялтакълыкъ сезди, шундан себеп ишни тез-тез битирмек ве бу азбарны тезджe терк этмек ичюн чалышты — чантасыны ачып, онынъ ичиндеки акъчаларны косьтерди де, не макъсаднен кельгенини бильдирди:

— Сизе борджумы кетирдим.

— Вай, анаджыгъым! Не къатып къалдыкъ я? Юрь ичери.

— Вакъытым аз. — Тевиде шу ерде акъчаларны чыкъарып, Фадьме-шерфе енгенинъ элине берди. Кимсе корьмейми экен, деп эв бикеси этрафына бакъынды, сонъра пештималынынъ этегини котерип, параларны анда ташлады.

— Юрь ичери гирейик. Бир къаве ич барем.

— Сагъ олунъыз, сагълыкънен къалынъыз.

— Сагълыкънен вар, гене гель. — Фадьме-шерфе енгенинъ сеси котеринкиликнен, пек шыралы янъгъырады.

Тевиде онынъ къапысындан бутюн алемге ачувлы киби чыкъты. Онъа не олды аслы? Дюньяда Тайгъакълар, Фадьме-шерфе киби анъкъавлар бар экен, оларнынъ еди къат терилерини сыдырмайсынъмы? О бу ёлгъа буруллып, ильк адымлар аткъан вакътында бабасы онъа: «Копекке бакъып, копек олма»,— деген эди. Тевиденинъ бунъа джаны агъырды. Бельки о анабабасынынъ джаныны шу къадар агъыртмаз ве энди чокътан берли оларнен барышыр эди. Амма бутюн меселе шунда ки, бабасы онынъ бу ёлгъа не ичюн мингенини анъламай, бильмей хуляса чыкъармагъа ашыкъты. Къызынынъ бунъа джаны агъыраджагъы я да агъырмайджагъынен эсаплашмады. Копеклерге къаршы куреш ёлуны косьтермек четте къалсын, бу сенинъ ишинъ дегиль, деди онъа. Инат, он еди яшында къабилиетли къыз баба ве анасындан, бутюн алемден интикъам аладжакъ олып, джанбазлыкъ ёлуна чыкъты. Иште акъибети: энди омюрни янъыдан къурып башламакъ керек. О озь кечмишине далып, оны этрафлы талиль этеркен, бабасынынъ даа бир икметли сёзюни хатырлады: «Инсан олмакъ ич бир вакъыт кеч дегиль. Буны акъылда тут. Куню келип, эсинъни топласанъ, инсан олмагъа тырыш». Бойле тюшюнджелернен о акъшамны тапты, Лейлянынъ босагъасына кельди. Сакине анасына онынъ келеджегини айтмай, озю козь-къулакъ олып турды ве Тевидени азбарда корьгенинен, къапыны ачып, оны къаршылап алды.

— Хош кельдинъиз.

— Хош булдукъ. Ананъ эвдеми? — «сен»ге кечти Тевиде.

— Эвде.

— Айса бизи таныштыр.

— Баш устюне. Буюрынъыз.

Тевиде Лейлянен айры одада бирге-бир лаф этти.

— Лейля апте, эшиткениме коре, сиз институтта дерс бере экенсинъиз, — деп башлады о сёзюни. — Меним ана-бабам да оджалыкъ япалар. Бабам манъа: «Инсан олмакъ ич бир вакъыт кеч дегиль», — деген эди...

— Пек догъру деген. Ай-ай, балалар буны озь вакътында анъласалар.

— Ялынъыз балалар олса эди, Лейля апте, — Тевиде бойле деркен чантасыны ачып, онынъ ичинден онарлыкълар дестелерини чыкъара башлады.

— Бу не демек?! — тааджипленди Лейля.

— Бу — беш бинъ кумюш, Лейля апте.

— Насыл беш бинъ?!

— Сиз Тайгъакъкъа берген беш бинъ. Фикретке огълунъызны операция япып, олюмден къуртаргъаны ичюн, къызынъызны онынъ севгисинден къуртармакъ ичюн берген беш бинъ кумюшинъиз. Ама Фикрет къабар алыджы олмаса да, зорлукъ, зорбалыкъ япан адам олмаса да, бутюн хастаханеде онынъ къабар алыджы, зорбаджы деген ады чыкъты ве бунъа сизинъ мына бу япкъан эйилигинъиз себеп олды. Бойледже, энди эсас иш япылды, акъча кене озюнъизге къайтып кельди. Артыкъ буларны кимсеге берменъиз, бир даа къайтарып кетиреджек адам олмаз. Бильсенъиз керек ки, къабар алыджыны да, къабар бериджини де джинаий месулиетликке чекелер. Бойле джинает эткен адамларны суд этип, къапаталар.

— Билем къапаткъанларыны! Къапалмая разыйым, ама Фикрет Умерович насыл алидженап адам олса да, къызымы бабасы яшында адама вермее разы дегилим. — Лейлянынъ козьлеринден яшлар акъты. — Меним ериме олсанъыз, бельки мени анълар эдинъиз, бельки сиз де бойле япар эдинъиз.

— Севги, Лейля апте.

— Севги чарпсын оны! О даа яш бала. Севги не экенини бильмей. Фикрет Умерович исе, утанмаз, адалетсиз адам экен!

— Янълышасынъыз, Лейля апте. Фикрет Умерович анджакъ адден тыш адалетли, инсаниетли, утанчакъ адам олгъаны ичюн юзьсюз адамларнынъ тепмесине аля бугунь даянып кельмекте. О чокъ сабырлы инсан. Къызынъызгъа кельгенде исе, машалласы вар. О ойле дюльбер ки, оны корьген эр адам башыны джоймаса, о эркек дегиль. Фикрет Умерович онъа севда

олгъаны табиий ал. Ама къызынъыз да оны шакъасыз севе, гъалиба? Бу ерде сиз адалетли олмакъ керексинъиз.

— Ёкъ! Джанымы вермее азырым, ама къызымы эсли адама верип, алем масхарасы олмам!

— О тарафы озь ишинъиз, Лейля апте. Лякин риджа этем, бир даа бу иш ичюн къабар верменъиз. Текрар айтам, бир даа сизге буларны къайтарып кетирген олмаз, акъчанъыз да кетер, озюнъиз де тюрьмеге кетерсинъиз, къызынъыз да Фикрет Умеровичке къоджагъа чыкъар.

— Айса не япайым, къардашым? Къызым сёзюме къулакъ асмай да!

— Сабыр этинъиз, Лейля апте.

— Сабыр-сабыр дие, даа не къадар сабыр этейим?

— Мына булардан корюне ки, — Тевиде акъчаларгъа козь ташлап алды, — бу куньге къадар сабыр этмегенсинъиз. Бир талай янълышлар япкъансынъыз. Аз къалды озюнъиз де белягъа огърайджакъ, башкъаларны да белягъа огъратаджакъ эдинъиз. Энди керчектен сабыр этинъиз, эр шей яхшы олур. Бу акъчаларны къызынъызнынъ дюгюнине масраф этерсинъиз. Айды, сагълыкънен къалынъыз.

Орталыкъны акъшам къаранлыгъы сарып алгъан эди. Чокъ вакъыттан берли ана-бабасынен корюшмеген Тевиде, ниает, барып, олардан хабер алмакъ къарарына кельди. Эр вакъыт таксиде юрип алышкъаны ичюн такси токътатты. Факъат даа бир аньден сонъ, онынъ кирасыны тёлемеге акъчасы етишмегенини абайлап:

— Багъышланъыз, — деди шоферге, — акъчаларымны масраф этип битиргеним.

— Отурынъыз, бедава алып кетерим.

— Риджа этем багъышланъыз, бедава юрип алышмадым.

Такси кетти. Тевиде автобус токъталышында хайли вакъыт машина бекледи. Машина беклеркен бабасынынъ: «Ярамай адетлеринъни ташламагъандже, босагъамызгъа аякъ басма!» — дегенини хатырлады. О вакъыт бу сёзлер Тевидеге чокъ тесир этмеди, чюнки о озюни акълы, бабасыны акъсыз сая эди. Бабасыны да, анасыны да бу яшкъа келип, мектеп дивларындан тыштаки аятнынъ не экенини бильмеген, умумен аят акъкъында ялынъыз тахминий, даа догърусы китабий теэссуратларгъа малик адамлар белледи о. Бойле олгъан сонъ, аджеми баба-ананынъ, оджаларнынъ дегенине къулакъ асмакъны озюне ляйыкъ корьмеди. Озь бильгенини япты: арам ёлнен акъча тапкъанларны, анъкъавларны, чешит сафсата ве уйдурмаларгъа ишангъанларны, умумен онынъ фикириндже янълыш яшагъанларны оларнынъ козьлери ачылгъандже, озь усулынен тербиелемеге тутунды ве бойледже озю де олар огърагъан маразгъа огърагъаныны дуймай къалды. Тевиденинъ тюшюнгенине коре, догъмуш бабасы оны анълямады, амма къарт Тайгъакъ оны бир сёзсюз анълады. Анълямакъ да четте къалсын: «Сен ойлангъан шейни мен бутюн омюр япып келем, къызым, — деди о. — Чокъ шукюрлер олсун, алла дуваларымы ишитип, манъа сенинъ киби эвлятны багъышлады». Сонъра Тевиде къарт хырсызгъа баба деп, озь бабасындан даа бетер нефретленди. Къарт Тайгъакъ онъа ялынъыз къайната дегиль, рухий баба, алыш-вериш саасында онъа чешит мерафетлерни огреткен устаз да олды. Тевиде неге узанса, эли шунъа етти. О озюни эр ишни бильген догъма истидат, элинден эр шей кельген супермен сая башлады. Рухий бабасы буны сезди ве ярамазлыкъ джанбазлыгъында яш шегирти олгъан келинининъ мен-менлик атешине ягъны джумертликле тёкти. Оны озь алдарагъачына миндирип, эп алгъышлады, эльден къачырмамагъа, озюне эп къаттыджа багъламагъа тырышты. Лякин не къадар арекет этсе де, оны озь орюмчек чильтерине толу сарып, бийлеп, онынъ анъыны толусынен озь ирадесине бойсундырып оламады. О эр вакъыт келиниидеки насылдыр бир шейчикни озь къармагъына илиндирип оламагъаныны сезип турды, факъат не къадар тюшюнсе де, бу шейчик не экенини анълап оламады. Керчекте исе бу насылдыр шейчик дегиль, Тевиденинъ гонъюль теренлигинде ана-баба, мектеп тербиесинен шекилленген, темеллешкен, лякин аятта расткельген алчакъ менфаатлар, алчакъ мунасебетлер чёплюги астында консервация олып, сусып яткъан ар-намус ве видждан эди. Омюринде намуснен алып-

береджеги олмагъан Тайгъакъ бунынъ не экенини бильмесе де, онъа ябанджы олгъан шу насылдыр шейчикни о янъы-янъы ярамазлыкълар къатламынен бастырмагъа тырышты ве бу иште пек паалыгъа олса да, баягъы мувафакъиетлерге ириштн. Амма бакъ сен, къалын асфальтны тешмеге кучю еткен назик осюмлик киби, Тевиденинъ гонъюль теренлигинде бастырылып яткъан юксек дуйгъу да ярыкъкъа ынтылмакъта, энди тайгъакълар маразыны тешип, даа пек назик япрачыкъларынен кунешке узанмакъта. Иште, бойле бир вакъытта, Тевиде шу куньге къадар басып кечкен омюр ёлуны талиль эткен, озь-озюни анълагъа ынтылгъан бир вакъытта бабасынынъ: «Ярамай адетлеринъни ташламагъандже, босагъамызгъа аякъ басма!» — деген сёзлери онынъ башында кок гудюрдиси киби янъгъырады, козьлери огюнде онынъ яныкъ, кедер иле толып ташкъан, видалашкъан козьлери джанланды. Оларда не къадар джан адджысы, не къадар агъры акс олуна! Санки къызыны обир дюньягъа озгъара! Дешетнинъ озю! Бу саниеде о, бабасы ве анасынынъ джаныны насыл шефкъатсызлыкъле агъыртканыны ильк кере тасавур этсе керек ки, автобускъа отурыркен: «Джанынъыздан айланайым, джигеримнинъ кошелери!» — деди ичинден.

Араларында чокъ вакъыт девам эткен даргъынлыкъ олгъанына бакъмадан, ана-бабасы Тевидени пек узакътан кельген энъ севимли, энъ къыйметли эвлятларыны къаршылагъан киби, къаршылап алдылар. О керчектен де пек узакълардан, озюнинъ къаранлыкъ кечмишинден къайтып кельмекте эди ве ана-баба юреги буны сезди. Анасы севингенинден агълады, бабасы да озюни тутып оламады, пармакъ уджларынен козьяшларыны сильди. Севинч козьяшлары майыс ягъмуры киби, тез ягъып кечти ве къурудылар. Энди черелерде — ялынъыз джыллы тебессюм, самимиет; тиллерде — татлы, сыджакъ сагъынч сёзлери; мунасебетлерде — незакет. Олар софраны байрамдаки киби донатып, кеч маальгедже отурдылар. Лафлар чешит мевзуларда олды, чокъусы мектеп аятынен багълы лафлар. Ана ве бабасы Тевиденинъ сагълыгъы, къорантасы, иши акъкъында сорасалар да, онынъ шимдики тюшюнджелерине, илеридеки планларына аит суаллерни бермеге ашыкъмадылар. Ляйыкъ корьсе, бу акъта онынъ озю сёйлер, акъыл данышмакъ истесе, меслеат сорар, деп сабыр эттилер олар.

Саба ана-бабасы мектепке эрте кеттилер. Тевиде кеч къалкъты, бир фильджан къара къаве пиширип ичти. Сонъра пенджере къаршысына кечип, сигарет якъты. Озюнинъ келеджеги акъкъында ойларгъа далды. Эндиден сонъ о, Тайгъакънен бир ерде чалышып оламаз, онъа мытлакъа башкъа ишке, башкъа ерге авушмакъ керек. Амма не ерге, насыл ишке авушмалы? Ана-бабасы чалышкъан ерде онъа иш тапылырмы экен? Эгер тапылса, оларнынъ янында онъа талий агъырлыгъыны чекмек енгильдже олур эди, эльбет. Амма мында ишке кирсе, шеэрден къатнап чалышмакъ пек онъайтсыз оладжакъ. Эр кунь ялынъыз ёлгъа аман-аман учь саат вакъыты кетеджек. Я «Волга»сы бар да? Керекмей. Тайгъакъларнынъ ич бир шейи керекмей. Машинаны да, квартираны да, онынъ ичиндеки бутюн шейлерни де о Джьоджыгъа къалдырыр. Ортанджы Тайгъакъ тез вакъытта оларнынъ кулюни кокке савурыр. Дигер тарафтан, дёрт ханели квартираны эки ханели квартирагъа денъиштирип, шеэрде къалса, Фикретнен сыкъча корюшмек имкяны олур. Амма бу да келишмей. Биринджиден, квартира, эр алда, къарт Тайгъакънынъ алып берген квартирасы. Онъа исе артыкъ оларнынъ ич бир шейи керекмей. Экинджиден, Фикретнен онынъ арасында Сакине тура ве эндиден сонъ анги ялыгъа янашмакъ меселесини йигитнинъ озю чезмели. Къызнынъ анасы Тевиденинъ файдасына иш япа ве ким бильсин, бельки шу джарис къадын озь дегениндеи къайтмаз, севдаларнынъ арасында зеэрли тикен киби турып, Фикретнинъ ёлуны онынъ, Тевиденинъ къапысына бурмакъ ичюн хызмет этер. Я бу не? О озь бахтыны башкъаларнынъ бахтсызлыгъы эсабына къурмакъ истейми? Бу ёл даа тюневин о терк эткен ёлнынъ девамы дегильми я? «Ах, Тевиде-Тевиде, — деди о ичинден, — бу ёлдан къатиен бурулмакъ керексинъ. Кимнидир бахтсыз этип, озюнъ бахтлы оламазсынъ». Бойле фикирнен о, эгер чареси олса, ана-бабасынынъ янында яшамакъ ве чалышмакъ къарарына кельди. Бу акъта тюшюнгенлерини акъшам оларгъа айтты.

— Вай, балам! Эгер бойле япсанъ, бизни ич олмамыш киби севиндирир эдинъ! — деди анасы джошып. — Догърусыны сёйлейджек олсам, бутюн арзы-умютимиз де бу эди, къызым.

Эртеси куню саба, бундан чокъ йыллар эвельси олгъаны киби, Тевиде озю окъуп битирген мектебине бабасы ве анасынен берабер барды. Бир вакъытларда о къабилиетли пионер етекчиси, комсомол тешкилятчысы эди мында. Буны мектепте аля даа унутмадылар ве эгер Тевиде илериде педагогика институтында гъыябий окъумакъ, оджалыкъ зенаатыны темелинден огренмек ниетинде исе, шимди онъа башлангъыч сыныфны ишана билелер. Бу шарт онынъ гонъюлине ятты. О мытлакъа институткъа кирер, яхшы оджапче олур. Энди мектепте ишни башламакъ ве, ниает, озь арзысына иришмек, оджапче олмакъ ичюн ялынъыз документлерини ресмийлештирмек керек.

Тевиде иштен бошамакъ ичюн идареге элинде аризасынен кельди.

— Теви, бу не демек ола?! — тааджипленди идаре башы. — Санъа мында не етишмей? Ёкъса мындан да яхшы ер таптынъмы?

— Таптым. Пек яхшы ер таптым.

— Эгер сыр олмаса, насыл ер?

— Сыр.

— Айды-айды, онынъ къокъусы сонъ чыкъар. Азиз ер бош къалмаз.

— Пек догъру айттынъыз.

— Балыкъ терендже ерни, инсан яхшыджа ерни араштыра.

— Пек акъыллы сёзлер айттынъыз.

— «Пек догъру» да «пек акъыллы» — бу не демек, Теви? Сонъки вакъытта денъиштинъ сен.

— Пек догъру айттынъыз.

Идаре башы къызышты, мемнюниетсизликле баш саллап, онъа имзалангъан аризаны узатты. Тевиде кадрлар болюгинде документлерини ресмийлештирген арада къарт Тайгъакъ онынъ иштен бошагъаныны эшитти ве идаре башына телефон этип, сорады:

— Бизим келин иштен не ичюн бошай я, Серкъапар Серкъабарович?

— Олян, шимди мен буны сенден сорап бильмеге азырлана эдим.

— Меним ич бир шейден хаберим ёкъ.

— Олмайджакъ шей, аслы да инанмайым.

— Валлаи-билляи...

— Айды-айды, емин этме. Алтын балычыгъынъа терендже ер тапкъандырсынъ.

— Ёкъ. Валлаи-билляи ич бир шейден хаберим ёкъ.

— Олян, кимге айтасынъ шу? Сыр олса, керекмей, зорланма, къокъусы сонъ чыкъар.

— Чыкъар эбет. Лякин оны огютлеп, мында къалдыргъан олсанъыз, яхшы олур эди.

— Сонъ юкъарыдан кимдир мени огютлер эди, ойлеми? Ёкъ, джаным, афу эт.

— Сонъу хайыр олсун.

— Хайыр олмайып не? Бурнуны пек тик тута. Буюкче ишке котериле, гъалиба.

Эгер Тевиде идаре башына ве Тайгъакъкъа догърусыны айткъан олса, олар бунъа мытлакъа инанмаз эдилер. Эр кунь бал тутып, пармакъларыны яламагъа алышкъан адам бойле татлы ерни оджалыкъкъа денъиштирирми? Ёкъ-ёкъ, Тевиде элини неге узатса, шуны алмагъа, бол-сал яшамагъа алышкъан адам, бу ягъда бир къыл бар, деп тюшюнир эдилер олар. Анджакъ бунынъ ичюн де къарт Тайгъакъ онъа аякъ чалмагъа сакъынды. Лякин идаре башы дегени киби, ишнинъ къокъусы ахыр-сонъу чыкъты. Тевиде баллы ерни насыл ерге денъиштиргени белли олды. Белли олгъан сонъ исе, Тайгъакънынъ онъа мунасебети де денъишти. Эр итималгъа къаршы онынъ козюни къоркъутмакъ, агъызыны къапатмакъ ичюн нелердир япмакъ, насылдыр чарелер корьмек керек. Къарт Тайгъакънынъ уйкен огълу эр кунь акъшам иштен къайтыркен Тевиденинъ къапысындаки чанъны къакъып кечти. Факъат чанъгъа кимсе сесленмеди. Тайгъакъ да инатлыкъ этип,

ардыны кесмей, кунь сайын мында къатнады ве, ниает, Тевидени расткетирди. Ильк аньде о озюни парды киби тутты, санки о араштыргъан къадын сычан да, оны корьгенинен къачаджакъ. Лякин босагъада пейда олгъан къадыннынъ атешли бакъышындан онынъ атиклиги бираз ятышты. Эбет-эбет, онынъ къаршысында тургъан дюльберчик пардыдан къоркъып къачаджакълардан дегиль. Онынъ озю ойле пардош ки, мукъайт олмасанъ, панджасына тюшерсинъ. Ах, онынъ панджасы! Адждже! Тайгъакъларны пек тырнады, аджытты. Буюк джоремелерге тюшюрди.

— Эгер мумкюн олса, ичери кирер эдим, — деди Тайгъакъ.

— Мумкюн. — Тевиде кери чекилип, онъа ёл берди.

Тайгъакъ аякъкъапларыны чыкъармай, залгъа кирди, арткъач юктен агъырлашкъан, томалакълашкъан кевдесини дивангъа ташлады. Ода ичиндеки ярашыкълыкъ онда сейир этмек авеслигини догъурса да, о сюйрю сакъалчыгъыны киббарлыкънен толгъун герданына басты ве оны раатсызлагъан меракъ санки тюбсиз, анда тюшкен сонъ къайтып чыкъмакънынъ чареси олмагъан бир бошлукъкъа баткъан киби, шу киббар сакъалчыкънен къабарыкъ гердан арасында гъайып олды. Тайгъакъ кендини мында дикъкъаткъа ляйыкъ ич бир шей корьмеген киби тутып, томалакъ чересиндеки къысыкъ, айнеджи, мавы джам парчачыкъларыны анъдыргъан уфакъ, тикенли козьчюклерини Тевидеге котерди.

— Эгер сыр олмаса, сёйлесе, ханым-эфенди, энди нереде чалышыйсынъ я?

— Сыр, эфенди. — Тевиде не ерде чалышкъаныны гизлемек макъсадынен дегиль, селямына коре келямы, дер киби джевапланды. Истер-истемез Фикретнен Тайгъакъны тенъештирди. Тенъештириркен озь талийини не дередже алчакъларнен багълагъаныны даа да айдын тасавур этти ве бундан онынъ дудакъларында джийренч тебессюм ойнап алды. Тайгъакъ онынъ чересинде бойле кулькюни эвеллери де коре, лякин буны озь устюне ич де чекмез эди. Шимди исе чекти. Ах, бу оны алчакълайыджы ырджаювнынъ манасыны о эртедже анълагъан олса, онъа озьлерини шу къадар талатмаз эди. Амма сонъки пешман башкъа душман. Я шимди онынъ бу бакъышынынъ манасы не экен? тайгъакълар япкъан ярамазлыкълары ичюн шимдиге къадар дарбеге огърамай кельдилер. Десене, бу пармакъ къадар къадынчыкъны олар баш этип оламайджакълар?! Бакъ сен онъа, бир суем бойчугъынен насыл хоразлана! Тайгъакънынъ уфакъ сакъалчыгъы кене къабарыкъ герданына япышты. Бу сефер батакълыкъкъа о озюнинъ къоркъусыны гизледи, чересине джиддиет пердесини чекти, сесине ягълы-шыралы аэнк берди.

— Теви, ишиттигиме коре, энди оджапче оладжакъ экенсинъ. Мен бунъа башта инанмадым, ама экинджи тарафтан тюшюнип бакъсам, сенинъ элинъден гельмейджек шей ёкъ. Эгер герчектен де оджапче олып чалышсанъ, бу пек яхшы. Сен анавле ишлернен огъраштыгъынъа кимсе инанмаз.

— Насыл «анавле»нен экен?! — Тевиде аля даа аякъ устюнде тура. Макъсады чагъырылмагъан мусафирни тез-тез баштан аткъармакъ, факъат Тайгъакъ буны абайламамазлыкъкъа ура.

— Теви, джанчыгъым, биз дост эдик де? — сонъки сёзлери къадыннынъ зытына тийгени, оны эеджанландыргъаны Тайгъакъны джоштурды, амма о бу джошкъунлыкъны да сюйрю сакъалчыгъынен толгъун герданы арасына гизледи ве сабыр-незакет иле девам этти: — Насыл ишлер олур эди, Теви, акъылынъда олса, бераберлешип, аз ишлер япмадыкъ. Я сонъки ишинъ? Бизим анъкъавдан хызметинъ ичюн он бинъ сорамышынъ, о да «ёкъ» демей вермиш санъа парайы. Анавы къалпазаннынъ чантасына къоюладжакъ беш бинъни де вермиш санъа. Ама иш олмады, Теви. Бир куньде шу къадар пара къазанмакъ айып дегильми, джанчыгъым? Бизим теримизи сыдырдынъ да, Теви!

— Биринджиден, хызметим ичюн каденъден он бинъ дегиль, беш бинъ алдым. Экинджиде, эгер тюшюнип бакъсанъыз, мен сизге пек яхшы хызмет эттим.

— Насыл хызмет, Теви? Анавы къозгъаман хирург къабар алгъаны

ичюн джезаланмады да. Эгер акъчайы сен онынъ чантасына къоймуш олсанъ, онынъ тазирини чокътан верир эдилер.

— О тап сен тюшюнгенинъ къадар анъкъав дегиль экен, акъчаны чантасындан алып, кольмеги тюбюнден белине багълады, — ялан айтты Тевиде Тайгъакъны бираз ойнатмакъ ичюн.

— Ялан, Теви.

— Не ичюн ялан экен?

— Милиционер онынъ устюни де тинтти!

— Сонъ, тинткен олса не?

— Эгер онынъ устюнде акъчасы олгъан олса, о мутлакъа тапар эди.

— Тапып оламады, коресинъ.

— Я бунынъ неси яхшы? Тюшюнем-тюшюнем де, «сизе пек яхшы хызмет эттим», деген сёзлеринънинъ манасыны анълап оламайым.

— Озюнъни делиликке урма, Тайгъакъ. Меним не дегенимни ве не олгъаныны пек яхшы анълайсынъ. Ама иш сенинъ къабакъбаш каденъ планлаштыргъаны киби олмады. О ярамазлыкъ япмакъ ичюн анавы ахмакъ къадындан алгъан беш бинъни мен кене шу къадынгъа къайтарып бердим. Эгер инанмасанъ, барып, буны онынъ озюнден сора.

— Инанам, Теви.

— Инансанъ, яхшы. Энди экинджи беш бинъге кельгенде, оны мен шу япан хызметим ичюн алдым. Эгер бойле япмагъан олсам, Тайгъакъ, сизинъ ишинъиз пек яман оладжакъ эди.

— Я-я?

— Эбет, Тайгъакъ. Бизим ишимиз де пек яхшы олмайджакъ эди. Амма мен сизинъ макъсадынъызны чабик анъладым. Фикретнен берабер мени, анавы делидон къадынны чамура батыраджакъ олдунъыз. Олмады, джаным, олмады! Олгъан олса биле, мен сизинъ бутюн кодланъызы о чамура терендже батырмакънынъ ёлуны тапар эдим, Тайгъакъ! Шунынъ ичюн акъчамыз зая кетти, дие чокъ янманъыз.

— Зая китти, Теви. Алдаттынъ бизи, теѓимизи сыдырдынъ!

— Мени озь аршынынъыза ольчеме, Тайгъакъ. Сизинъ дурушынъыз ялан. Атта бири-биринъизи алдатасынъыз. Теринъизи сыдырмакъ меселесине геленде, мен оны чокъ сыдырып оламадым, эм сыдырып да оламаз эдим. Чюнки бу мен ве мен кибилернинъ иши дегиль. Теэссюф ки, буны пек кеч анъладым. Сен заман денъишкенини дуясынъмы, Тайгъакъ?

— Биринджи кере дегиль. Яваш-яваш бу да гечер китер, унутылыр.

— Янълышасынъ, Тайгъакъ. Газеталарны дикъкъатнен окъу. Козьлеринъни яхшы ачып, этрафынъа бакъ. Энди тёпедекилирнинъ терисини сыдырып башладылар. Тез вакъытта ашагъы энип, сизинъ теринъизни де сыдырырлар! Эм корьмелисинъ, ойле сыдырырлар ки, козьлеринъизден атешлер чыкъар! Чалынды сизинъ дюдюгинъиз, Тайгъакъ! Тезден эпинъизни сипирип, чёплюкке котерип атарлар!

— Къопкъа да китти, йип де китти, десе?

— Ойле олду, Тайгъакъ! Чокъа вармай, сен де китерсинъ!

— Мен китсем, сени де алып китерим, — деди Тайгъакъ незакетле. — Эр таякънынъ эки тарафы ола, джанчыгъым, унутма буны.

— Эр не исе де, шу таякънынъ агъыр тарафы сизинъ кибилернинъ энъсесине тюшеджеги мени пек севиндире, Тайгъакъ!

— Сенинъ ярамазлыгъынъы бильсем де, шу дередже немрут олдугъынъы бильмез эдим,— деди Тайгъакъ дивандан къалкъып.— Теримизни сыдырдынъ да, кене де бизи къабаатлайсынъ.

— Айып да олса, Тайгъакъ, эгер котюнъ тутса, мени суда вер, чалышан ериме шикяетлер, анонимкалар язып бакъ! Насыл, тутаймы?! Тутмай, Тайгъакъ! Чюнки заман денъиштигини сен белькемигинънен ис этесинъ. Тезден къырарлар сенинъ кибилернинъ белькемиклерини! — Тевиде бойле корюшювге чокътан азыр эди. Тайгъакъны озгъаргъан сонъ, бир юктен къуртулдым, деп кокюс кечирди ве ярынгъа азырлыкъны девам этти.

Эртеси куню саба о, ортанджы Тайгъакъны араштырып тапты. Онынъ адына ресмийлештирильген документлернен берабер онъа квартиранынъ, гараж ве «Волга»нынъ анахтарларыны берди.

Ресимлерни чызгъан **Инесса Джетере.**

— Не ичюн бойле яптынъ, Теви! — шашты ортанджы Тайгъакъ. — Чылдырдынъ штоли?

— Булар сенинъки, Джьоджь! Бабанъдан санъа къалгъан мирас.

— О-о! Живём! Чокъ сагъ ол, Теви!

— Аш олсун! — деди Тевиде ве бундан чокъ йыллар эвельси шеэрге насыл кельген олса, кене элинде уфачыкъ чемоданчыгъынен догъгъан эвине ёл алды.

Эр шей къарарынен олмалы, дей адамлар ве озьлеринынъ ольчюлерине коре къарарындан ашмагъан насылдыр бир хусургъа чыдап келелер. Бойле вакъытларда олар, эр шей инеден башлана, деген аталар сёзюни унутсалар керек. Сонъра шу ине къадар шейчик яваш-яваш осе, остюкче онъа инсан козю де яваш-яваш алыша, гъалиба. Бойледже, инечик балабанлаша-балабанлаша да, сопагъа чевирилип, кимнинъдир энъсесине пек къатты тюше. Эм кимнинъ энъсесине тюшсе де, энъ эвеля джемиетнинъ энъсесине тюше. Чешит эксикликлерни чыданыладжакъ я да чыданылмайджакъ дереджеде танымакъ киби асабалыкъ кимден къалды экен? Къара шей кучюк бир нокътачыкъмы, балабан бир лекеми эписи бир къара дегильми? Ярамазлыкъ кучюкми, буюкми эписи бир ярамазлыкъ дегильми? Къара нокътачыкъ яйылмаздан эвель, кучюклигинде силинсе, ярамазлыкънынъ огю буюмезден эвель алынса, бу инсан ичюн, тешкилят ичюн, джемиет ичюн эльверишли олмазмы? Эльверишли олур, дер эр бир ар-намуслы адам, видждanлы инсан. Я арсыз-намуссызлар, видждансызлар насыл пейда олалар? Олар озьлеринынъ арсыз-намуссыз, видждансыз олгъанларыны билелерми? Эгер биле иселер, не ичюн биле турып ярамазлыкълар япалар? Я оларнынъ этмишини корьгенлер не ичюн: «Этме, сенинъ япкъанынъ ярамазлыкъ!» — демейлер. Бу да азлыкъ этип, хусурны корип айткъан инсангъа не ичюн ябанджыгъа бакъкъан киби бакъалар?

Къуруджылыкъ трести парткомынынъ секретары Михаил Фёдорович Ардабьев кабинеттеки мешин диваннынъ сыртына ясланып, бу акъта тюшюнмекте эди. О энди пенсия яшыны чокътан кечти, къанун боюнджа даимий раатлыкъкъа чыкъмагъа акълы. Эгер трестте эр иш еринде олгъан олса, о экиленип отурмай, мытлакъа раатлыкъкъа чыкъар эди. Теэссюф ки, онынъ, секретарнынъ къабаатынен мында баягъы эксикликлер топланды ве о оларны башкъа адамнынъ бойнуна ташлап кетмекни намуссызлыкъ деп сая. Онъа, тешкилятнынъ партия етекчисине, баягъы теджрибеге малик къуруджы инженерге партия, коллектив не къадар буюк ишанч бильдирди де, о бу ишанчны толу акълап оламады. Либераллик япты, базы кадрларнынъ хусурлары осювине ёл берди. Бунынъ ичюн кимни де джезаламакъ керек олса, энъ эвеля оны, Ардабьевни джезаламакъ лязим. О шимди пенсиягъа кетип, капитулянтлыкъ япмаз, эндиден сонъ партиявий принципиалликтен бир адым кери чекильмез. Чекиле-чекиле шу дереджеге кельди. Айып, чокъ айып шей. Шунынъ ичюн бираз даа сабыр этмек, ишни догъру ёлгъа миндирмек керек ве ялынъыз бундан сонъ пенсия акъкъында тюшюнмек мумкюн олур. Юреги пек раатсызлап башлады. Ана, кене солкъулдай, сыкъыла. О бир элинен невбет-невбет кокюсини массаж эте, экинджи элинен джеблеринде валидол тюбигини араштыра. Оны джеблеринде тапып оламады. Къалкъып, стол башына кечти, чекмеджени ачып, онынъ ичини къармаларкен, элине араштыргъан шейи илишти. Тили тюбюне ап ташлагъан сонъ, стол устюнде яткъан кягъытны текрар окъуды. Бугунь онынъ юрек агърысына шу кягъыт себеп олды. Кягъыт газета редакциясындан кельген. Онда журналист Буруннынъ макъалесинде кочюджи механизмлешкен колоннанынъ башы Намсатаровнынъ илери теджрибеси акъкъында, шу теджрибеге аякъ чалгъанлар акъкъында ве бунъа бакъмадан илери усул, эр алла, озюне ёл ачкъаны акъкъында языла, редакция трестнинъ партия тешкиляты ве мемуриетинден бунынъ киби тайпынувларнынъ огю не вакъыт алынаджагъы хусусында джевап сорай.

Меселе шунда ки, Намсатаров журналистнинъ аджемилигинден файдаланып, авралнен япылгъан ишни онъа илери усул сыфатында косьтерген. Айды, газетагъа анълатма берилир ве анда озь чарелерини озьлери корерлер. Я коммунист газета мухбирининъ аджемилигинден файдаланып, бутюн

алемге ялан сёйлегени ичюн онъа нисбетен насыл чаре корьмели? Намсатаровны партиядан чыкъармакъ, иштен бошатмакъ керекми? Керек исе, онъа шу дередже юзьсюзлик яптагъа ёл берген партком секретары джезадан четте къаладжакъмы?

Ардабьев бу меселени ачыкъ партия топлашувына къоймакъ ве оны коммунистлернинъ, партиясызларнынъ кениш иштиракинен чезмек къарарына кельгенде, муавини Анвар Рахимович Мирсаидов онынъ огюне янъы бир кягъыт кетирип къойды. Къотур устюне чыбан, дегенлери киби, ортагъа даа бир пытракълы меселе атылып чыкъты: Намсатаровнынъ «илери» усулынен къурулгъан мектепнинъ мемуриетинден шикяет мектюби кельди. Онда кейфиетсиз боялангъан панеллерни янъыдан боялап чыкъмакъ, оюкъларына тюшмеген пенджере шыртларыны янъыдан пекитмек ве даа япылып битирильмеген чешит сой уфакъ-тюфек ишлерни япмакъны мектеп озь узерине алмагъа разы олгъаны акъкъында языла. Факъат ойле ишлер де бар ки, оларны япмакъ мектеплилернинъ, ана-бабаларнынъ элинден кельмейджек. Меселя, бинанынъ сыджакълыкъ агъы эгрети япылгъан, сынамакъ ичюн онъа сув ёлланылгъанынен тазыйыкъкъа чыдап оламай, трубалар, батареялар экленильген ерлеринден айырылды-болюндилер ве бинанынъ ичини сув басты. Энди авалар салкъынлаша, огде — къыш. Бу ишке трест тез вакъытта киришмесе, шу мектепте балаларны окъутмакънынъ чареси олмайджакъ. Мектеп ичюн даа бир агъыр иш, бу азбарда обаланып яткъан къуруджылыкъ къалымтылары, чёплюк. Оны ташымакъ ичюн транспорт, юклемек, бошатмакъ ичюн аит техника керек. Мектепте исе транспорт да, ойле техника да ёкъ. Мектюпнинъ сонъунда: файдаланмакъ ичюн азыр олмагъан бинаны насыл комиссия къабул этти, онынъ козьлери къайда эди, бельки анда комиссия аякъ биле басмагъандыр, деген суаллер тура. Албуки, къабул комиссиясынынъ эркянында итибарлы адамлар бар эдилер.

Секретарь кене кокюсининъ сол тарафына узанды, укъалады, тили тюбюне бир ап даа атты. Лякин бу сефер массаж да, ап да файда бермеди. Мирсаидов секретарнынъ алы мушкюллешкенини корип, оны дивангъа сырты устюне яттырды, сонъра аджеле ярдым чагъырды, кабинетке ава кирсин, деп пенджеренинъ бир къанатыны ачты да, столгъа чапты, чекмедже ичинден валокордин шишечигини алып, стаканъа бир ютум сув тёкти ве онъа илядж тамызып, Ардабьевге ичирди. Секретарнынъ вазиети исе эп ярамайлаша. Кабинетнинъ ичи салкъын, авасы тазе исе де, Мирсаидов артыкъ не япаджагъыны бильмегенинден барып, пенджеренинъ экинджи къанатыны да ачты. Ардабьев джан талаша. Онынъ бойле алгъа къалгъаны энди биринджи кере дегиль. Фаркъы тек шунда ки, башталары юреги гедже тута эди. Шимди куньдюз, иш вакъытында тутты. Демек, сонъки айларда сагълыгъы феналашты. Кеченде экимнинъ дегени киби япмакъ, стационаргъа ятмакъ керек эди, деп тюшюнди Ардабьев, алышыкъ арекетнен къарнына терендже нефес алып кери къайтаргъан арада. Эгер бу сефер де сагъ къалса, артыкъ ич де асабийленмез, экимнинъ дегенинден чыкъмаз. Олюм чокъ сувукъ, титис шей! Ёкъ, ялынъыз бу сефер дегиль! Даа яшамакъ, яшамакъ, яшамакъ...

Аджеле ярдым озь вакътында етип кельди, Ардабьевни олюмден къуртарды. Оны машинагъа къойып, хастаханеге алып кеттилер.

Мектеп меселеси чабик чезилювини талап эте эди ве Мирсаидов секретарны хастаханеге ерлештирип къайткъан сонъ, парткомда топлангъан кягъытларны алып, трест мемуриетининъ огюне къойды.

— Пек чиркин шей олып чыкъты бу, — деди трестнинъ идареджиси ве телефон трубкасына узанды. Намсатаровнен багъланъган сонъ, мектеп азбарындаки чёплюкни ярын ташып битирип, акъшам бу иш беджерильгени акъта шахсен онъа бильдирмекни, обирсикунь акъшам исе мектепнинъ сыджакълыкъ агъы низамгъа чекильгени хусусында рапорт бермекни авале эткен сонъ, телефон трубкасыны ерине къойды да, Мирсаидов тарафкъа бурулып, артыкъ мектепнен багълы лакъырдыны битирмек ичюн къошты: — Мына бойле, эр кес озь ишини япмалы.

— Кейфиетни де унутмамалы.

— Шубесиз.

— Субподрядчыларны да къатты тутунъыз, Сардор Махмудович. Къыбырдатынъыз оларны.

— Айтмасы къолай. Оларны иш вакътында къатты тутмакъ керек эди. Мектептеки вазиетни корьген сонъ, эбет-эбет, Анвар Рахимович, тааджипленменъиз, чюнки сизге кягъыт яздылар, манъа исе телефон эттилер. Дейджегим, вазиетни корьген сонъ, мен оларны ишке джельп этеджек олдым. Бир шей чыкъмады. Эгер ишни кейфиетсиз япкъан олсакъ, комиссия къабул актыны имзаламаз эди, деп джевапландылар сиз айткъан субподрядчылар. Сонъра бутюн ишни Намсатаровнынъ энъсесине юкледим. О исе онъа аля даа эль урмагъан.

— Субподрядчыларгъа министрлик вастасынен тесир этсек олмазмы?

— Уфакъ-тюфек шейлернен министрликке мураджат этмек айыптыр. Оларнынъ озь ишлери богъурдакътан. Оба-оба кягъыт язалар, къан-терге баталар заваллылар.

— Бу уфакъ-тюфек шей дегиль, Сардор Махмудович, атта министрлик ичюн де.

— Я бизлерни бойле тешкилятнынъ ёлбашчылары этип не ичюн къойдылар?

— Белли не ичюн олгъаны.

— Белли олса, бизим къабаатымызнен ёл берильген янълышларны озюмиз тюзетмек керекмиз. Эбет, ресмиетчилик япып, ишке башкъа тарафтан янашмакъ, оны субподрядчыларнынъ бойнуна юклемек де мумкюн. Лякин бунынъ ичюн чокъ вакъыт кетеджек. Мектепке исе сыджакъ шимди керек.

— Айса сыджакълыкъ агъыны девлет эсабына дегиль де, къабаатлыларнынъ эсабына тюзетейик, ниает. Бу эпимиз ичюн дерс олур.

— Ана, энди озюнъизге кельдинъиз, копекни ольдюргенге сюйреклетирлер, — идареджи кульди. Онъа Мирсаидов да зиль тутты.

— Амма да ошлу ошатув таптынъыз, Сардор Махмудович. Бойле союны бириндже кере эшитем.

— Мен де бириндже кере эшиткенде, сизинъ киби ошлангъан эдим.

— Не мунасебетнен олгъан эди о лаф?

— Бундан черик асыр эвельси мен илькинги партия тешкилятынынъ секретары эдим. О вакъыт тыпкъы шимдикине бенъзеген ал олып кечкен эди. Лякин фаркъы шунда ки, хусур кучюкче олса да, къабул комиссиясы оны козьден къачырмады, принципиаллик этти. Вазиетни чабик тюзетмек макъсадында партия топлашувы чагъырдым. Бригадир ишнинъ кейфиетсизлигини бригада азаларынынъ чокъусы янъы ве даа теджрибесиз олгъаныны анълатты. Кадрлар болюгининъ мудири итираз этти, бригадада энъ аз чалышкъан ишчилернинъ энди бир бучукъ — эки йыллыкъ стажлары бар, деди о, шу вакъытта оларгъа насыл чалышмакъ кереклигини огретмек мумкюн эди. Бундан да гъайры олар эвель башкъа къуруджылыкъларда чалыштылар, теджрибелери ёкъ демеге ер къалмай. Бригадир озюни акъламакъ ичюн даа чокъ себеплер тапты, лякин къамачавдан чыкъып оламады. Топлашув онынъ къабаатлы экенини исбатлады ве бригадирге месулиетсизлиги ичюн къатты джеза бермекни ляйыкъ корьди. Онъа бельгиленген джеза бир агъыздан тасдикъланъан сонъ, мен объектте къайтадан япыладжакъ ишни идаремиздеки энь илери бригадагъа авале этмекни ве бойледже борджданъ тездже къуртулмакъны теклиф эттим. Теклифиме бир адам къаршы чыкъты: шу илери бригаданынъ бригадири Сейдамет къарт. О, копекни ольдюргенге сюйреклетирлер, деп эр кесни кульдюрди. Кулькю тынгъан сонъ, о сёйлегенининъ манасыны анълатты: бригадирге джеза берильгени догъру, лякин башкъа объектте о кене шу хусурны текрарламайджагъына бизлер кефиллик берип оламаймыз. Эльбет, къатты тазирден сонъ, бригадир озь коллективинде эмек низамыны яхшылаштыраджакъ олып, арекет этер. Бунынъ файдасы олур, амма бекленильген семерени бермез, чюнки джезаны бригадир алды, бригада азалары четте къалдылар ве невбеттеки янъы объектте эски янълышларыны текрарламагъа сакъынмазлар. Бу кетишатта бригадир янъы-янъы джезалар алыр ве бизлер ахыр-

сонъу бир коммунистни джоярмыз. Албуки вазифемиз инсанны тербиелемек, онда месулиетлик дуйгъусыны юксельтмек, онынъ итибарыны котермектир. Джезанынъ муддетине кельгенде исе, оны бизде энди адетлендирильгени киби, йылнынъ сонъунадже къалдырмай, авале олунгъан вазифенинъ кейфиетли эдасынадже къалдырмалы. Бригадир янълышыны тюзеткен куню онынъ узеринден джезасы да алынсын. Иш бойле тутулса, онынъ тербиевий тесири бутюн коллективге олур ве бизлер догъру арекет эткенимизнинъ шааты олурмыз. Кадрлар болюги мудирининъ берген малюматларына коре, бригада азалары тап о къадар агъланаджакъ дереджеде теджрибесиз ишчилер дегиллер, шунынъ ичюн объектке барып, озь янълышларыны озьлери тез ве кейфиетли тюзетсинлер.

Иште, бойле этип, Сейдамет къарт бизим эпимизни къанаатлендирди. Онынъ дегени киби яптыкъ ве о акълы чыкъты: бригада озь янълышыны озь элинен ойле тюзетти ки, эпимизни айретте къалдырды. Сонъра шу бригада Сейдамет къартнынъ бригадасынен ярышлашып, илерилер сырасына чыкъты. Бригадир де осьти, пенсиягъа чыкъмаздан эвель, сонъки он йыл девамында кочюджи механизмлешкен колоннанынъ башы олды. Тешкилятнынъ ишини баягъы низамгъа чекти. О пенсиягъа чыкъкъан сонъ, онынъ ерине Намсатаровны тайинледик. Арекетчен, киргин, козьачыкъ мутехассыс, деп алдандыкъ, гъалиба.

— Алдангъанынъызгъа даа шубеленесинъизми?

— Оны догъру ёлгъа къоярмыз, деген умют бар.

— Умютинъиз пек паалыгъа мал олур, деп къоркъам, Сардор Махмудович.

— Мына корерсинъиз, о мен деген вакъытта ишни битирдим, деп рапорт берир. Онда тешкилятчы къабилиети ёкъ дегиль, ялынъыз инертлик бар, къамчыны салламасанъ, къыбырдамай. Оны джоштурмакъ, догъру ёлгъа къоймакъ керек.

— Намсатаров къолайлыкънен мехколонна башы олды. Макътанмакъны пек севе. Оны макътагъан адам олмаса, напар-япар да, ойле адамны илле тапар.

— Онда бу мараз олгъаныны эпимиз яхшы билемиз. Амма туткъан ишини къатты тута. Джанбаз адам.

— Хусусан сонъки джанбазлыгъы пек ярамай олып чыкъты.

— Сиз манъа пессимист олып корюне башладынъыз, Анвар Рахимович. Бойле буюк коллектив олып, ёлуны къачыргъан бир коммунистни догъру ёлгъа къоюп оламайджакъмызмы?

— Къоюп олурмыз, Сардор Махмудович. Лякин либерализм ёлунен дегиль. Сиз мисаль этип кетирген бригадирнен онынъ арасында буюк фаркъ бар. Намсатаров башта бригадирлик япып, озь джанбазлыгъыны истисалда косьтермек керек эди. Онынъ тешкилятчылыкъ къабилиетине кельгенде, усть-усттен бираз бир шейлер бар киби корюне, оны да о озюнинъ шахсий менфааты ичюн ишлете. Газетагъа берген малюматларындан, бутюн япкъан ишинден онынъ ким олгъаны ачыкъ-айдын корюнип тура. Сиз исе эп онынъ яныны басасынъыз. Ёкъ, бу ерде мен сизинъ фикиринъизге къошулып оламам. Эминим ки, сиз буюргъан ишни о ялынъыз сизинъ козюнъизге кирмек ичюн япар, сонъра кене озь бильгенинде къалыр, догъру ёлгъа минмез. Иште, сизге фурсат. Лякин сынавны чокъкъа узатмакъны теклиф этмез эдим.

— Сынап бакъармыз, Анвар Рахимович. Вакъыт ким акълы, ким акъсыз экенини косьтерир.

— Ким акълы, ким акъсыз экенини иш косьтерир, Сардор Махмудович. Риджа этем, либераллыкъны ташланъыз. Бу яхшылыкъкъа алып кельмез. Сонъ пешман олурсынъыз.

— Либерализм, Намсатаровнынъ газетагъа берген малюматларына кельгенде, меним фикиримдже, сиз баягъы къабартасынъыз. Сонъки йылларда бизим эпимизде, кимде азджа, кимде чокъча либерализм де, башкъа сой хусурлар да топланды, нетиджеде республика Меркезий Комитетининъ он алтынджы пленумы олып, бизлерге кимлигимизни кузьгюде косьтерген киби косьтерди, эпимизни революцион козьачыкълыкъкъа ча-

гъырды, партия аятынынъ лениндже нормаларыны бозгъанларгъа къаршы амансыз курешке давет этти ве насыл курешмекнинъ ёлларыны да бельгилеп берди. Бу мурекеп ёл, Анвар Рахимович, мында мытлакъа еди кере ольчеп, бир кере кесмек зарур.

— Сиз еди кере ольчегендже, оладжакъ шей олур, Сардор Махмудович.

— Ёкъ, джаным. Къаш бояйым, деп козь чыкъармакъ олмаз. Инсан дюньягъа бир кере келе, онынъ табиатында айдын ве кольгели тарафлары ола ве эр бир коллективнинъ вазифеси онынъ мусбет ве менфий чизгилерине дегерли къыймет кесмеге бильмек, озь азасынынъ талийине мукъайтлыкънен янашмакъ ве онъа, эгер янълышты исе, догъру ёлгъа чыкъмагъа ярдым этмектир. Акс алда къалпакъ аладжакъ олып, онынънен берабер башны да алырмыз. Фикирим анълашыламы, Анвар Рахимович?

— Анълашыла, Сардор Махмудович.

— Пек яхшы. Энди газетадаки макъалеге келейик. Мен оны окъугъан сонъ, Намсатаровнен джиддий лакъырды эттим. О манъа, мен ойле малюматлар бермедим, бу журналистнинъ уйдурмасы, деди. Тюшюнип бакъсанъ, анда язылгъан шей акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль. Теэссюф ки, бизде авраллар ола, эм сонъки вакъытта олар сыкълашты ве авралгъа истисал талакъасы деген ад берип, буны илери усул, деп макътагъан инженер олурмы? Олмаз. Текрарлайым бойле ахмакъ тапылмаз, чюнки бу акъылгъа сыгъаджакъ шей дегиль.

— Эбет. Акъыллы адамнынъ акъылына сыгъаджакъ шей дегиль амма бильмек истесенъиз, мен онынъ сизге ялан айткъанына ич де шубеленмейим.

— Бу сизинъ ишинъиз, Анвар Рахимович. Манъа девлет планыны толдурмакъ ичюн чалышмагъа бильген, беджерикли кадрлар керек. Ойле сойлары исе, мына мен, деп сокъакъта ятмайлар, айткъаным анълашылдымы?

— Эр алда, озь позициянъызны яхшы тюшюнип бакъынъыз, Сардор Махмудович. Революцион козьачыкълыкъ ялынъыз тильде дегиль, амельде де олмалы.

— Мен де шу фикирдем, Анвар Рахимович.

— Айса партбюро топлашувында башкъа коммунистлернинъ бу акъта не тюшюнгенлерини де эшитип, сонъ бир къараргъа келирмиз, Сардор Махмудович.

Айтылгъан вакъытта Намсатаров идареджиге мектеп азбары къуруджылыкъ къалымтыларындан темизленгени акъкъында рапорт берди. Сардор Махмудович мектепнинъ сыджакълыкъ агъыны тюзетювнинъ муддетини, иш кейфиетли япылувы шартынен, учь куньге узатты. Идареджининъ сеси ве талабындан меселе джиддийлешкенини дуйгъан Намсатаров адетиндже ыкъ-мыкъ демей, маначыкълар тюшюнип тапмай, бу эмирни де вакътында беджерди. Мектеп мемуриетинден, артыкъ давамыз ёкъ, энди эр шей еринде, шикяетимизге чабик сесленгенинъиз ичюн тешеккюр, деген кягъытны алып, Сардор Махмудовичке кетирип берди.

Мирсаидов иштен къайткъан вакътында эр кунь мытлакъа хастаханеге кирип, Ардабьевнинъ янында беш дакъкъа отура. Иш акъкъында ич де лаф этмей. Хастаны шенълендирмек, онынъ гонъюлини алмакъ макъсадында озь омюринде олгъан кулюнчли адиселерни тарифлей. Михаил Фёдоровичнинъ юзюнде тебессюм корьсе, севине ве бундан джошып, олмагъан шейлерни де уйдурып башлай. Секретарь яш меслекдешини анълай, онъа хатири хошлугъындан кулюмсирей. Албу исе, о ярын трестте партбюро топлашувы оладжагъындан, анда джиддий меселе бакъыладжагъындан хабердар. Буны о Намсатаровдан бильди. Мехколоннанынъ башы онъа мектепте кейфиетсиз япылгъан ишлернинъ эписи тюзетильгени, газетада басылгъан макъале ичюн исе о ойле малюматлар бермегени, бу журналистнинъ уйдурмасы олгъаны ве бунъа бакъмадан, Мирсаидов оны тазирлемек ичюн партия топлашувыны отькереджек олгъаныны бильдирип, сиз муавининъизге айтынъыз да, о уфакъ-тюфек ишлернен огърашмай, топлашувнынъ мевзусыны денъиштирсин, дикъкъатны къуруджылыкъны чаналаткъан объектив меселелерге джельп этсин, деп акъыл огретти. Михаил Фёдо-

рович оны сес-солукъсыз динъледи. Джевапланмады. Бу Намсатаровны къанаатлендирмеди ве о онынъ якъасыны бошамай, уджюмини девам этти:

— Мен сизге не яманлыкъ яптым, Михаил Фёдорович? — деди де, хастанынъ козьлерине тикильди. Эким бельгилеген иляджлардан синъир теллери йымшагъан Ардабьев бу уджюмге де сёзсюз дарбе берди.

— Экинъизнинъ элинъизден де бир шей кельмез! — патлады Намсатаров. — Мен япкъан ишимни билип япам! Сизлер киби вакъытымны кабинетте кечирмейим! Чалышам мен! Билесинъизми, чалышам!..

— Яваш! Тез ол, палатаны бошатынъыз! — къаба сеске чапып кельген эмшире Намсатаровнынъ тирсегинден тутып, къапыгъа тараф етекледи. Намсатаров босагъадан атларкен, кери чевирилип:

— Ярамазлыгъынъыздан озь-озюнъизни ашайсынъыз! — деди джийренч чере ясап. — Муавининъиз де озюнъизге бенъзей! Онынъ сонъу да бу хасталыкъ! Мына бу ер!

— Тилинъ тутулсын! — деди эмшире оны софагъа итеп чыкъарып. — Тьфу!

Намсатаровнынъ бу япкъанындан Ардабьевнинъ кейфи бозулмады. Аксине, онынъ айткъанларындан о, муавини бош кельмей, меселени къатты къойгъаныны анълады ве бундан онынъ руху котерильди. Шимди исе о, Мирсаидовнынъ невбеттеки уйдурмасыны юзюнде тебессюм иле динълеркен, ишанчлы, принципиаль коммунист етекчиси олып етишмекте, деп тюшюнди онынъ акъкъында. Бундан бир къач кунь эвельси палатада олып кечкен адисени де, ярын топлашув оладжагъыны бильгенини де ондан гизледи.

Трестнинъ партия омюринде тама-тама топлангъан хусурлар куню келип, ичинде къарардан тыш топлангъан сувны тутып оламагъан тыйнакъ киби ташаджагъыны Ардабьев биле эди. Факъат не къадар урунса да, ишни ёлуна къоюп оламады. Кадрлар меселесинде айры коммунистлер либераллыкъ япып, базыда онынъ фикирлерине къошулмадылар, базыда умумий акъынтыгъа берилип, онынъ озю де ёлдан тайпынды. Нетиджеде коллективде баштакълыкъ ве чешит мерафетлер ичюн шараитнен берабер Намсатаров да догъды ве бунда Ардабьев биринджи невбетте озюни къабаатлай. Онынъ, Ардабьев кибилернинъ принципсизлиги акъибетинде намсатаровлар башкъа сааларда да ойле чокълаштылар ки, артыкъ оларнынъ япкъан ярамазлыгъына чыдамакъ мумкюн дегиль. Я бу куньге къадар о, Ардабьев ве онъа бенъзегенлер не бекледилер? Унсурларгъа къаршы не ичюн къатты турмадылар? Не ичюн амансыз куреш илян этмедилер? Не ичюн бу муимден-муим иште нумюне косьтермедилер? О, Ардабьев инерция кучюни енъип оламады. Мына меселе неде, деген хуляса чыкъарды о озь-озюни тынчландыраджакъ олып. Лякин тынчландырып оламады, озь-озюни къабаатлады. Башкъаларнынъкини корип, озь эксикликлерини козьден къачырды. Ойлеми я? О озь хусурларыны корьмедими экен? Корьди. Озь-озюнъни алдатып оламазсынъ. Озь видждынынъ огюнде джевап бермек керексинъ. Эгер видждынынъ олса! Бу маразгъа о насыл огърады? Йыллар девамында яваш-яваш тенде биткен шу маразны енъмек ичюн не япты? Эгер озь вакътында къатты тургъан олса, партиявий принципиаллигини косьтерген олса, шимди Намсатаров да олмаз эди ве шу эриф ичюн онынъ озю де къызармаз эди. Языкъ ки, о топлашувда иштирак этип олмайджакъ, ёкъса озюне нисбетен де къатты джеза талап этер эди. Амма бунынънен темиз олып къаладжакъмы? Бу кирни не къадар ювмакъ керек? Онъа къалгъан омюри етерми?!

Партбюро топлашувында Намсатаров чокълукънынъ талабынен бюро азалыгъындан чыкъарылды, онынъ КПСС сафында булунувы хусусындаки меселени чезмек о эсапта тургъан илькинги партия тешкилятына авале олунды.

Кочюджи механизмлешкен колоннанынъ илькинги партия ташкилятынынъ бу сеферки топлашувы эвелькилерине ич де бенъземеди, акъикъаткъа, ашкярлыкъкъа догъру кескин бурулыш алды. Онда Мирсаидовнен берабер трестнинъ башы да иштирак этти.

— Аркъадашлар! — Анвар Рахимович стол узериндеки кягъытларгъа бир сание козь ташлап, кокюс кечирди, эеджаныны бираз бастыргъан сонъ, девам этти: — Бугунь огюмизде пек джиддий меселе тура, бизлер коммунист ахлякъынен, инсан талийинен, эпимизнинъ месулиетлигимизнен багълы меселени бакъмакъ ве оны догъру, адалетли чезювде эпимиз актив иштирак этмек борджлумыз. Чыкъышта булунгъан эр бир коммунист шахсий мунасебетини четте къалдырып, ич кимсенинъ юзь-хатири демей, меселеге олдукъча объектив, партия Уставы талап эткени киби, принципиаль янашмалы. Шуны да айтмакъ истейим ки, аркъадашлар, бугуньки топлашувда музакереден четте къалгъанлар, динълейиджилер олмайджакъ, онынъ кетишатында принципсизлик, либераллыкъ, урдумдуймазлыкъ япкъанларгъа коммунистлер шу заман къыймет кесмек ве озь фикирлерини шу аркъадашларнынъ юзюне бакъып айтмакъ кереклер. Бу топлашув бизим кузьгюмиз олмакъ ве бизим эпимиз онда озь аксимизни корьмек керекмиз. Къыскъасы, аркъадашлар, топлашувымызны республика Компартиясы Меркезий Комитетининъ он алтынджы пленумы рухунда кечирмек борджлумыз. Энди, аркъадашлар, айдынъыз топлашувны алып бараджакъ реис ве кятипни, топлашувнынъ президиумыны сайлайыкъ.

Сайлангъанлар ерлерине барып отургъан сонъ, партия топлашувынынъ реиси кунь тертибини илян этти ве сёзни трестнинъ ёлбашчысына берди.

— Аркъадашлар, Намсатаров шахс оларакъ бизде шекилленди, — деди Сардор Махмудович. — Мен оны бизде чалышкъан ильк кунюнден берли билем. О трестке кельгенде даа кимсеге белли олмагъан яш инженер эди. Энди исе Намсатаровны трестимизде де, онынъ тышында да яхшы билелер. Озюнъизге малюм ки, институтны битирип кельген яшларнынъ эксериети ильк вакъытларда дегиль ки къуруджылыкъ инженери вазифесинде, енгильдже вазифелерде де озьлерининъ теджрибесизлигини косьтерелер. Намсатаров меним ве башкъа аркъадашларнынъ козюне бу табиий алдан истисна оларакъ корюнди. О бириндже адымларындан яхшы чалыша башлады, инженер къабилиетине малик олгъаныны косьтерди, коллективнинъ ишанчыны къазанды. Арадан эки йыл кечти дегенде оны партия сафына къабул эттик. Онъа партиягъа кирмек ичюн рекомендацияны башта мен берген эдим. Сонъра Намсатаровны шу эпинъизге белли олгъан, планларыны йыл сайын кергинликнен толдурып кельген мехколоннанынъ башы этип къойдыкъ. Эли енгиль чыкъты. Мехколонна планларыны чокъ зорланмай толдура башлады, даа бираз вакъыт кечкен сонъ илерилер сырасына адым атты. Эмекни тешкилятландырув ве рагъбетлендирювнинъ прогрессив усулынен чалышкъан бригадалар трест боюнджа бириндже олып, о ёлбашчылыкъ эткен коллективде мейдангъа кельдилер. Бугуньде башкъа мехколонна ве идарелерде бригада подрядына кечкенлернинъ сайысы алтмыш — етмиш процентни тешкиль эте исе, онынъ ёлбашчылыгъындаки тешкилятта юз процентни тешкиль эте. Бу ракъамлар артында кейфиет де олмакъ керек, эльбет. Теэссюф ки, ишнинъ бу тарафына кельгенде, Намсатаровны макътап оламайым. Бир ерде джанбазлыкъ косьтерсе, экинджи ерде илле месулиетсизликке ёл бере. Шимдиге къадар япкъан ишлеринде эксикликсиз, хусурсыз олгъан ич бирини хатырлап оламайым. Эр объектте насылдыр етишмемезлик тапыла. Хусусан мектепке кельгенде, адден ашты. Лякин, аркъадашлар, онда бизим бир чокъумызгъа етишмеген ойле бир хусусиет бар: бу джанбазлыкъ, киргинлик, оперативлик бирикмеси. Буны о, мектеп бинасындаки эксикликлерни тюзетювде де косьтерди. Энди Намсатаровнынъ ярарлыкълары, илери усулы акъкъында газетада басылгъан макъалени алайыкъ, аркъадашлар. Догърусыны айткъанда, сонъки вакъытта бойле кульдюрги окъумагъан эдим. Сизлерден сорайджакъ олам: анги биринъиз объектинъиздеки авралны, штурмовщинаны газета мухбирине озь адынен сёйлерсинъиз, аджеба? Аранъызда ойле адам бармы? Бу куньге къадар ойле союны корьмедим. Намсатаров да озь объектиндеки авралны гизледи. Шахсий эксиклигинъни ашкяр этмек, янълышынъны бойнунъа алмакъ ичюн джесарет керек, эльбет. Джесарет олмагъан ерде айнеджиликке бутюн къапылар ачыла. Иште, бир тарафтан ёлбашчы айнеджилигининъ, экинджи тарафтан мухбир аджемилигининъ акъибети. Аймедет-ай яланы-

ма инаналар, деп шу къадар уфюртмек-копюртмек олурмы?! Макъалени окъугъан сонъ Намсатаровнен онынъ усулы акъкъында лаф эттим. Ондан о насыл бир прогрессив усулны теклиф эткени ве бунъа трестте ким къаршы чыкъкъаны хусусында сорадым. О манъа меселени бойле анълатты: чересизликтен аврал котергени ичюн оны мыскъыл тарзында, шакъа тарзында къуруджылыкъ талакъасы, деп илян эткен, журналист исе бу юморнынъ фаркъына бармагъан, бесе-белли мехколонна башындан бойле шакъаны беклемеген заваллы. Мен сизге айтсам, бойле шакъалар бизге пек паалыгъа мал ола ве бунъа ёл берген коммунистни япкъанына коре джезаламакъ керек! Онынъ ичюн де, башкъалар ичюн де дерс олур! — Сардор Махмудович сёзюни битирип, ерине отурды, «джезаламакъ керек» деди амма, джезанынъ дереджесини косьтермеди, бу хусуста озь фикирини айтмакътан четленди. Онынъ тасвиратына коре исе Намсатаров пек балабан къабаат ишлеген адам киби кевделенмеди, демек, джеза да пек буюк олмамакъ борджлу. Шунынъ ичюн де ондан бу меселени конкретлештирмекни риджа этмедилер. Чюнки джезанынъ дереджесини бельгилемек ичюн башта къабаатнынъ дереджесини толу бельгилемек лязим. Идареджи исе, корюнип тура ки, Намсатаровнынъ яныны баса. Я не япсын? Истисал топлашувларында оны эр вакъыт коклерге котерип, мисаль кетире, макътай эди де. Шимди бирден яманласынмы? Бу принципсизлик оладжакъ да. Эр ерде кимдир ог сафта, кимдир кериде ола. Огде кеткенни къаиде оларакъ макътайлар, алгъышлайлар, башкъалары ичюн нумюне этип косьтерелер. Идареджи де шимдиге къадар оны макътап кельди. Чюнки ракъамлар боюнджа Намсатаровнынъ ёлбашчылыгъындаки мехколонна трестке бакъкъан башкъа тешкилятларны артта къалдырды. Факъат бу ракъамлар насыл ракъамлар, олар бошмы, толумы, догърусыны айткъанда, Сардор Махмудович бу акъта чокъ тюшюнмеди ве пек теренге далмады, кягъыттаки ракъамларнен къуруджылыкъ объектлериндеки акъикъий вазиет арасында фаркъ ола биледжегини эсапкъа алмай, иш тутты. Чюнки ондан, трест башындан эр шейден эвель ракъамларны сорайлар. Бойле олгъан сонъ, о да башта ракъамларны топламагъа, оларны озь вакътында бермеге тырыша. Ондан шу къадар кягъыт сорайлар ки, о кягъытбазлыкънен огърашып, дюньясыны унута. Ракъамларнынъ догъру я да янълыш олувыны экинджи плангъа, ишнинъ кейфиетини учюнджи плангъа, инсан факторыны дёртюнджи плангъа къалдыра. Бу, онынъ такъсими боюнджа арттаки планда къалгъан ишлернинъ тельбевини о бош ёллады. Ракъамлар эсабыны низамгъа чеккен сонъ, сёзде оларны ва яваш-яваш низамгъа чекеджек. Шимди ондан бутюн къуруджылыкъны коллектив подрядына кечиргени акъкъында малюматларны беклейлер. Ай-ай онъа идарелернинъ эписи юз процент бригада подрядына кечтик, деп малюмат берселер де, Сардор Махмудович тынчланса. О вакъыт о не япаджагъыны пек яхшы биле. Кягъытта эр шей юз процент олгъан сонъ, амельде де юз процент олувыны талап этеджек. Шунынъ ичюн де о идаре ёлбашчыларынынъ бутюни Намсатаров киби давранып, къуруджылыкътаки коллективлернинъ эписи подряд усулынен чалышып башлагъанлары акъкъында малюмат берювини беклей. Онынъ фикириндже, янъы усулны башта кягъытта танымакъ, къабул этмек, яни шу усулнен чалышмасанъ да, чалышам демек керексинъ. Сонъра истер-истемез оны яваш-яваш огренир ве менимсерсинъ. Я не? Бу сыналгъан усул. Инсангъа къыркъ кере дели, десенъ, къыркъ биринджи кереси о керчектен де акъылдан азып, эшек киби багъырып башлай. Амма сен онъа къыркъ кере акъыл пашасы, десенъ, о насыл денъише! Сардор Махмудович башкъа ёл ве чарелерни корьмей, бильмей ве атта корип-биледжеги де кельмей. Чюнки бу ёл пек онъайтлы, тынч. Эм бу ёл онынъ тюшюнип чыкъаргъан шейи дегиль. Онынъ янъы союны кешф этмекнинъ аджети де ёкъ. Адамлар онъа алыштылар. Москва бир кереден къурулмады, дейлер олар. Подряд да, хозяйство эсабы да, мына мен насыл гузелим, деп бир кереден баш котерип оламаз. Буны анъламакъ керек, амма анъламагъа истемегенлерге насыл анълатсын?

Йыллар девамында инсан айны бир услюб, айны бир усулларгъа, айны бир тефеккюрге шу дередже алыша, оларны шу дередже синъирип ала ки, сонъра озюни оларсыз тасавур этип оламай. Эгер шу алышкъанлыкъны

денъиштиреджек олсанъ, санки бунынънен берабер онынъ джаныны да аладжакъ киби олып корюнсенъ керек. Бу куньге къадар янъылыкъкъа къатиетликле ынтылмагъан, эски услюб ве усулларнен чалышып кельген идареджи интеграция энди бутюн омюрни къаврап алмакъта олгъаныны, эндиден сонъ ондан четте къалмакъ, эскиджесине чалышмакъ джемиетнинъ башына мусаллат олмакъ экенини аля даа анълап етиштирамады. Бундан отърю де Намсатаровнынъ яныны баса, онынъ терс джанбазлыгъына ёл ачмагъа тырыша. Чюнки бир вакъытларда Сардор Махмудович де онынъ киби джанбазлыкъ япып, шурет къазанды, шу алышылгъан, тапталгъан ёлнен юрип, трест башы юксеклигине къадар котерильди. Келеджекте о озь еринде Намсатаровны тасавур эте. Эльбет, онда эксикликлер бар. Буны инкяр этмек олмаз. Амма яхшы тарафлары чокъча. Эгер меслекдешлери Намсатаровнынъ табиатындаки мусбет чизгилерни эсапкъа алсалар, эгер оларда пакъыллыкъ олмаса, олар оны мытлакъа догъру анълармлар ве онынъ япкъанына догъру къыймет кесер де, бу топлашувда оны урып йыкъмазлар, деп тюшюнди трест башы.

Ондан сонъ сёзге коммунист Иван Иванович Золотов чыкъты.

— Аркъадашлар, сизлер бизим мехколоннамыз юз процент коллектив подрядына кечкени акъкъындаки лафларны энди чокъ керелер эшиттинъиз, — деди о ве томарланып, богъазына келип тыкъылгъан эеджанны бастырып, кокюс кечирди де, девам этти: — Керчекте исе бутюн коллектив четте турсын, бизде там манада шу прогрессив усулнен чалышкъан атта бир бригаданы биле тапып оламазсынъыз! — о бойле деркен Сардор Махмудович оксюрип алды, онынъ артындан Намсатаров, Намсатаровнынъ артындан Лаганов, Лагановнынъ артындан Зурна оксюрди, бундан сонъ девам эткен бир саниелик сукюнетни кене Золотовнынъ сеси больди: — Бу куньге къадар бизлер бош лафларнен ад чыкъарып кельдик. Башкъалар макътанса, биз оларны бастыраджакъ олып тырыштыкъ ве артта къалмадыкъ. Япкъан ишлеримизни къабартып косьтермеге ойле алыштыкъ ки, бу энди бизге норма олып корюне башлады. Бригада подрядыны биз насыл анълаймыз? Бригада подряды дегенде, нени козьде тутамыз, аджеба? Меним фикиримдже, бу социалистик истисал къуветлери, социалистик истисал мунасебетлери укюм сюрьген ерде мейдангъа кетирильген социалистик эмек къорантасыдыр. Бойле къорантада онынъ эр бир азасы намус-видждданнен чалышмакъ, япкъан ишине коре эмек акъкъы алмакъ керек. Я бизде насыл олып чыкъа? Подряд акъкъында бригадаларнен тизильген мукъавелелернинъ астында Намсатаровнынъ имзалары бар. Лякин о шу мукъавелелер муджиби узерине алгъан меджбуриетлерини шимдигедже ич де беджерип оламады ве илериде де беджереджеги ёкъ! Не ичюн десенъиз, онынъ бригада подряды акъкъындаки тюшюнджеси бам-башкъа. О, мен сизлерге истисалны идаре этмек ичюн толу укъукъ берем, деп озь меджбуриетлерини де бригадирлернинъ энъсесине юкледи. Я озю не ишнен огъраша? Ишинъ тюшип, куннинъ анги маалинде олса олсун, идареге кельсенъ, Намсатаровнынъ хахылдагъаныны та азбардан эшитесинъ. Ичери кирсенъ, адетинджe онынъ янында даима Лагановны, Зурнаны коресинъ, базыда идаре хадимлери де онынъ столы этрафында топланалар ве эр вакъыт чай ичип отуралар. Ойле теэссурат догъа ки, дерсинъ, олар чай ичюв боюнджа инглизлерни бастыраджакъ олалар, шунынъ ичюн де мында сабакътан акъшамгъадже токътавсыз чай къайнатув ве чай ичювнен огърашалар. Шу къадар йылдан берли мехколонна башы бизим бригадамызнынъ бир де-бир ихтияджыны къанаатлендиргенини хатырлап оламайым. Эмекчилернен ич де алып-береджеги ёкъ, ялынъыз озь шахсиети хусусында къайгъыра. Озюни мырза киби тута, санки хадимлер, бригадирлер, бригада азалары онынъ ыргъатлары. Мына насыл анълай Намсатаров бригада подрядыны. Демократияны анълавда да бундан узакъ кетмеди. Тенкъид ичюн мытлакъа такъип эте. Мына бу иште о керчектен де джанбазлыкъ косьтере. Эм такъип эткен адамыны шу дередже эзе ки, оны озь истегинен иштен бошап кетмеге меджбур эте. Сонъки сефер онынъ такъибине яш инженер Сеитбекир Эреджепович Денъизджи огърады. Эгер коммунистлер онъа ян басмагъан олсалар, о да озь истегинен иштен кетеджек эди. Бутюн буларны эсапкъа

алып, мен Намсатаровны партия сафындан да, мехколонна башы вазифесинден де чыкъармакъны теклиф этем. Лякин бизлер де меляике дегильмиз. Намсатаровнынъ япкъаныны корип, бу куньге къадар онынъ этмишине чыдап кельгенимиз ичюн мен озюмни де, башкъа коммунистлерни де къабаатлы саям.

Золотовнынъ чыкъышындан сонъ музакерелер тенкъид ве озь-озюни тенкъид тарафкъа кескин бурулыш алдылар. Коммунистлер онынъ теклифине къолтутып, Намсатаровнынъ партиядан ве иштен чыкъарылувыны талап эттилер.

Лагановнен Зурна энъ сонъунда къалдылар. Олар «башта сен айт» дер киби, бири-бирине бакъып алдылар. Топлашувгъа реислик япкъан Дюльгеров сёзни Лагановгъа берди.

— Аркъадашлар, тенкъидни мен догъру таныйым ве чокълукънынъ фикирине къошулам, — деди о къыскъадан ве кимсенинъ юзюне бакъып оламай тынды.

Невбет Зурнагъа кельди. Артыкъ о кимнинъ авасыны чалайым экен, деп экиленмей эди. Мадамки Намсатаровнынъ энъ якъын адамы чокълукъ тарафына янтайды, о да дели дегиль, озю ичюн эльверишли иш япар. Лякин Лаганов киби анъкъавлыкъ этмез, озюни косьтерир: чалгъан сонъ юксек ноталарда чалмалы. О ашыкъмай еринден къалкъты ве сонъки вакъытта арекетсизликтен даа да салмакълашкъан къарныны о якъ-бу якъ саллап алды да, агъыз ачып, бабам сени кочьти:

— Аркъадашлар! Мени эвде, мектепте, институтта буюклерни урьмет этмеге, чокълукънен бир сафта адымламагъа огреттилер, — деди о къаршы диварда бир нокътагъа тикилип ве санки анда онынъ сёйлейджек шейлери язылгъан киби, шу нокътадан козьлерини алмай, озь ана-бабасынынъ алиженаплыгъы, мектептеки, сонъра институттаки оджаларынынъ пек яхшы адамлар олгъаны акъкъында узундан-узадие нуткъ башлады. Вакъыт кеч ола эди ве топлашувнынъ реиси Зурнанынъ сёзюни болип, онъа терджимейий алыны беян этювден вазгечмекни, меселе боюнджа озь фикирини айтмакъны теклиф этти.

— Мен бутюн буларны нафиле ерде тарифлемейим, реис аркъадаш! — эджанланды Зурна. — Мен буларны мен ким эдим де, Намсатаров мени кимге чевирмек истегенини исбатламакъ ичюн айтам.

— Лафны узатманъыз, эр алда.

— Къыскъадан айтаджакъ олсам, Намсатаровгъа партия сафында ер ёкъ!

— Манъа партия сафында ер олмаса, — Намсатаров еринден атылып къалкъты, — анда санъа да ер ёкъ! Сени партиягъа мен къабул эттим!

— Сен... сен... пис! — эджанлангъанындан Зурнанынъ тили курмеклешти. — Сен коммунист де дегильсинъ! Совет адамы да дегильсинъ!

Шу заман ер сарсылды, сонъундан белли олгъанына коре, беш балл зельзеле олды. Бойле адиселерге алышыкъ адамлар отургъан ерлеринден биле къалкъмадылар, таванда саллангъан къандильге бакъып алдылар да, Намсатаровны КПСС сафындан чыкъарув акъкъындаки къарарны окъуды ве тасдикъладылар. Реис топлашувны битти, деп илян эткен вакъытта телефон чынъылдады.

— Къулагъым сизде, — деди Дюльгеров трубканы котерип. — Не олды?! — сорады о анда эшиткенине инанаджагъы кельмей. — Кимсе къазаланмадымы?! А, шимди барырмыз! — Дюльгеров трубканы ерине къоюп, эшиткенини текрарлады: — Аркъадашлар! Янъы къурулгъан мектеп шу зельзелеге чыдап оламагъан!

— Я балалар сагълармы?!

— Частымызгъа шимди мектепнинъ территориясында къаравулдан гъайры кимсе ёкъ экен. О, милициягъа телефон эткен, милиция да — бизге. Айдынъыз, аркъадашлар, чабик-чабик анда барайыкъ да, зарур чарелерни корейик.

Мектеп бинасы азбар тарафкъа янтайгъан, а йыкъыладжам, дер киби, озь агъырлыгъындан яваш-яваш салланып турмакъта, демир арматура бетонны тырмалап, тишлерни сызлатыджы сес чыкъара.

— Биринджи къатнен экинджи къат арасындаки багъламалар къопкъан, — деди Золотов бинадан кельген шытырдыгъа динъленип. — Бетон уфана.

— Мына бу технологияны бозувнынъ акъибети, — Сардор Махмудович бойле деркен, этрафкъа бакъынып, козьлеринен Намсатаровны араштырды, тапып оламады. Сонъра онынъ айткъаныны бу бинаны къургъан Зурна эшиттими экен, деп оны да шу усулнен араштырды ве тапып оламай, сорады: — Я олар къайда?

— Кимлер, Сардор Махмудович?

— Кимлер олур эди, Намсатаровнен Зурна даа.

— Ана олар, Сардор Махмудович, — косьтерди Лаганов азбарны терк этмекте олгъан эки эрифни.

Трест башы кери чевирильди ве акъшам къаранлыгъында олардан узакълашмакъта олгъан эки кольгени корьди. Кольгенинъ бири азбарнынъ сол кошесине тараф, дигери сагъ кошесине тараф адымламакъта. Юрюшлерини адым сайын тезлештирелер. Дерсинъ, олар дуэльджилер ве мензильге анги бири эртедже етип барса, шу заман кери бурулып, ракъибине къаршы атеш ачаджакъ. «Я секундант ким?» — сорады Сардор Махмудович озь-озюнден ве омюринде ильк кере суальге джевап бермеге истемеди. Та осьмюрлик чагъындан берли къуруджылыкъта чалышып кельген Махмудов бойле алгъа даа ич де къалмагъан эди. Кейфи пек бозукъ, ич бир шейде козю де ёкъ, гонъюли де. Екяне бир истеги олса, о да пайнозю булунмакъ ве о хавфсызлыкъ чарелерини корьмекни авале этип, машинасына отурды да, кетти башы акъкъан тарафкъа. Хайли вакъыт шеэрни доланды, лякин тынчланып олмады. Шимди онъа кимнендир инсанджасына дертлешмек, чекинмеден олгъан шейни айтып бошанмакъ керек. Амма кимге барсын? Бу онынъ ичюн бекленильмеген адисени къарысына сёйлесе, о яйгъара къопарып, онынъ кейфини даа бетер бозаджакъ. Михаил Фёдорович хаста, оны бойле хабернен раатсызламакъ олмаз. О озюне дост адамларны сайып чыкъты. Сонъра достумнынъ да досту бар, лаф таркъатырлар, деп оларнынъ ич бирини сайлап оламады. Эллери — рульде, аягъы-газда, машина кя сагъгъа, кя солгъа бурулып, оны эп къайдаларгъадыр алып кете. Айлана-айлана, долана-долана машина, ниает, таныш къапы огюнде токътады. Бу ер Махмудовнынъ сийрек кельген ери. Мында онынъ ильк устазы яшай. Онынънен о бундан къыркъ йыл эвельси, агъыр дженк йылы танышкъан эди. О вакъыт джебэден Сардорнынъ бабасы эляк олгъаны акъкъында къара хабер кельген эди. Анасы янды-якъылды, алсызланып, чокъ вакъыт аякъкъа турып оламады. Къорантадаки учь баладан энъ буюги, он дёрт яшында Сардор 1944 сенеси мектепни ташлап, къуруджылыкъта чалыша башлады. Устазы онъа ишнинъ сырларыны огретмекнен берабер окъувны девам этмекнинъ ёлуны да косьтерди. О эм чалышты, эм окъуды, инженер олды. Сонъра иште басамакъ-басамакъ тез котерильди, лякин трест башы вазифесинде чокъ турып къалды. Юкселюв мердивенинде оны басып кечкенлер олды. Ах, бу мектеп бинасы! Энди онынъ ёлу кесик! Сардор Махмудович къапыны къакъты.

— Киринъиз, — эшитильди ичериден онъа таныш олмагъан сес. «Кечиктимми не? Къарт сагъмы экен?!» шубеленди Махмудов къапыны ачаракъ ве къаршысында пейда олгъан къызны танымагъанындан себеп, босагъадан атламагъа джесаретленмеди. Къыз исе оны таныды ве: — Хош кельдинъиз, Сардор агъа, киринъиз, — деди самимий тебессюмле.

— Сен Асиесинъми?

— Эбет.

— Не тез буюдинъ сен!

— Сизге ойле корюне, Сардор агъа.

— Бабай сагъ-селяметми?

— Шукюрлер олсун, киринъиз.

Сейдамет деде сеслерни эшитип, софагъа чыкъты.

— Устаз! — деп сарылды онъа Махмудов. — Багъышла, устаз, сонъки вакъытта иш басып, сизни унутаяздым.

— Унутмагъансынъ, огълум. Ананъ, къорантанъ, балаларынъ, къар-

дашларынъ, эпинъиз сагъ-селяметсинъизми, яхшысынъызмы, огълум?

— Сагъ олунъыз, устаз. Эписи сагъ-селяметлер, яхшылар, селям эттилер.

— Эвалла, эвалла. Айды, ичери кирейик.

Махмудов миндерге Сейдамет деденинъ янында отурып, ястыкъкъа ясланды. Сонъра башыны котерип, Асиеге бакъты да:

— Кърымджа къаве пиширмеге билесинъми? — деп сорады кулюмсиреп.

— Билем, Сардор агъа.

— Аферин. Айса, риджа этем, манъа кескинджэ этип, бир къаве пишир.

— А шимдичик, Сардор агъа.

Торуны ашханеде къаве пиширген арада деде мусафирден къуруджылыкътаки ишлернинъ кетишаты акъкъында сорады ве джевап бермеге ашыкъмагъан Махмудовнынъ козьлеринде кедер аляметлерини корип, бунынъ себебини бильмек истеди. Бельки къорантасында бир шей олгъандыр, ярдым керектир белледи.

— Къорантамда эр шей еринде, устаз, — деди Махмудов, — амма иште бугунь бахтсызлыкъ олып кечти.

— Къаза олдумы?!

— Къаза олды, устаз.

— Ким къазаланды?!

— Мен.

— Шакъасыз сёйле, Сардор.

— Шакъасыз айтам, устаз. Янъы къургъан мектебимиз бугуньки зельзеледен бир янына янтайды къалды, яваш-яваш авдарыла.

Бойле вакъытта мусафирнинъ гонъюлини алмакъ ичюн онъа нелердир демек керек, амма деде шу заман тапылып оламады дегиль, айтаджакъ сёзю бар, лякин насыл шекильде сёйлейджеги хусусында тюшюнип къалды. Лафны ойле айтмалы ки, мусафирнинъ джаны агъырмасын, айны вакъытта о озю ичюн файдалы хуляса чыкъарсын. Деде бу акъта баш ёрутыркен бир ошатувны хатырлады: падиша тюшюнде агъызындан тишлери тёкюльгенини коре, сескенип уяна да, шу дакъкъада фалджысыны чагъырта, онъа тюшюни айта ве табирле, деп эмир эте. Эй улу азрет алийлери, эй улу падишам, бутюн догъмушларынъыз оледжек де, бу дар дюньяда бир озюнъиз къаладжакъсынъыз, дей сарай фалджысы. Бундан сонъ падиша джеллятны чагъырып, бу къальби къара фалджынынъ башыны кес де, тили къуртларгъа ем олсун, деп эмир эте. Сонъра саба сокъакътан устю-башы чул-чубур бир фалджыны тутып кетирелер. О, падишанынъ тюшюни динълей де, падишам, къысметинъиз юрюшкен экен, сиз догъмушларынъызнынъ эписинден чокъча яшайджакъ экенсинъиз, дей. Бу табир падишанынъ гонъюлине ята ве о фукъаре фалджынынъ джебини алтын толдура.

Деде де шимди озь мусафирининъ гонъюлини алмакъ, онынъ гонъюлине яткъан икметли сёзлерни тапмакъ борджлу. Махмудов шекерсиз, кескин къаве ичмекте ве козьлерини яры юмып, нелернидир тюшюнмекте. Ихтияр онынъ хаялыны болип, сорады:

— Эгер зельзеле олмагъан олса, чыбан делинмейджек эдими?

— Насыл чыбан, устаз?

— Мектеп бинасыны козьде тутам.

— А-а, зельзеле олмагъан олса, дейсинъизми?

— Эбет, — деде Махмудовнынъ зийрек адам олгъаныны яхшы биле, шунынъ ичюн онъа айтаджакъ шейлерини онынъ озюне сёйлетмек истеди.

— «Зельзеле олмагъан олса», — текрарлады мусафир ве тюшюнджели алда девам этти: — Мектепнинъ къуруджылыгъында технология бозулувына ёл берильди. Эгер зельзеле олмагъан олса, мектеп озь еринде тураджакъ ве ярын балалар анда окъуйджакъ эдилер. Амма куню келип, чыбан илле делинир эди. Чюнки биз сейсмик зонада яшаймыз. Сиз бу адисени чыбангъа ошаттынъыз, демек, о зельзеле олмаса да, куню келип, ярыладжакъ эди, ойлеми, устаз?

— Ана энди суальни догъру анъладынъ.

— Ым... Я чыбан не вакъыт пейда олды? Не вакъыт иринлеше башла-

ды? Бунъа бенъзер суаллерни мен озь-озюме бердим энди.

— Сонъ, джевабы насыл?

— Намсатаровгъа чокъ ишандым, тельбевни пек узун ёллагъаным.

— Бу да бар я, амма башта бир озь-озюнъе чокъ ишандынъ, озь тельбевлеринъни пек узун ёлладынъ, эгер бильмек истесенъ.

— Итиразым ёкъ, устаз. Амма бир вакъытларда мен де мехколонна башы олып чалыша эдим, манъа да чокъ ишана эдилер. Мен ёлбашчыларнынъ ишанчыны акълай эдим. Намсатаровны да озь аршыныма ольчедим, онъа ишандым.

— Тюшюнип бакъ, Сардор. Мехколонна башы олгъан вакътынъда ёлбашчыларынъныньнъ ишанчыны толу акълай эдинъми?

— Толу акълай эдим, устаз.

— Ана, коресинъми, озь узеринъе кир тюшюрмейсинъ. Амма сенинъ чыбанынъ анджакъ о вакъыт ишлеп башлагъан эди. Акъылынъда олса, сымарышчыны ичи-тышы толу япылып битильмеген бинаны къабул этмеге коньдюрген куньлеринъден биринде санъа, мукъайт ол, огълум, атынъ алып къачмасын, деген эдим.

— Мен ёлбашчыларымнынъ косьтерген ёлунен иш туттым, устаз.

— Ойле амма, меселе айлана-айлана не ерге келип чыкъты? Иште, о вакъыт сенинъ кибилер япкъан ишни башкъалар да корьдилер. Сизлер уфакъ-тюфектен башлагъан олсанъыз олар балабанджа япып башладылар. Шимди бир де-бир бина зельзеледен авдарылса биле, бунъа тааджиплененеджек адам тапылмаз. Чюнки къуруджылыкъта олгъан чешит айын-оюнларны адамлар коре-коре тойдылар, бунъа алыштылар.

— Теэссюф ки, сиз акълысынъыз, устаз. Амма бунъа ялынъыз мен ве мен кибилер къабаатлы дегиль. Бизлерни де эки аякъны бир папучкъа сокъмагъа меджбур этелер.

— Меджбур этелер, деп инсан озь-озюни ярдан атмаз, огълум. Кимдир аякъ тиремек керек. Иште, мектеп бинасыны янъыдан къурмакъ сен ве башкъалар ичюн яхшы дерс олур. Эм, мен дер эдим ки, сен шу бинаны янъыдан къурмакъны энъ эвеля озь-озюнъни янъыдан къурмакътан башла. Эр иш озюнъден, инсандан башлана, огълум.

— Ойле я, устаз. Амма объектив себеплер де чокъ.

— О сен деген объектив себеплер де адамдан башланалар. Ирадели ол, огълум. Генчлигинъни хатырла. О вакъыт пек ирадели, пек де атик огълан эдинъ. Эгер шимди ираденъ етишмесе, оны генчлигинъден бордж-гъа ал, — Сейдамет деде йылмайды.

— Сагъ олунъыз, устаз. Сизнен лаф этип, бираз тесели алдым, — деди мусафир ве къалкъты, сагълыкълашып, эвине къайтты.

Махмудов эвеллери йылда бир я да эки йылда бир келип, Сейдамет дедеден хабер ала эди. Сонъки йылларда кельмеге вакъыт тапмады. Иште, бугунь кельди. Къарт онынъ кельгенине севинди, амма онъа ярдым этип оламагъанына кедерленди. Я бойле алда, шимди о онъа насыл ярдым эте билир? Чокъ йыллар эвельси, Сардор Махмудович даа яш ёлбашчы олгъанда деде онъа, эр шей инеден башлана, инсаннынъ табиатындаки, япкъан ишиндеки хусурлар да башта уфакъ ола ве эгер уфакъ экенде хусургъа сед чекильмесе, о яваш-яваш осе, сонъра адам онъа алыша ве онынъ хусур олгъаныны абайламай да къала, деген эди. Лякин буюген сонъ Махмудов ильк устазынынъ сёзлерине чокъ динъленмеди ве базыда ихтиярнынъ тенкъидине джаны сыкъылса да, онынъ къартлыгъыны урьмет этип, буны бильдирмемеге тырышты. Факъат Сейдамет деде о вакъыт энди сабыкъ шегирти онынъ лафына къулакъ асмагъаныны ве онынъ айткъанына динъленмеге биле истемегенини дуюп, артыкъ озь огютлеринен онъа аскъы олмады. Чюнки меслеатлары Сардор Махмудовичке мусбет тесир этеджегине умюти къалмагъан эди. О вакъыт йыллар девамында шекилленип кельген ве эксериет алышкъан ябан-омюр саламрасы Махмудовны да озь батакълыгъына башы-аякъларынен чекип алды ве бундан сонъ оны шу батакълыкътан чекип чыкъармагъа Сейдамет деде козь батырып оламады, бунынъ ичюн о аджиз эди. Сабыкъ шегиртине медет бермеге онынъ къувети етишмегенде, насыл олды да, къопкъа да кетти, йип де кетти, деп

тюшюнди Сейдамет деде. Бунъа ким, не къабаатлы? Ёкъса инкъилябнынъ илк йыллары олар янъы аят, айдын келеджек эшкъына аз къурбан бердилерми? О эски омюрден кимлер къалды да, совет омюр тарзы пердеси артына гизленип, бу куньлерге къадар ярамазлыкъ япып кельди? Я янъы омюрни къургъанлар, оны идаре эткенлер неге бакъып турдылар? Насыл олды да, Сардор киби сойлары, ишчи сыныфындан осип чыкъкъанлар озь ёлларыны адаштырдылар? Ёкъса эр заман озюне хас хусурларны догъурамы? Озь-озюне аякъ чалмагъа истеген заман олурмы? Исбатны севген деде бу суаллерге исбат араштырып, теренге дала башлады. Эски хусурларны айдан, эски алемден кимлер котерип келе билир де, адамлар арасында таркъатыр эди? Бугуньде тайгъакълар ёкълармы? Барлар. Я къылычлар? Онынъ бутюн омюрини яралагъан къылычлар ёкълармы? Эм олар оны ойле яраладылар ки, о яралардан аля даа къан акъа. Эгер Къылыч Сеттар къан ичип, ат ойнаткъанда Сейдаметнинъ агъыраякъ къарысы сокъакъкъа чыкъмай, эвде яткъан олса, бельки къатиль онынъ джаныны алмаз ве олар бахтлы омюр кечирир эдилер. Амма о кунь ойле бир кунь эди ки, Асие атта тёшек хастасы олгъанда биле мытлакъа бар къуветини топлар да, илле ёлгъа чыкъар эди.

Бу фаджианынъ мукъаддемеси башкъа фаджиадан башлангъан эди. О вакъыт Сейдамет бир чокъ койдешлеринен берабер дагъда, партизанлар сафында булунып, беяз гвардияджыларгъа, маллий феодал ве буржуа миллетчилерине къаршы амансыз курешмекте эди. Онынъ къардашы Смаил исе аля даа ыргъатлыкъ эте, Аджыибрам байнынъ къойларыны бакъа эди. Койлюлер дагъда аш меселеси пек агъыр олгъаныны биле ве озьлери токъ олмасалар да, халкъ интикъамджыларына эллеринден кельгени къадар ярдым эте эдилер. Бу ишке Смаил да салмакълы иссесини къошты. Аджыибрам байнынъ къойларыны айдап барып, партизанларгъа теслим этти.

— Дагъда къал, — деди онъа агъасы.

— Бугунь эве вараджакъ гунюм, агъа. Ёла бакъарлар, вармасам раатсызланырлар. — Смаил къорантада огъланларнынъ энъ кучюги ве энъ маззаллы, бойлу олып оськен сою эди. Къой сюрюсини афтада бир къошта къалдырып, эвлерине кельгенде, койнинъ пельванлары онъа къыя бакъыш эте ве дев киби ракъип осе, деп тюшюне эдилер.

— Гуньдюз варма, къаранлыгъы бекле, — тенбиеледи агъасы.

О, койге къаш къараргъанда тюшти. Къызыл аскерлер эп якъынлашкъан, врангельджилер эп чекильген бир вакъыт олгъанындан отърю энди мында Къылыч ве онынъ шорбаджылары эвелькиси киби, ачыкъ-ачыгъына ат ойнатмайлар да, гизли-яшырын ярамазлыкъ япа эдилер. Меселе шунда ки, Аджыибрам бай вазиетнинъ агъырлашкъаныны дуюп, яваш-яваш узакъ ёлгъа азырланмакъта, пуртуны топламакъта эди ве шу куню чобан къойларны яйлядан айдап кельсин, деп каясыны дагъгъа ёллады. Кая яйляда чобанны да, къойларны да тапып оламай, кери къайтып кельди. Смаил эвлеринде де ёкъ эди. Бай яйгъара къопармай, Къылычны да ишке джельп этти. Олар беш атлы олып, беллеринде къылычлары, омузларында тюфеклери яйлягъа ёл алдылар. Чокъ ерни доланып, бош къайттылар ве шимди Сарыкъая этегинде Смаилнинъ кельгенини корип, севингенлеринден талакълары къатты.

— Шимди мен онынъ башыны къылыч уджунда алып келирим! — окъталды Къылыч.

— Токъта! — эмир этти кая озь атынынъ тизгинини онынъ элине туттырып. — Сизлер шорбаджыя вар да, шу къадар къойдан айырылдынъыз, эфенди, аранынъыздаки къойлардан бирини де эмиралла ёлуна къурбан этинъиз, дие къойны ал да, бизе варынъыз. Ишин бу тарафыны мен бакъарым.

Кая ашыкъмай Смаилнинъ эвине тараф юрьди, эвге етер-етмез аралыкъкъа бурулды да, онынъ анги ёлнен кельгенини козетти. Сонъра беклемеден оны сокъакъта корьген олып:

— Улан, Смаил, сени расткетирдигим не яхшы олды, кедем! Олмайджакъ шее къавиль тутуп, бир зияфет юттурдым. Сабайы беклемее исте-

мейлер имансызлар. Къоюны шимди сой да, кебап яп, дейлер. Аз къалды, айваны гендилери сояджакътылар. Терисини харапларлар дие вермедим, къасап чагъыраджакъ олып, ёла чыкътым. Сой да вер даа шуны, кедем.

Эр шейге бала киби инангъан Смаил каянынъ айнеджилигини дуймады. Онынъ артындан барып, къойны сойды, терисини сыдырып ерге яйды, этни усулнен парчалап, бувланып тургъан тери узерине ташлады да, пычагъынынъ къаныны силип, къынына сокъты.

— Айды, аш олсун, — деди о къайтаджакъ олып.

— Токътаса, кедем. Къоюны чобан соян сонъ, кебабы да чобан япсын, дейлер мусафирлерим. Кейфлилер хуйсузлар. Шимди сен китсенъ, манъа къылынаджакълар джинабетлер.

— Кая агъа, тазе этинъ кебабы чокъ лезетли олмай.

— Эбет, кедем. Ама олар ярынадже беклемее истемейлер. Шимди яп да вер дейлер.

Смаил кебап да япып берди. Лякин кая кене онынъ ёлуны кести.

— Шу къадар замет этен сонъ, кедем, гир ичери, ич олмадым мусафирлернен берабер бир дакъкъачыкъ отур да, бир къапым кебап къап.

— Мен дадыны бакътым, сагъ олунъыз, кая агъа.

— Ёкъ, демесе, кедем. Гирсе, бизнен берабер бир дакъкъачыкъ отурса шуны.

Ичериде отургъанларнынъ эписи Смаилнинъ койдешлери эдилер. О исе кая «мусафирлер» дегени ичюн оларны башкъа ерден кельген адамлар беллеп, кебапны яхшыджа япмагъа тырышты. Къылыч оны босагъада корьгенинен отургъан еринден атылып къалкъты да, шимдиге къадар олмагъан самимиетликле:

— Кедем, гель, меним яныма отур, — деди онъа ер косьтерип ве девам этти: — Сёзюмизи къайтармайып, бизе япан эйилигинъ ичюн чокъ сагъ ол, бизден къайтмаса, алладан къайтсын.

Смаил койдешлеринен селямлашып, Къылычнынъ янына отурды.

— Эти генди эллеринънен, генди пычагъынънен парчаласа, кедем, — риджа этти къонакъбай.

— Баш устюне, кая агъа, — Смаил кебапны уфакъ-уфакъ догърап, чини табакъкъа уеледи ве пычагъынынъ агъызыны силип, оны кене къынына сокъаджакъ олды. Лякин Къылыч:

— Версе, бакъайым, — деп пычакъны элине алды да, оны къайтарып бермемек ичюн кебап парчачыкъларыны даа да уфакъча кесип, кевшенип башлады.

Къонакъбай эр кеснинъ огюне бирер къаде шарап къойды.

— Мен ичмейим, — Смаил къадени четке сюрди.

— Ёкъ деме, кедем. Ичмесенъ де, ич олмадым меним хатирим ичюн къадейи дудагъынъа токъундыр, — деди къонакъбай къадени онъа узатып.

Эчкини сояджакъ олсалар, эчки буны дуя ве къасап оны даа ерге яттырмаздан эвель багъырып башлай экен. Амма къой сес-солукъ чыкъармай, озюни давасыз, талий укюмине теслим эте экен. Смаил да къонакъбайнынъ, онынъ мусафирлерининъ кулькюлериндеки сувукълыкъны сезди. Лякин къоркъакълыкъ этмеге утанды. О, шарапны ичмемек шартынен къадени дудагъына токъундырды дегенде, Къылыч пычакъны онынъ богъазына чекти. Смаил джан аджджысындан аякъкъа турды, урбасына япышкъан джанаварларны сюйреклеп, къапыгъа барды, оны ачаджакъ олды. Къапы арттан килитленген эди. Огълан оны итеп, первазы такъым дивардан айырды ве къапынен берабер къомшу одагъа авдарылды. Сонъра къалкъаджакъ олды, лякин етиштирамады, йырткычлар озь къурбанынынъ сыртына миндилер, Къылыч онынъ башыны тенинден кесип алды.

Гедженинъ бей маалинде Смаилнинъ джеседини озь эвине кетирип, азбарда оракъ-дут тереги тюбюне къойдулар, устюни озюнинъ чекменинен орьттилер. Бабасы Къуртсеит къарт танъда тышкъа чыкъты, корьген шейине шашып:

— Улан, Смаил, бурая гелен сонъ, эве гирип ятсанъ олмайдымы, балам? — деди. — Къалкъ, джигериминъ кошеси. Эве гирип ят. Айды-айды, балам. Къалкъ, эки гозюм. Энди авалар салкъын, сувукъланма, джаным. —

Къарт эгилип онынъ омузына токъунды. Огълунынъ олю киби юкълагъанына тааджипленди. Дагъларда, яйлярда бойле юкълап алышты, дие кулюмсиреп, онынъ юзюни ачты. Ачты да, сес чыкъарып оламады. Уйкен огъланларыны япон дженкинде, ортанджыларыны биринджи джиан дженкинде джойгъан къарт бирден янды. Башыны огълунынъ кокюсине къоюп, джан берди. Сонъра азбаргъа Фатма къартана чыкъты. Фаджиа оны да йыкъты. Шу ерде къартананынъ сагъ тарафы — эль-аягъы джансызланды, тили тутулды. Даа сонъра азбаргъа оларнынъ агъыраякъ келинлери Асие чыкъты. О, фаджианы корип, ферьяд къопармады, юкъуда олгъан баласыны тёшекте къалдырып, элине балта алды ве барып, Къылычнынъ къапысыны къакъты.

Къылыч энди юкъудан айынгъан ве саба къопаджакъ къыяметни беклеп, динъленип ята эди. Тышарыда аякъ сеслерини эшиткенинен къалкъып, пенджереден бакъты. Меселени анълап, къапынынъ мандалыны кери сюрьди, къылычыны элинде азыр тутып, эки адым кери чекильди. Къапы къакъылгъанынен:

— Ачыкъ! Буюр! — деди янъгъыравукъ сеснен.

Асие балтаны котерип биле етиштирамады. Къылыч бир урушнен эки джанны алды — ана юреги тюбюндеки баласынен табангъа серильди къалды.

Бу эв екяне огъуллары дженкте эляк олгъан къарт ве къартананынъ эви эди. Къылыч оларны тул къалгъан къызларынынъ эвине къувып, мында пайнозю яшай ве шеэрден кяхпелерни кетирип, вакъыт кечире эди. Койлюлер онынъ япкъан бутюн мерафетлерине бугуньге къадар даянып кельдилер. Олар Къылычнынъ сайылы куньлери къалгъаныны сезгенлери ичюн эки куньлергедже сабыр этермиз, деп чекише-чекише кунь корьдилер. Шорбаджыларынен берабер къачмагъа азырлангъан Къылыч исе оларгъа бильгени киби къылына эди. О, мевтанынъ устюнден къапыны килитлеп, ич бир шейден хабери олмагъан киби, ана-бабасынынъ эвине барып ятты.

Асиенинъ бабасы бир дивар къомшусы олгъан къудасынынъ азбарында «а-а!», а-а!» деген сеслерни эшитип, чапып чыкъты, онынъ артындан Асиенинъ анасы да чапып чыкъты... Сонъра койнинъ Кучюк мааллесиндеки сакинлернинъ эписи мында топланды. Олар сораштырып, Асиенинъ джеседини де таптылар. Койде булунгъан бир къач беяз гвардияджы къартъурт, къадын-къызлар ве яш-явкъадан ибарет инсан акъынтысыны токъгатып оламады, табангъа къувет, деп атларына минип, къачып кеттилер. Адамлар барып, Къылыч сакъланъгъан эвни сарып алдылар. Ишнинъ бойле дёнюм аладжагъыны беклемеген къатиль шарап ичип, юкълап къалгъан. Онынъ ана-бабасы бу гедже койде не олгъаныны адамлардан эшиттилер, факъат бойле адден ашкъан джанаварлыкъта оларнынъ огълу иштирак эткенине инанаджакълары кельмеди. Эр алда, о оларнынъ огълу. Олар оны бу ерлернинъ чакъыллы топрагъыны манълай терлеринен суварып тапкъан отьмеклеринен бакъып буюттилер. Оларнынъ огълу баштакъ олса да, тап шу къадар ярамазлыкъ япармы?! Къылычнынъ ана-бабасы къапыны ачыкъ къалдырып, адамларнынъ къаршысына чыкътылар ве къалтырап, къатып къалдылар.

— Сенинъ бала догъуран еринъе агъач гирейди де, о пичинъи догъурмая етишмегейдинъ! — багъырды сюрю ичиндеки къадынлардан бири.

— Сус, джинасир! — деди къартларнынъ энъ буюги кери чевирилип. Сонъра айны шу къарт Къылычнынъ бабасындан сорады: — Огълунъ не яптыгъыны билийсинъми?!

— Бильмейим, джемаат! Къулакъларыма, гозьлериме инанаджагъым гельмей!

— Инанаджагъынъ гельмесе, рахметли Къуртсеитнинъ эвине, онынъ къомшу дивар къудасынынъ эвине варып бакъ! Инанырсынъ!

— Бу джанаварлыгъы бизим мельун яптымы?!

— О япты!

— Верен сютюм арам олсун! — деп ерге йыкъылды къатильнинъ анасы ве арыкъ юмручыкъларынен озь-озюни дёгип башлады.

Шу дакъкъагъадже адамларнынъ огюнде бираз къамбурланып, къал-

тырап тургъан къартнынъ чересинде къатиетлик пейда олды. О башыны котерип, кокюсини бираз огге берди ве артыкъ къалтырамай, мына биз, не япсанъыз япынъыз, дер киби, тикине турды ве, ниает:

— Джемаат, бизе таракъташ котеги ляйыкъ! — деди.

— Огълунъы чыкъар!

— О саргъуш. Юкълай.

— Оны джемаата генди эллеринънен теслим эт!

— Айды-айды, тез ол! — багъырдылар арттан. Огде буюк тургъанда, буюк лаф эткенде, башкъаларгъа агъыз ачмакъ эдепсизлик сайыла. Шунынъ ичюн сюрюни етеклеп кельген къарт къашларыны чатып, кене кери чевирилип бакъты. Артыкъ сес чыкъармагъа кимсе джесаретленмеди.

Къылычнынъ бабасы ичери кирди. Миндер устюне узанып, юкълагъан къатиль яткъан ерини терк эткен, дёрт дивар ичинде корюнмей. Бабасы оджакъ башына барып, баджа ичине бакъты ве оны анда корип:

— Тюш! Пеземенк! — деди.

— Этме, бабаджагъым!

— Тюш! Бутюн омюримизи харапладынъ, арам!

— Тёвбе эттим, баба!

— Тюш де, тёвбенъи джемаата сёйле!

— Этме, бабаджагъым! Эвде ёкъ де!

— Тюш! Барем сонъки нефесинъде инсан ол!

— Къоркъайым, бабаджагъым! Мен мында ёкъум, бабаджыгъым!

— Адамлары соймая къоркъмадынъмы?!

— Олары мен соймадым, баба!

— Соймамыш олсанъ, санъа токъунмазлар! Тюш де, джемаата олары ким сойдугъыны сёйле!

Къылыч къалтырай-къалтырай тюшти. Аякъ устюнде турып оламай, йыкъылды ве дёртаякълап, оджакъ ичинден чыкъты. Бабасы онынъ къолтугъындан тутып, онъа яваш-яваш къалкъмагъа ярдым этти. Сонъра къапыгъа тараф етекледи. Къатиль сунет олунгъан бала киби адымлап, джемаат огюне чыкъты. Къурум-куеден онынъ усть-башы сим-сия эди.

— Сен соймамыш олсанъ, сёйле, балам! — деди бабасы аля даа огълунынъ джанаварлыгъына инанып оламай.

— Мен кимсейи соймадым! Мен кимсейи соймадым!.. — текрарлады къатиль учь — дёрт кере ве тынды.

— Я ким сойду?! — сорады сюрю огюнде тургъан къарт.

Бильмейим. Мен саргъуш эдим, даа айынып оламайым.

— Къуртсеитин огълу чобан Смаили каянынъ эвинде, гелини Асиейи сен яшаян эвде ким сойду?!

— Бу каянынъ ишидир! Мен кимсее токъунмадым!

Кучюк маалледе олып кечкен фаджиа акъкъындаки хабер Буюк маалллеге йылдырым тезлигинен барып етти. Адамлар сокъакъкъа тёкюльдилер. Койде ким насыл нефес алгъаныны эр кес бильгени ичюн тезден Буюк маалллелилер каяны ве онынъ ярдымджыларыны Чюрюк Атченинъ эвинден таптылар ве сюмсиклей-сюмсиклей мында алып кельдилер. Олар Смаил кимнинъ авалесинен, не ичюн ве насыл ольдюрильгени акъкъында айткъан сонъ, сюрю башында тургъан къарт адамларны идаре этип оламады. Хусусан тул къадынларнынъ гъадабы буюк эди. Оларнынъ къоджалары мына булар киби джанаварлар ерине дженкке алындылар ве андан къайтмадылар. Ана, интикъам алмакъ ичюн фурсат. Олар беш къатильге таракъташ котеги чектилер. Сонъра къатиллернинъ джеседлерини Аджыибрам байнынъ азбарына сюйреклеп алып бардылар.

— Эй, къарт кяхпе! Гъайып олан къоюнларынъ ерине санъа абу домузлары кетирдик! Аша гебериндже! Богъулынджа аша!.. — деп багъырды къадынлар ве оларнынъ сеслеринден дегиль ки бай ве онынъ къоранта азалары, атта азбарындаки йыртыджы копеклери биле пыстылар. Санки тири джан ёкъ...

Бу яшына кельгендже Сейдамет деде озь кечмишинде олып кечкен шу къатмерли фаджианы юзлернен, бинълернен кере хатырлады. Себепли, себепсиз хатырлады, чюнки бу онынъ буюк, агъыр омюринынъ бир пар-

часы ве шу парчада о яш эди. Онда о севги не экенини бильди, онда о Асиенен берабер олды, Асиенен берабер ольди, кене тирильди. Аля бугунь онынънен берабер оле ве тириле.

Сабыкъ шегирти Махмудовнынъ айткъанлары ихтиярнынъ шимдики хатырлавына себеп олды. Иште, эр вакъыт бойле: яшайышта насылдыр акъсызлыкъкъа, ярамазлыкъкъа, умумен эр анги къанун бозуджылыкъкъа ёл берильдими, деде кечмишни хатырлай да, инкъиляб не ичюн олды, шу къоджаман мемлекеттеки халкълар дюньяджа къурбанларны не ичюн, не эшкъына бердилер, деген суаллерни бере озь-озюне ве Ленин косьтерген ёлдан тайпынувларгъа кимлер ве не себеп олгъаны хусусында истеристемез тюшюнмеге меджбур ола ве алма терегинден узакъ тюшмей, детенлери киби, о да мадамки тайгъакълар революция атешинден янмай кечип, бу куньге къадар етип кельдилер, демек, халкъ интикъамындан къачып, гизленип къуртулгъан ве шимди джемиетке бильгенлери киби зарар кетирген къылычлар, каялар да барлар, деген фикирге келе. О адий ишчи, фельсефий китапларны окъумады, академиклер киби юксек категорияларда фикир юрютип оламай. Онынъ баш китабы — омюр ве онынъ фельсефеси де шу омюрде корьген-бильгенинден келип чыкъа. Омюрде исе алма терегинден узакъ тюшмегенини косьтерген мисаллер чокъ ола ве ихтияргъа бунъа бенъзер икметли аталар сёзлеринден четленип, янъы, комплексли тефеккюрге бурулмакъ къолай иш дегиль, чюнки асырлар девамында къат-къат зенгинлешип, адамларнынъ акъыл-идракинен джюляланып, умумхалкъ тефеккюрини ифаделеген аталар сёзлери онынъ анъына терен, пек терен ерлештилер. Анасына бакъ да, къызыны ал; достунъ ким олгъаныны сёйле де, мен сенинъ ким олгъанынъны сёйлерим, дейлер. Демек, анасы ярамаз олса, къызы да ярамаз; досту хаин олгъаннынъ озю де хаин! Омюрде бунынъ исбаты бар. Эм пек чокъ исбаты бар. Лякин деде бойле сой фикир юрютювнинъ догъру олгъанына шубелене башлады. Чюнки Сардор Махмудов онъа якъын адам, шу къадар якъын ки, деде онъа эр вакъыт, огълум, дей. Сардорнынъ бабасы дженкте буюк джесарет косьтерип, эляк олды. Шу джесарети ичюн онъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. Насыл олды да, Сардор озь терегинден узакъкъа тюшкен алма олды?! Токъта-токъта, деди къарт озь-озюне, я Къылыч Сеттарнынъ бабасы фукъаре огълу фукъаре, кимсеге зарары тиймеген адам эди де, не ичюн онынъ огълу къатиль олды? Беш пармакъ бир эльде олса да, эписи бир ольчюде дегиль, деп джевапланды о. Къыз анагъа, дост досткъа эр адымда бенъземез. Эр заманнынъ озюне хас хусурлары бар экен, шу хусурларгъа къаршы курешнинъ фааль услюб ве усуллары да олмады. Инкъиляб не ичюн олды да, биз не куньлерни корьмектемиз, деди къарт, совет адамы эр нефесинде Улу Октябрьнинъ гъаелеринен, инкъилябий тефеккюрнен яшамалы. Ана, энди Сардорнынъ козьлери ачыла башлады, о мытлакъа бурулып, догъру ёлгъа чыкъар. Куню келип, бутюн омюрде мусбет денъишмелер олур ве адамлар озьлерининъ маневий дюньясыны чешит хусурлардан, кир-кифастан темизлерлер. Сейдамет деде бойле ишанчнен яшап кельди ве яшамакъта. Сонъки вакъытта омюрде олып кечмекте олгъан мусбет денъишмелернинъ тесиринден онынъ ишанчы даа да артты ве торунлары ондан бахтлы оладжакъларына, ондан бахтлы яшайджакъларына онынъ ишанчы арттыкъча, онынъ гонъюли эп котериле, юзю эп ачыла. Энди Асие торунынынъ дюгюни де якъынлаша. О, къоджагъа чыкъкъан сонъ деде дёрт дивар ичинде бир озю къаладжакъ, амма зарары ёкъ. Энъ кереги, энъ къыйметлиси балаларнынъ частлы олувыдыр. Олар частлы олсалар, деденинъ яраларына да теселли берирлер. Бу меселе къарт ичюн ачыкъ-айдын исе, о озюни бойле денъишмелерге азырлады исе, торуны оны ялынъыз къалдырып кетмеге азыр дегиль. Бундан да гъайры Асие оладжакъ къайнанасынен берабер бир квартирада яшамагъа атта козь батырып оламай. О озь тюшюнджелерини нишанлысына ачты.

— Эгер деденъ разы олса, биз эвленген сонъ, онынъ янында яшайыкъ, — деди нишанлысы.

— Вай, Сеитбекир! Разы олмазмы ич! Дедем сени мени севген киби севе!

— Мен де дедени озюмнинъ догъмуш дедем киби севем.

— Я ичкиев деп къашансалар?

— Къашанмадан башкъа ишлери олмагъан адамларгъа буны багъышламакъ мумкюн.

— Вай, Сеитбекир! Не къадар севиндирдинъ мени! Биз дедемнен оладжакъмыз! Эпимиз берабер яшайджакъмыз! — Асие онынъ бойнуна сарылды.

Дёрт ай хасталыкътан сонъ, экимлер Сеитбекирни инвалид таныдылар, даа бир йыл тедавийленмекни теклиф эттилер, лякин о озюни инвалид танымады ве эвельки еринде чалышып башлады. Энди мехколоннада икълим бам-башкъа эди. Бутюн мемлекетнинъ социаль-икътисадий аятыны тазертеджек Апрель баари даа алты айдан сонъ келеджек, сонъра КПССнинъ XXVII съезди гъайрыдан къурув, тезлештирюв, ашкярлыкъ, демократия байрагъыны юксеклерге котереджек. Бу сонъ оладжакъ, лякин шимди о улу вакъиаларнынъ сагъламлаштырыджы ели эсип, авагъа хош къокъу сача башлады ве бу тазелик эр адымда сезильмекте, ичтимаий тазерюв, ашкярлыкъ, демократия бааринынъ ильк филиси ялдызлы фырлантыгъа сарынгъан сагъырлыкъ ве ясакъ бирикмесининъ демирбетон къатламыны ярып, кунешке ынтылмакъта ве адалет нуруны сачмакъта эди. Буны Сеитбекир де корьди, сезди. О, той арфесинде отпускагъа чыкъты. Асиенинъ раатлыкъ куньлери ве саатлеринде чалышкъаныны эсапкъа алып, хастахане мемуриети онъа эки афталыкъ отпуска берди.

Эки къоранта бирлешип, дюгюнни келишильгени киби, Октябрь байрамы куню, бир ерде яптылар. Той пек шенъ кечти. Учь куньден сонъ келин-киев самолёткъа отурып, Ленинградгъа ёл алдылар. Ниает, Сеитбекир революция бешиги олгъан шу аджайип шеэрни, Эрмитажны тоя-тоя кореджек.

Аджи-Абла Эмиров

ЯНГЪАН ЭКИНЛЕР

ИКЯЕ

Танъ маали. Уфукъ янъычыкъ айдынланмагъа башлады. Думан яваш-яваш кери чекильди. Къара чам тереклери, озеннинъ арынчыкъ сувунда тозлу кузьгю киби акс эттирильдилер.

Батальон командири Алиев дюрбиннен баягъы вакъыт этрафны козьден кечирди. Къаршыдаки ялыны айдын-ачыкъ эслеп алды. Неман озени онъа ойле пек кенъ олып корюнмеди. Къаршыдаки чам тереклеринде ич бир тюрлю къуванчлы, ишаныладжакъ киби шей сечильмесе де, онынъ чересинде мемнюниетсизлик сезильмеди, аксине манълайындаки чыйырчыкълар силинип кеткен киби олдылар.

Кенарда исе, политрук аскерлерни топлап, сиясий мешгъулиет откермекте. О, къолуны саллап, къатты давушнен сёйлене. Сесинде эминлик бар.

— Дженк, аркъадашлар, энди башкъа бир ёнелиш алды. Гитлерджилер табана къувет берип къачалар. Бутюн Авропаны забт эткен бу зыпкъынлар, бизнен де шай къолай олур, деп зан эткенлер. Амма янъылгъанлар. Шай олса да, теслим олмакъ истемейлер. Эр бир къарыш топракъ ичюн курешелер, къатты къаршылыкъ косьтерелер. — О, бир ань токътап, эр кесни козьден кечирди, сёзюни девам этти. — Бизим гъалебемиз, достлар, гъает къыйын олмакънен, джесюрлик, бирдемлик талап эте. Чюнки бизге къаршы тургъан душман теджрибели, гъарез. Бу гъалебе бизим ичюн пек буюк итибаргъа малик оладжакъ...

Политрук Днепр озенини насыл кечкенлерини душманнынъ атеш вокъталарыны тар-мар этмек ичюн не япкъанларыны бирер-бирер айтты. «Булар эписи, деди о, къасыргъалы атеш алтында алынып барылды. Аскерлер арасында яш дженкчилер де олгъаныдан, политрук япыладжакъ месулиетли ишлерни догъру анълатмагъа башлады. Сыкъ-сыкъ харитагъа мураджаат этти, косьтерди. О, сёзде пек чебер адам эди. Аскерлерни ильхамландырмагъа биле.

Буюк азырлыкъ озь нетиджесини берди. Ниает, Днепр бойсундырылды. Понтон копюрлер, танклар, топлар, инсан ташкъыны арекетке кельди. Машина гудюрдилеринден, топлар давушындан ер-кок титреди.

Бириндже, экинджи... манианы енъдилер. Амма бу эписи дегиль эди. Шимди огде Неман озени тура. Дакъикъалар йылларгъа мусавийлер. Чам

тереклернинъ уджлары ал ренкке боялгъанлар. Орталыкъ айдынлана башлады. Батальон командири Алиев бу манзарада адеттен тыш ич бир шей корьмеди. О, стереотрубадан чевре-четни козетти. Ниает, Неманны анги ерден кечмек кереклигини кесен-кес бельгиледи. Олар озеннинъ сакинлигини бозмагъа тырышмадылар. Душман аскерлери батальоннынъ анги ерден кечеджегини бильмемек, дуймамакъ борджлулар. Операция буюк сакътлыкънен япылды. Бу ишке бутюн гедже азырлыкъ корюльди. Энъ уфакъ ишлер дахи эсапкъа алындылар.

Алиевнинъ флотилиясы бир къач къайыкътан ибарет. Энъ буюги шаланда олып, онынъ озюне хас такъдири бар эди. Бу къайыкъ аскерлерни Днепр, Сож, Березина озенлеринден кечирювде намус иле хызмет этти. Бугунь невбет Немангъа кельди. Бу арада ялыдаки чалылар арасындан уфюрильген резина къайыкъны, салны тартып чыкъардылар. Бу сал чылгъавларнен, силя къайышларынен ве теллернен бир ерге багъланылгъан учь телефон дирегинден ибарет эди. Озеннинъ ортасында узун ве тар къумлы адачыкъ бар. Бу ада озенни ялдап кечмекни баягъы къолайлаштырды. Ондан гъайры, батальоннынъ кечкени дуюлса биле, душмангъа чалы-чегерлер догъру нишангъа алып атмагъа имкян бермей эдилер.

Кунеш дагълар, тереклер артындан котерильмеге башлагъанда, текрар снаряд атылды. О, ялыгъа якъын чегерликлерде патлады. Алиев ичюн бу етерлик эди. О, озенни кечмек эмирини берди.

Аскерлер ашыкъчанлыкънен союнмагъа башладылар. Каскасы козьлерине ве къулакъларынадже тюшкен сарышын йигит чызмасыны чыкъармакъ ичюн чокъ огърашты, алдырамады. Ханджерини алып, къонучларыны кести.

— Эмшире аркъадаш, артынъызгъа айланып бакъманъыз, союнаджам, — деп багъырды сарышын йигит чалылар арасындан.

— Не беллейсинъ, ёкъса эркеклер ве къадынлар ичюн айры-айры пляж ачмакъ керекми? Тез союнып озенге атылынъыз!

Яш аскерлер эмшире Эмине Асановагъа саташкъанларына пешман эттилер. Асанова бойле матюв къызлардан дегиль эди...

Комбат чызма ве каскасыны чыкъарып, шаландагъа котерип атты, лякин озю къайыкъкъа минмеди. О, автоматыны башындан юкъары котерип, аскерлерге рух берди.

— Пешимден, аркъадашлар! — деп багъырды.

Алиевнинъ къысымы юз отуз учь адамдан ибарет эди. Асанова сувгъа тюшкенде кимнинъдир инъильтисини эшитти. Артына чевирильди ве эсли-башлы, мыйыкълы адамны корьди. О, ал къангъа быланып, аркъасында телефон макъарасынен ялы бою сюйрекленмекте эди.

Къыз сувдан чыкъмакъ истемеди. Яралы аскерге санитария инструкторлары ярдымгъа кельмек борджлу эдилер. Онъа, Эминеге исе, ёлда токъташ, озь арбий къысымындан къалмамакъ эмири берильген эди. Лякин якъын ерде яралыгъа ярдым къолу узатаджакъ кимсе ёкъ. Эмине буны корип, раатсызланды. Артына къайтып, яралыны чалылар арасына сюйрекледи. Сонъ онынъ ярасыны темизлеп, багъламагъа башлады. Эмине яраны багълап, янъыдан сувгъа атылгъан арада, аскер онъа иляве этерек:

— Адынъ не? Эйи сёзлернен кимни хатырламакъ мумкюн олур? — деп сорады.

— Онынъ эмиети ёкъ! Ярдым этмек меним мукъаддес борджум эди.

Эмине бойле деди де, санитар чантасыны тюзетип, чызмаларыны сол омузына, автоматыны исе сагъ омузына урып, аскерге серт бакъыш атты да, «ёлуна» девам этти.

Эмине шимди бу эсли-башлы адамны — аскерни не ичюндир «Красный Крым» колхозынынъ реиси Абдураман Османовгъа ошатты. Фикирлери аман о куньлернинъ вакъиаларына дёндилер. Энъ эвеля, колхоздаки медицина нокътасы акъылына тюшти. Бу эвчик эки одадан ибарет. Биринде хасталарны къабул эте, дигеринде хасталар яталар. Чюнки мында учь кровать бар эди. Эмине чалышаджакъ мекяныны дикъкъат иле козьден кечирди. Одаларнынъ табанларына тахта биле тёшельмеген, о топракътан. Бу ал къызны пек айретлендирди. Бегенмеди ве мемнюниетсизлик иле

башыны саллады. О, колхоз реисинен корюшмек, онъа мерамыны бильдирмек къарарына кельди. Ве ойле де япты. Къыз колхоз идаресине кельди.

Колхоз реиси Абдураман Османов иш одасында бир озю эди. О, стол башында отурып, нелердир яза. Ири, къара козьлери кягъытларгъа догърултылгъанлар. Асабийленсе керек, мыйыгъынынъ бир уджуны чайнай. Затен о, кенъ джавурынлы, сим-сия сачлы, муляйим черели адам эди. О, босагъада эким къызны корип, аякъкъа къалкъты, юньлю къолуны къызгъа узатты, йылмайды, самимий селямлашты.

— Хош сефагъа кельдинъ, къызым, отур! — деди о онъа ер косьтерип, озю де отурды.

Реис субетдешини динълемеге азыр адам киби, дикъкъатнен Эмине Асановагъа бакъты. Эмине чекине-чекине:

— Абдураман агъа, сиз меним ким экенимни энди билесинъиз! — деди.

— Билем, къызым, билем.

— Хастахане эвчиги пек тар, — деп башлады Асанова, — Оны бираз генишлетмек имкяны олмазмы? Къабулхане огюне софачыкъ къурып, палатагъа кирмек ичюн айры къапы ачмакъ керек оладжакъ. Эвнинъ табаны топракътан, тахта тёшемели. Мына бу джедвель боюнджа исе, тюрлю эшьялар, илядждар алмалы...

Къыз къолундаки кягъытны реиснинъ алдына къойды. Тааджипленювден Османовнынъ козьлери кенъ ачылыркен, къызнынъ талапларыны шакъа тарзда къабул этти. О, джиддий тавурнен:

— Хастахане ичюн эки эв къураджакъмыз, — деди.

Эмине реиснинъ айткъанларыны шакъа зан этерек, джаны агъырды. «Яш олгъаным ичюн сёйлегенлериме къулакъ асмайджакъ олалар», — деп тюшюнди къыз.

— Ярын район сагълыкъ болюгине барып, комиссия кетиреджегим, Бакъсын, къыймет кессинлер.

Реис башыны сагъ тарафкъа бурып, къызнынъ гонъюлини насыл алмакъны, оны не айтып къандырмакъны бильмеди.

— Эеджанланма, къызым, эеджанланма. Ярдым этмек боюнымызнынъ борджу. Лякин эр шейнинъ вакъыты-саати бар, — деди.

Олар берабер хастахане эвчигини бакъып чыкътылар ве белли бир къараргъа кельдилер...

Эмине бутюн кунь эв-эвден юрип, хаста адамлар бармы, ёкъмы, эписини тешкерди. О, эвине ёргъун алда къайтып кельди. Джан сыкъысындан аилевий ресимлерни чыкъарып, девамлы суретте оларгъа бакъты. Ынджыкувдан агълады. Йымшакъ, семиз омузлары енгильден титредилер. Эбет, онъа Багъчасарай киби шеэрден мында бу койге келип тюшмек къолай дегиль. Амма вакъыт кечтикче... О янгъызлыкъкъа тез алышты янъы-янъы достлар пейдалады. Энди агъламагъа, джан сыкъысына ер къалмады.

Эмине эр шейнен меракъланды. О, бир кунь къоюнларны къыркъкъан ерге кетти. Озюнен берабер аптечкасыны да алды. Адамлар къолларында макъаслары къоюн къыркъа эдилер. О, бойле манзараны биринджи кере коре. Аякълары багъланган къоюнлар къыбырдамай яталар. Пуф киби юнь бурмаланып-бурмаланып ерге, чувал узерине тюше. Къыркъыджыларнынъ къоллары ойле усталыкънен чабик арекет этелер ки, оларгъа бакъмасы биле сефа.

Эминени энъ зияде, колхоз бригадири, эсмери яшнынъ чеберлиги айретте къалдырды. Къыз шу арада яшнынъ адыны, фамилиясыны анълап къалды: Сулейман Эминов экен. Сулейман да яш къызны эслемей къалмады. Аркъадашларындан сорады.

— Дохтур, бизде чалышаджакъ, — деп джевап бердилер.

— Ойле яш къыз дохтурмы?

— Айсе не, тек къартлар дохтур оламы. Акъыл яшта дегиль, башта!

Сулейман шу куньден сонъ къызгъа юректен урулса да, онынъле корюшип лаф этмекнинъ чаресини тапамады. Мийини чешит фикирлер чокъчулай эди. «О дохтур, мен чобан. Къыз мени якъын алмаз. Бу севдалыкътан эрте-кеч вазгечмели», — деп ойланды о. Лякин къыз акъылындан чыкъмай эди.

— Сонъундан къызнен корюшмек ичюн озюни айнеджиликке — алсызлыкъкъа урып, хастаханеге барды.

— Башым агъыра, дохтур, такъатсызлыкъ, — деди о бир кунь.

Къыз генчнинъ сыджагъыны ольчеди, набызыны тутып бакъты, джигерлерини динъледи. Эмине Сулейманнынъ къолуны тутып, набызыны динълегенде, яшны эеджан сарып алды.

— Сыджагъынъыз ёкъ, джигерлеринъиз де темиз, — деди къыз.

— Ойлеми? — деди яш чырайыны сытып.

Сулейман хаста олмаса да, бундан сонъ бир къач кере даа хастаханеге кельди. Къыз бу зияретнинъ асыл манасыны анълап, яшкъа ачувланмады. Козьлер козьни таныды, юреклер юрек сырыны тез анъладылар. Арасы чокъ кечмеди, араларындаки акъикъий достлукъ севгиге чевирильди. Генчлер бош вакъытларыны даима бир ерде кечирмеге тырыштылар.

Тойлары майыс айында олды. Колхознынъ къарты, яшы тойгъа кельди. Колхоз идареси генчлерге бахшыш оларакъ бир къоюн, Эминеге антерлик басма, Сулейманнгъа бир чифт чызма берди.

О йылы богъдай, арпа берекети де онъ олгъан эди. Экин мейданынынъ уджу-буджагъы ёкъ. Олар та уфукъкъаджде узаналар. Сарарып, артыкъ пишмеге башлагъан ашлыкълар, яз ельчигинден саллана, шувулдайлар. Санарсынъ денъиз толкъунлары. Колхоз реиси Абдураман Османов экинлерге бакъа да гъурурнен:

— Гектарындан юз йигирми пуд алырмыз, — дей.

— Чокъ дегильми, Абдураман агъа? — деп сорай бригадир.

— Ёкъ, чокъ дегиль. Ничюн чокъ олсун! Мен бу мубарек богъдайны биринджи йыл асрамайым. Бир бакъкъанда не къадар экенини къарарлаштырам. Топракъларымыз берекетли, ялынъыз сувдан замет чекемиз. Ах, сув чокъ олса да...

Османов бу ерлерге дикъкъат иле бакъты. Эбет, о фаджиалы вакъиа чокътан олгъан эди. Османов чёльден койге джаяв къайта эди. Огде бир атлы араба кете. Лякин арабаджы корюнмей. Ат башыны ашагъы алып, акъырын-акъырын адымлай. «Насыл иш бу?» — деди Османов ве адымларыны чабиклештирди. Керчек, арабада адам ёкъ. «Джаным, адам бар, юзюкъоюн ята, къыбырдамай». О, арабагъа якъын кельди.

— Эмдже, эмдже, сизге не олды? Уянынъыз! — деп, яткъан адамнынъ омузыны силькитти.

Бакъса не корьсин, койдеши Нурмамбет акъай. Колхоз къуруджылыгъы йылларында о чокъ иш япкъан эди. Актив джемаатчы.

Шимди арабада ята, аркъадан пычакънен ургъанлар. Къарт даа сагъ олса да, эсини джойгъан, зорнен нефес ала.

Абдураман къартны онъайтлы яткъызып, башыны азачыкъ котерди де, атны вызнен айдады. Арабаны Нурмамбет акъайнынъ эви алдына кетирип токътатты.

Ярамай бир шей олгъаныны сезген Нурмамбет акъайнынъ къадыны, къызынен берабер азбаргъа чапып чыкътылар. Агълав, сызлавлар къопты. Къызы баш сачларыны юлкъып:

— Баба, бабачыгъым, санъа не олды, — дие агълады. — Айт, не олды? Я, рабби, насыл джезадыр бу? Аджеба сени насыл джанавар ольдюрди? Сёйле!

Къартны эвге алып кирдилер. О, озюне кельмей кечинди.

— Кулакларнынъ, кой кулакларынынъ ишидир бу! — деди адамлар.

Османов бу вакъианы Эминеге кельгенининъ биринджи куню икяе эткен эди.

— Бутюн мувафакъиетлеримиз, къызым, мына бойле къыйынлыкъларнен эльде этильди. Сен исе эр шейни бир куньде япаджакъ оласынъ...

— Сакъланынъыз, авада самолёт! — деп багъырды кимдир.

Сал устюнде насыл сакъланырсынъ. Асанова юзюкъоюн агъачлар узерине ятты. Къыбырдамагъа биле къоркъа эди. Башы тёпесинде олюм сачылмакъта. Анда-мында снарядлар патлады. Сал далгъачыкълардан силь-

кинип, сарсылып алса да, батмады, яваш-яваш къаршы ялыгъа таба ёл алды. Атышувларнынъ, патлавларнынъ арды кесильмей.

Сал устюне пулемёт ерлештирильген эди. Танккъа къаршы силя салынъ арт къысымына пекитильди. Учь аскер силянен ян-янаша ялдадылар. Шаланда ве резинадан ясалгъан къайыкъ ялыдан баягъы узакълашкъан эдилер.

Батальоннынъ бутюн эскадрасы мына бойле арбий силя васталарындан ибарет эди. Дигер аскерлер озенни озьлери бильгенлери киби ялдап кече башладылар. Эки аскер япынджаларыны пичен иле толдурып, анда каскаларыны, чызмаларыны, автоматларыны, къол гранаталарыны къойып ялдадылар.

— Сув чабик акъа, — деп тембиледи комбат, — ким насыл истесе, ойле кечсин!

Эр тарафтан далгъачыкъларнынъ шырылтысы, аскерлернинъ теренден нефес алувлары адамларнынъ тосат-тосат къаба давушлары эшитиле. Бойле агъыр дакъикъаларда кимсе озюни янъгъыз ис этмей.

— Бир ерде топланып къалманъыз! — деп багъырды командир.

— Зарур экенде сувгъа чомунъыз!

— Махорканы сылатырым, деп къоркъам, — деди бириси.

— Эр алда, сув киби олмаз.

— Озенге ялыдан бакъмакъны севем.

— Олмаса, санъа базанмакъ къыйын. Сенинънен, асабам, богъулмакъ бир шей дегиль.

— Сен не, бизим старшинанынъ ким экенини бильмейсинъми? О, сувгъа далса, мытлакъа балыкънен чыкъар.

Эмине де ялдамагъа башлады. Каскасыны аселет чыкъармады. О, ялынъыз сагъ къолунен ялдай, сол къолунда санитар чантасыны тута. Бирден артына айланып бакъты. Ялыда энди кимсе ёкъ эди.

Эмине ёрулгъан сайын башындаки каскасы ве къолундаки чантасынынъ агъырлашкъаныны дуйды. О, бир даа артына айланып, ялыгъа козь ташлады. Артта къалгъанлар чокъмы?..

Душман, гъалиба, кечит ерини эслеп алды. Лякин не ичюндир догъру атмайлар. Снарядлар нишангъа келип тюшмей, анда-мында патлайлар. Мына, якъын ерде снаряд патлады, онынъ артындан экинджиси, учюнджиси... Сув патлавдан шадырван киби авагъа котерильди. Инджиге бенъзеген шадырван къыя кельген ай ярыгъындан ала-була ренкинде парылдаракъ, деръал ашагъы эне ве озеннинъ сыткъы чокъ вакъыткъадже сакинлешип оламай.

Орталыкъ айдынлашты. Огде артыкъ къаршыдаки ялы ачыкъ-айдын корюне эди. Ялы боюндаки телеграф диреклери козьге чарпты. Оларнынъ артында орман.

Эмине чанта туткъан къолуны башындан юкъары котеререк, исрарнен ялдады. О, эр шейден зияде илядждарнынъ сыланмамасы ичюн къайгъырды. Бу къоркъу дигер, башкъа къоркъуларны бастырды. О, ниает, зар-зорнен ялыгъа келип чыкъты.

Огде кеткен аскерлер энди чокътан ялыда эдилер. Базыларынынъ къушакъларында гранаталар пекитильген, базылары ялынъыз тюп кольмеклернен ве аркъаларында автоматлар... Эр кес ялынаякъ. Кимерлеринъ башларында каска я да къулакъларынадже тюшюрильген пилотка. Солда я да къабартылгъан резина къайыкъларда ялдагъан аскерлер ялыгъа къуп-къуру алда келип чыкътылар. Олар бутюн арбий силяларынен эдилер. Тюп штан ве каска кийген, белинедже чыплакъ сарышын йигит комбаткъа нелердир икяе эте. Ана, автоматы бойнунда, сапёр тура. Онынъ куреги ялынаякълары арасында.

Комбат даа кийинип етиштирамай, аскерни динълемеге меджбур олды. Адий усулларнен озенни бойсундыргъан аскерлер де ялыгъа келип еттилер. Бу арада Эмине чызмаларынынъ сувуны бошатыркен, оларны зарзорнен аякъларына сокъты. О, ялыда биринджи яралыгъа ярдым къолуны узатып, онынъ ярасыны багълады.

Немселер пулемётлардан атеш ачтылар. Къуршунлардан сув копюкледи, саильдеки къумда чукъурчыкълар асыл олдылар.

Телеграф direклери янында, саильде окоп къазып, мудафаа тутмакъ эмири берильди. Аскерлернинъ базылары курекнен, куреги олмагъанлар касканен, къушакъларынынъ тогъасынен окоп къаздылар. Бу ерде Эмине Асановагъа медицина нокътасы тизмек эмири берильди. Къыз чадыр устюне къызыл хачлы чантасыны асып къойды.

Узакъта, орман янында насылдыр сим-сия мейданлар, гъалиба, ашлыкъ чайырлары корюне. Эмине о ерлерге башта чокъ эмиет бермеди. О, душман батареялары, пулемётлары тынгъан вакъытта бу къараргъан мейданларнен меракъланды. Бу ерлер янып, харабеге чевирильген койге бенъзей эди. Дюрбинни алып бакъты. Мейдан янгъан богъдай ызанына ошай. Эбет, янгъан, куе ренкини алгъан ызанлар. Саф юрекли адамлар анда бол ашлыкъ берекети асрайджакъ олып, ким бильсин, не къадар эмек сарф эткен, онъа буюк умютлер багълагъандырлар. Эй-ат! Эр шей бербат олды. Къызны яныкъ сарып алды. Эминенинъ акъылына «Красный Крым» колхозынынъ ашлыкъ ызанлары тюшти, козьлери огюнде янгъындан янып куе олгъан богъдай мейданы джанланды.

Эбет, о йылы богъдай номай олгъан эди. Топракъ ренкини алгъан богъдай, енгиль яз ельчигинден денъиз киби толкъунлана, шувулдай эди. Эмине бойле бол берекетни омюринде биринджи кере коре. Оны аслы унутмады. Бу берекетке эр кес къувана эди. Атта къушлар, чырчырналар биле къувангъандай чёль устюнде авелене, чырылдай эдилер.

Экинлерни чалып бастырувгъа киришмезден эвель бутюн комбайнлар, молотилкалар, тракторлар тамир этилип, тарлагъа чыкъарылдылар. Колхозджылар энди оракъ ишлерине киришеджек эдилер.

Бирден, эбет, апансыздан ава денъишти. Аванынъ бозулувы Абдураман Османовны пек абдыратты. Эгер ягъмур ягъа башласа, богъдайны чалмакъ мумкюн олмайджакъ. Ихтимал, беклемек керек олур. Боран котерильсе, даа да бетер оладжакъ. Османовны раатсызлыкъ сарып алды.

Ягъмур богъдай ызанлары яныдан кечип кетти. Лякин боран даа токътагъаны ёкъ. О, богъдайларны саллап, де бир якъкъа, де дигер якъкъа авдарды.

Османов бир къач дане башакъны алып, авучында уфатып бакъты. Ири, токъ башакълар. Олар юрекке теселли берелер. Реис экин мейданынынъ эр ерини дикъкъат иле козьден кечирди. «Ярын чалгъыджыларгъа он беш — йигирми адам даа ёлламалы, деп ойланды, тобанны шу саат черенлемели».

Боран насыл апансыздан башлагъан олса, ойле де бекленильмеден тынды. Къайдадыр узакъта аля даа къасыргъа девам эте, авагъа тоз-думаны котериле эди.

Османов адамларнынъ янына, чадыргъа кельди.

— Келеджек сене экин мейданыны бир гектар даа арттырмакъ мумкюн. Богъдай берекетли ола.

— Эбет, ойле де япмалы, — деди трактордджы.

Бу арада къасыргъанынъ ичи ялыннен алевленди, о чёльден чёльге авушты, богъдай ызанынынъ къою ерине окъталды. Ялын озь ёлунда эр шейни ялмап-ютаракъ, чытырдай ве этрафкъа атеш сача.

Кимдир:

— Богъдайлар яна! — деп багъырды.

— Янгъын, ян — гъынн! — сеслери янъгъырады. Комбайнджы машинагъа атылгъан арада Османов оны токътатып:

— Койге, койге чап! Адамлар курек, кирка алып кельсинлер... Сув, сув кетиринъиз!!

Атеш энди чёльнинъ аман-аман ярысыны къаплап алгъан эди. Богъдайнынъ тютюни корюнмей янмакъта.

Османовнынъ юреги агъыра, санча, яныкътан не япаджагъыны бильмей эди. Кимнинъдир кучьлю къоллары оны тутып турды, йыкъылмасына имкян бермеди.

— Сув кетиринъиз, сув!!

— Къачынъыз, янарсынъыз! — деген давушлар эшитильди.

— Акъайлар, машиналарны хавфсыз ерге айданъыз!

Янгъын акъкъындаки тюшюнджелер Османовгъа сонъки гъайретини топламагъа ярдым этти. О, дерсинъ, эсини джойды. Онъа отурмагъа ярдым эттилер.

— Янъы комбайн... комбайн яна! — деп мыдырданды о. Башы айланды.

Атеш ташкъыны комбайнлерге якъынлаша эди.

Османов бир атлы арабагъа сычрап минерек, тельбевлерни бар къуветнен тартты, къамчыны авада саллап, арабаны атеш алкъасы даа келип етмеген тарлагъа айдады. Анда, богъдай ызанынынъ кенарында, баарьде къалдырылгъан сабанлар олмакъ борджлу. Атешнинъ огюни кесмек ичюн мытлакъа тарланынъ бир ягъында терен арыкъ къазмакъ керек.

О, бу ишке ойле берильген эди ки, адамларнынъ къычыргъанларыны, онъа къол саллагъанларыны биле эшитмеди, абайламады. Араба дере-тёпе ерлерге урунаракъ, эп огге фырланды. Османов арабанынъ къакъылгъанына санарсынъ дуймады.

Экиннинъ кенарына бармагъа эки юз адым къалгъанда, атеш ташкъыны туташ дивар киби тура ве, о, бесе-белли, озюнинъ якъып-йыкъыджы ашини бу ерден башлагъан. Ат телюкени дуйса керек, кенаргъа бурулды. Бу ерде де ашлыкълар яна эдилер. Абдураман тельбевлерни тартаракъ, арткъа чевирилип кетмек истеди. Лякин ат онъа таби олмакъ истемей, агъызлыгъыны тишлеркен, къоркъкъанындан атеш алкъасы ичине атылды. Абдураман атны токътатып оламай, къолларынен арабанынъ къоллукъларына япышты ве юрек аджысынен экинлернинъ янгъанына козетти. Бу арада араба бир ягъына янтайып, чукъургъа сюйрекленип кетти. Абдураман зорнен аякъ устюне котерильди дегендже, недир белине урды, энъсеси агъырды, башы айланып, эр шейни: ярыкъны да, атешни де унутты. Ортадыкъкъа санарсынъ къаранлыкъ чёкти.

Халкъ топланып кельгенде тарлада эр шей биткен эди. Ялынъыз андамында артыкъ сёнмекте олгъан атеш къорлары ятмакъта. Комбайн бус-бутюн янгъан, тракторнынъ якъарлыкъ бакы да патлагъан.

— Я Абдураман къайда? — деди адамлар. Онъа не олгъаныны кимсе бильмей эди. Къыдырмагъа башладылар. Чукъур янында къалпагъыны таптылар. «Озю къайда экен?» Ниает, отлакълардаки чадыргъа кирдилер. О, мында эди. Эсини джойгъан.

— Фельдшерни чагъырынъыз. Къайда о?

Эмине де адамларнен берабер янгъынны сёндюрмекте эди. Эминени чокъ беклемек керек олмады. Тениндеки базы янгъан ерлерини майлап багълады, нашатыр спирти къокълатты, лякин бу да файда бермеди. Османов эп эссиз ятмакъта эди. Оны район хастаханесине алып кеттилер...

Эмине шимди атышувлар бираз сускъан арада бу вакъианы буюк янынкънен хатырлады.

Озен ялысында токътагъан яры ач, яры чыплакъ аскерлернинъ эр бири ичюн эр атылгъан снаряддан ольгенлер, яралангъанлар олмаса да, о аскерлернинъ башына бир такъым белялар кетирди. Окопларнынъ дивары токътамай эшиле ве автоматларыны, къол пулемётларыны къум тюбюнде къалмамасы ичюн мукъайтлыкъ керек ола. Аскерлер сылакъ кольмеклеринен силяларны чырмап къойдылар.

Ава бозула башлады. О, насылдыр сылакъ чылгъавны анъдыра. Къара, дымлы булутлар аман-аман ернинъ устюнедже саркъып тюшкенлер. Эбет, бойле авада немсе разведка самолётларына ялыда гизленген аскерлерни абайламакъ къыйын ола. Аскерлер бу сой самолётларнынъ беджерген вазифелерини козь огюне алып, оларгъа: «къолтукътаякъ», «ошекчи», «табельджи» киби тюрлю адлар такъыштыргъан эдилер.

— Ёкъ, «къолтукътаякъ» бугунь учып оламаз.

Аскерлер командирлернинъ рухсетинен атеш якътылар. Ягъмур ягъармы, ёкъмы, малюм дегиль, амма атеш башында къурунмакъ, тазе балыкъ шорбасы пиширмек мумкюн. Балыкълар исе снаряд патлавындан ольген эдилер.

Оджакъ янында дженнет, «Ташкент». Сылакъ урбалардан був коте-

риле. Аз-бучукъ мукъайт олмасанъ, урбаларынъны, чызмаларынъны якъмакъ бир шей дегиль.

Эмине чылгъавларыны къурутып, зор-белянен чызмаларыны аякъларына сокъты. О, бу ишке баягъы вакъыт сарф этти. Къыйналды. Сылакъ гимнастёркасы, штаны тенине япышып къалдылар. Урбаларынынъ мушкюллиги къызнынъ къияфетине зерре къадар зиян кетирмеди. Онда балаларгъа аит насылдыр самимийлик бар эди. Корюниши де дызман. Бели индже, омузлары кенъ. Кокюслери къабарып туралар. Къыз атеш башына кельгенде отургъанлардан бириси:

— Эй, дост, чекиль текяран кенаргъа, ёкъса балакъларынъны якъарсынъ, — деди.

Сарышын йигит индемеден кенаргъа чекильди.

— Отурынъыз, эмшире аркъадаш! Сиз шыр-сув олгъансынъыз.

Атеш башында отургъанлар чокъ олса да, Эминеге де ер тапылды. О, сачларынынъ сувуны сыкъып атешке якъын ерлешти ве къолларыны атешке узатаракъ къызынды.

— Мен пек сыландым, атеште биле янмам, — деди Эмине йылмайып.

— Биз санъа янмагъа ёл бермемиз.

Шай дер экеч, балыкъ шорбасы да пишти. Аскерлер индемеден ашамагъа тутундылар. Ялынъыз къашыкъ шакъырдылары эшитиле эди. Сыджакъ аш ушюген аскерлерни къыздырды, къанларыны арекетке кетирди.

Затен, Эмине тынч отургъан къызлардан дегиль эди. О, эр ерге чапмагъа етиштире, аскерлернинъ ярасыны багълай, ашата, чёль почта станциясына барып газета, мектюплер, даа олмагъанда полк медицина нокътасыдан илядж ве бинт кетире. Чокътан-чокъ ишлер япа.

Ара тапкъанда илле колхозда кечирген омюри козьлери огюнде джанлана. Шимди де шай олды.

Абдураман Османов о янгъындан сонъ хастаханеде чокъ ятты, тедавиленди, кене озь вазифесине къайтты. Эртеси йылы берекет номай олды.

Богъдай ызанлары кунь-куньден озь къыяфетини денъиштирмекте. Сарарып пишкен богъдайларнынъ башакълары агъырлашкъанлар. Абдураман Османов ашлыкъларгъа бакъа да къувана.

Ава сыджакъ, тынчыкъ. Тюрлю ренктеки чечеклерден, ашлыкъ ызанындан аджайип къокъулар кельмекте. Чырчырналар исе токътамай чырылдайлар. Эмине бойле куньлерде чёльде кезмекни, анда геджелемекни севе.

Ниает, ашлыкъ чалмакъ ишине киришильди. Оны чалгъыларнен, оракънен, комбайннен чалмгъа тырыштылар. Алла косьтермесин, ягъмур ягъаджакъ олса, ишлер харап.

Мына комбайн яваштан тарла бою кете. Бираздан онъа машина якълашты ве бункерден алтын тюсте, ири богъдай данелери машинаны толдурды. Шай этип кунь бою комбайндан машина-машина богъдай, девлет анбарына догъру ёл алды.

Адамлар ёрулып, бетлери терден, тоздан шишип къалсалар да, ишни токътатмадылар. Оракъ ишинден бошагъан адамлар сарпан ясав ишине авуштылар. Бир тарафта богъдай бастырыла, дигер тарафта оны авагъа савурып темизлейлер. Авагъа тоз котериле, о терли адамларнынъ бетлерине, боюнларына синъе.

— Ах, шимди денъизге бир чомулып чыкъсанъ да... — дей бириси ве манълайынынъ терини силе.

— Къызлар ёрулдылар, акъшамгъадже даянып олурлармы?

— Даянырлар, олар чакъмакъташ киби сагъламлар.

Молотилкалар гурюльдей, чалгъы машиналары жыйкъылдайлар.

Мал фермасы янында атчы Сеитасан къызларнен берабер сарпан ясав ишине кириштн. Нюря сарпан тёпесинде тура, Кериме ве Сеитасаннынъ узаткъан тобанларыны ерли ерине ерлештире. Сачлары манълайына япышып къалгъанлар.

— Узат, узат, не бакъып турасынъ, — деп багъыра о, Сеитасангъа. — Керимени якъында корьмединъми ёкъса?

Къызнынъ аякълары астына басым-басым тобан обалана.

— Даа узатайыммы? — деп сорай Сеитасан.

Нюря индемей, эп тобанларны ерлештире. Чыплакъ къоллары кунеште янып, бакъыр ренкини алдылар. Кериме сенек уджуна алгъан тобанны дос-догъру къызгъа фырлатты. Нюра ашагъыдакилерге бакъмай:

— Яваш олунъыз, ярамазлар, къолларымны тырнай, — деп къычыра.

Онынъ аякълары янында бий пейда олды. О, кенаргъа къачаджакъ ола, аякълары тайып йыкъыла.

— Вай аллам, я бу да не?

— Къоркъма, къоркъма, о бий! Санъа токъунмаз.

Къызлар иштианен куле ве чалышалар. Кунеш энди юксек къырлар артына юварлана башлады. Кериме сонъки басымны узатыркен, къолуны къашлары устюне тутып, Нюрягъа козь атты. Нюря ишни битирип отурды, ашагъы бакъты.

— Ой, юксекте башым айлана, — деди.

— Къоркъма тюш!

— Ёкъ, достчугъым, къоркъам, мердивен кетир!

— Нюря, — деди Сеитасан, — отур да аякъларынъы яваштан ашагъы салындырып, сыргъалап тюш! Къоркъма!..

Бу йыл колхозджылар берекетни муддетинде джыйып алдылар. «Берекет байрамы» якъынлаша эди. О, акъикъатен де той-сейрангъа чевирильди. Къазанлар асылды. Тазе эт къокъусы эр ерни къаплап алды.

Ава да яхшы. Кок юзю ачыкъ. Сентябрь айынынъ сонълары олса да, кузь нефеси даа келип етмеди. Оюн, куреш башланды. Эр кес ойнай. Куреш балалардан башлап, къырджыман йигитлернен битти. Эмине козьлерини Сулеймандан алмады. Эбет, о усталыкънен, чеберликнен куреше. Бир къач адамны йыкъты. Мына, курешчилерден сонъкиси, Къыпчакъ коюнден. Кемалатлы, дызман, мыйыкълы йигит. Омузлары кенъ.

Эминенинъ аякълары къалтырады. Ёкъ, юреги недир сезе, Сулейман оны йыкъып олурмы, дей. Сулейман чалтаякъ къояджакъ ола, бир шей чыкъмай, юкъары котерип янбашкъа алмакъ истей, кене де беджерип оламай. Ракъиби олдыкъча курештен къачына, сонъра, апансыздан уджюмге кече. Онынъ куреште теджрибеси буюк олгъаны корюле.

Баягъы курештилер. Эр экисининъ де ёрулгъаны дуюла. Бирден... Эмине буны аслы беклемеген эди. Сулейман, эбет, о аркъасынен ерде ята. Къыз козьлерини къапатты. О, козьлерини ачкъан вакъытта, эки курешчи бири-бирининъ къолуны алып, куреш мейданындан чыкъа эдилер.

Эмине басыкъ бир алда назар-дикъкъатыны ат чапувгъа чевирди. Анда да къызгъын куреш кете. Атеш, Димка, Къокъла, Йылдыз лагъабында атлар, чёльде тоз-думан котерип койге таба кельмектелер. Атеш лагъабында ёргъа ат устюнде, Селямет акъайнынъ огълу Мемет. Ёкъ, о огде дегиль. Димка эписини озгъан, гъалиба, биринджи олып мензильге келип етеджек. Адамлар къычыра, багъырышалар. Севген атларынынъ лагъабыны айтып, эеджанлана, къуваналар.

— Айтам да, — дей бириси, — бахшышны мытлакъа Боран аладжакъ. Бакъ сен о айгъырнынъ юрюшине.

— Сен не айтасынъ шу, — итираз бильдире дигери, — Атеш эписинден эвель келир, мына корерсинъ. Эгер айткъаным олмаса адым Ниджат дегиль.

— Къардашым, о къадар макътанма, айыплы олурсынъ.

Дава эп къабара, атлар исе бири-бирини озып, койге якъынлашалар. Эмине козьлерини Атештен алмай. Онынъ гъалип чыкъаджагъына инана. Чюнки о, атнынъ юрювини дефаларджа корьген эди. Бу арада къартлардан бириси сёйленди.

— Мен сексен яшыма кельдим, — деп башлады о, — балалыкътан бери ат устюнден тюшмейим. Атешнинъ аякъларына бир бакъынъыз. Онынъ козьлери атешнен яна, джелькесинде ель ойнай...

— Мадамки Исмаиль деде Атешни макътай, демек, къошуны о аладжакъ.

Дигерлери бу фикирнен разы олгъан киби олсалар да, эр алда, шубе-

лене ве индемейлер. Озьлери севген атнынъ бириндзи олып кельмесини беклейлер.

Яры ёлгъа кельгенде Мемет чокъ атларны озды, лякин огде Димка ве Боран кетмектелер. О Атешнинъ къулагъына эгилип бир шейлер сёйлеген киби олды. Сонъ зенджинен къабургъасына яваштан токъунып алды. Атеш ель киби огге фырланды. Устюнде отурмакъ биле къоркъунчлы. Рузгяр Меметнинъ къулакъларында увулдады. О, энди огге кечкенине биле бир кереден инанмады. Артына айланып бакъты, учь ат ян-янаша чапмакъталар. Йигитнинъ юреги бираз тынчланды.

Мемет аттан насыл тюшкенини дуймады. Ялынъыз адамларнынъ чапкъанларыны, оны сарып аларакъ къучакълагъанларыны, колхоз реиси Абдураман агъа исе, Атешни даире бою доландыргъаныны корип олды...

— Асанова аркъадаш, яралылар, оларны не къадар озгъармакъ керек, коресинъми!

Бу сёзлер Эминени татлы ойлардан уянтты. О, бугунь яралыларны медицина санитар батальонына алып бармакъ керек. Эмине оларнынъ эксериетини ады, фамилиясынен биле. Бильмегенлерни «Гогерджиним», деп адландыра.

— Гогерджиним, мына бу ерге отурынъыз, — дей о таякънен юрьген лейтенанткъа иляве этип. — Къана, кеч отур! Пек яхшы, аферин!

Шимди машинагъа отургъан яралы аскерлер, тюневин сабадан фашистлернинъ арбий мевкъийларына (позицияларына) апансыздан уджюм этти ве оларны андан ушкюттилер. Яралангъанлардан эр бири джесюрлик нумюнеси косьтерди. Къач керелер олюмнен козь-козьге расткелиштилер. Эр кес отургъан сонъ, Эмине яралыларгъа ёлнынъ хавфлы экенини, эр тюрлю зорлукъларгъа даянмакъ кереклигини анълатты.

— Билесинъизми, аркъадашлар, — деди о ниает, — душман ёлны сыкъ-сыкъ бомбалай, топ атешине тута. Машина вызлы кетеджек. Буны назар итибаргъа алынъыз!

Машина еринден кочьти. Бираздан де огде, де артта снарядлар патлап башлады. Мына ем ташыгъан араба, мотоциклет снаряд патлавындан тырмыр этильдилер. Таш-топракъ авагъа савурылды.

— Бираз беклемек керек олур, — деди шофер, машинаны тереклер тюбюне айдап.

— Айды, достум, къоркъма, кечип етиштиримиз.

Атеш алкъасындан кечип кетмек гъает къыйын эди. Шофер машинаны гурь чалылар арасына айдады. Гизленмек ичюн бундан да эльверишли ер ёкъ эди. Эмине яралы аскерлерге машинадан тюшмеге ярдым этти. Олар ярым саатten сонъ, кене машинагъа минип, ёлларыны девам эттилер. Эмине юзюни рузгяргъа къаршы тутаракъ, кери чевирильди ве янгъан топракъкъа козь ташлады. Зеининде «Красный Крым» колхозынынъ берекетли топракълары, онынъ аджайип, мераметли адамлары бир даа бирер-бирер джанландылар. Онынъ фикирлерини кене снарядларнынъ патлавлары, топларнынъ гудюрдилери больди.

Машина оба-тёпе ерлерге къакъылып, эп илери кетмекте. Оларгъа дюнья къадар танклар, топ арабалары, машиналар, аскерлер расткельдилер.

Олар, бу инсан ташкъыны — куньбаты тарафкъа кете эдилер...

Неширге азырлагъан ИБРАИМ ПАШИ.

Таир Халилов

АНАМНЫ АРЗЛАП

ИКЯЕ

Мени сонъки вакъытта дерсинъ денъиштирдилер, озь-озюмни анълап оламайым. Аджеба, не ола манъа? Текмиль раатлыгъымны джойдым, кунь бою озюме ер тапалмайым. Анджакъ акъшам устю кунеш къонгъанда пек тарсыкъам, къальбим инълей, юрегим сызлай. Дерсинъ кимнидир ынджыткъаным, кимнинъдир огюнде къабаат ишлегеним. Къулагъымда дертли къавал авасы янъгъырай, гонъюлимни тепрендире. Азбарда балалар зый-чув чапкъалайлар, оларнынъ беяз кягъыт киби темиз юреклеринде зерре къадар кедер ёкъ, меним исе ичим-багърым янып-куе... Асрет атешинде булунам. Сачларым чаларгъан бу куньде анамны ве анамнен берабер кечкен девирни арзлайым. Пенджерем артында оскен эрылгъан уфачыкъ, мос-мор йылдызчыкъларгъа бенъзеген чечеклер ачкъан. Онынъ ачыкъ пенджереден эв ичине яйылгъан баарь къокъусы инсанны сархошлата.

Къызыл чабакъ акъырын сёне. Къызарып тургъан уфукъкъа тикилип отурам. Козь огюмде раметли анамнынъ азиз симасы джанлана...

— Балам, пенджере огюнде чокъ отурма, сувукъланырсынъ, — деп раатсызлана анам.

Къыйметли аначыгъым, нафиле раатсызланасынъ, раатсызланмагъа себеп ёкъ, чюнки шимди баарь, авасы джыллы ве хош. Тезден къыдырлез... Энди тёпелерде джидемлер ачтылар. Агъамлар мектептен къайтып кельселер, манъа джидем джыйып кетирирлер... Озен бою оскен мандалач ве къогъырдакълар эппейи олдылар, тезден оларны ашамакъ мумкюн олур... Я анам, тезден къыдырлез... Къысмет этсе, сен бабам дегирменде чекип кетирген анавы тазе богъдай унынен буюк текнемизде хмель япракъларынен кепек къарыштырып ясалгъан мая иле хамур басарсынъ, текненинъ устюни бастырырсынъ. Хамур котерильген сонъ, азбар кошесинде ерлешкен фурунымызны якъарсынъ, ичини къып-къырмызы къыздырып, отьмек пиширирсинъ. Ах, о тёгерек, устюне дане-дане къара зерре сепильген къокъулы, памукъ киби йымшакъ, сен пиширген отьмеклер! Ойле лезетли отьмекни дюньяда тапалмазсынъ. Отьмеклерни фурундан чыкъаргъанынънен, даа сыджакъ экенде салмакълы бир тилим кесип, долапта тургъан бардакътан бир фильджан тазе къаймакъ къойып, мени миндер устюне отуртып, ашатырсынъ.

Мектептен къайтып кельген агъамларны да сыджакъ отьмек, къаймакъ ве къозлагъан бал иле сыйлагъан сонъ, акъшамлыкъ емегине тедарик корерсинъ...

Агъамлар дерслерни азырлагъанда, мен, энъ кучюги, пештмалынъа япышып, аякъларынъа къарышып юрем. Санъа кедер этсем де, сен ич дарылмайсынъ, аксине текрар-текрар манъа сыджакъ тебессюм багъышлайсынъ. Мен, акъшам къаранлыгъы баскъаныны дуймай къалам. Колхоз багъчасы артында кунеш къона, онынъ сонъки шавлелери бизим тар, кучючик пенджеремизден сенинъ мерametли, мукъаддес юзюнъни айдынлаталар. Нечюндир акъшам устю сенинъ юзюнъ манъа даа гузель, даа догъмуш олып корюне...

Этли бакълары шорба ве къошаф азыр! Энди азбаргъа ашыкъасынъ, сыгъырымызны къаршыламагъа азбар къапыгъа чыкъасынъ. Мен де артынъдан къалмайым.

Тезден тоз-думан котерип, чибинлерни къозгъап, яйгъара къопарып, чёльден тувар къайтып келе. Беяз къашкъалы, къумрал джынслы сыгъырымыз ашыкъ-аджеле азбар къапыдан келип кире, арангъа ашыкъа, чюнки анда онынъ кунь бою анасыны беклеп яткъан эки айлыкъ бузавчыгъы къапавлы тура. Сен ниает араннынъ къапысыны ачасынъ ве сабырыны джойгъан бузавны анасынен къавуштырасынъ. Бузав чапып келип анасынынъ къарны астына сокъула ве тиз чёкип бала киби анасыны эме. Онынъ сют къокъулы агъызындан ерге, бем-беяз сют тамчылары чыбыра... Айван агъызыны толдурып анасыны эме. Ама сен оны чокъ эмдирмейсинъ, бузавны анасынынъ астындан чекип алып, анасынынъ янындаки къазыкъкъа багълайсынъ, сыгъырнынъ огюне исе бир къопкъа кепек иле къарышыкъ емек къалымтыларыны къоясынъ. Бузав анасыны эмеджек олып ынтыла, лякин сен рухсет этмейсинъ. Джыллы сув кетирип сыгъырнынъ давул киби елинини ювасынъ, безнен сюртесинъ, ондан сонъ бош къопкъаны алып эки элинънен сыгъырны сагъмагъа башлайсынъ. Башта сют дыз-дыз этип къопкъа тюбюне урула, бираздан къопкъа копюрген джыллы сютнен тола. Бундан сонъ бузавны чезип кене анасына йибересинъ ве бузав анасынынъ елинини тюртип-тюртип, къалгъан сютюни тойгъандже эме.

Эвге кирип сютни эки-учь къатлы темиз мараманен сюзген сонъ, манъа бир мешребе толу тазе джыллы сют бересинъ. Мен агъызымны-бурунымны сютке батырып, дудакъларымны ялай-ялай ичем.

Къаранлыкъ чёккенде бабам иштен къайта. Сен онъа азбаргъа бир гугум къыздырылгъан сув, къокъулы сабун, нагъышлы юзьбез алып чыкъасынъ. Бабам енълерини чермеп юзюни-бетини юва, юзьбезнен сюртюне. Сонъ эпимиз софра башында топланамыз. Адетиндже джиддий ве серт бабам, софра башында йылмая, йымшай ве шакъа эте: «Отьмек — падиша, эт — везир, къалгъаны зыбыр-зыбыр...» Умач шорбасы пиширгенде: «Къарнынъ ач-ашарсынъ умач», — дей бабам. Чиберек къызарткъанда исе, сабыры биткен бабам кимерде бир: «Къабаргъаны-пишкени» деп тава ичинден сыджакъ чиберекни ала да, чабикликнен тарелкагъа къоя ве оны экиге болип уфлей-уфлей, агъызыны якъа-якъа ашай тургъан. Бунъа сен: «Аллаалла, эв, бала къадар сабырынъ ёкъ, токъта бираз, ашимди софра къоярым, топтан ашарыкъ», — дейсинъ.

Акъшам емегинден сонъ сен агъамларгъа экинджи одада кийиз тёшельген табан узеринде тёшек къоясынъ ве агъамлар бир ёргъан астында тепмелеше-тепмелеше, талаша-талаша юкълап къалалар. Мен исе сенинъ янынъда миндер устюнде юкълап къалам. Саба уянгъанда, сен энди агъамларны мектепке, бабамны ишине озгъарып, тёшек-ястыкъларны долапкъа бирер-бирер тизип, эвнинъ ичерисини сипирген сонъ кубу кублейсинъ. Кубунынъ ичинде асыл олгъан сап-сары ягъны бардакъкъа толдурып язкъыш салкъын тургъан уругъа сакълайсынъ, къышкъа азырлайсынъ.

Майыс айынынъ арфесинде киречке чивит къарыштырып эвимизнинъ ич ве тыш диварларыны мас-мавы этип сылайсынъ, пенджерелерни ювасынъ, миндерлерни, тёшек-ястыкъларны, ёргъанларны, кийизни тышары чыкъарасынъ, кунеште къурутасынъ, тозларыны къакъып темизлеген сонъ, кене ерли-ерине тёшейсинъ, эвни байрамгъа азырлайсынъ. Байрам куню сандыкътан манъа янъы сантрач кольмек ве озь къолунънен тиккен янъы штан кийдиресинъ, озюнъ де чечекли антер киесинъ. Мени къолумдан тутып, экимиз сокъакъкъа чыкъамыз. Яшлар-къызлар, талебелер зий-чув бир машинагъа толушып, чалгъы-чагъана алтында район меркезине джёнейлер. Биз оларгъа эллеримизни саллаймыз. Сен машина артындан къуванч, кедер ве гъам иле бакъып къаласынъ, чюнки генчлер арасында агъамлар да барлар...

Къыйметли, азиз, сабырлы анам! Сенинъ бир кере биле бизге ачувлангъанынъны, къаба сёз иле дарылгъанынъны эшитмедим. Эгер де сени зиядесиле ынджытсакъ, зытынъа тийсек: «Утан да арлан, алла белянъы алсын

да, ашагъанынъ-ичкенинъ элял олсун, дерт корьме! Ярабби!», — деп къаргъыш ерине алгъышлай эдинъ.

Яз битип кузь кельгенини бильмей къала эдим. Багъ-багъчаларда мейва, бостанларда къавун-къарпыз пише. Къавун-къарпыз, мейваларнынъ къокъусынен эвлер толып-таша... О кузь куньлери не къадар къуванчлы, берекетли эди! Эр кес шенъ-шерамет, тавлы, бахтлы! О бера армутлары, о къандиль-синап алмалар, о ювезлер! Баарьгедже таванда асувлы тургъан о мейва топлары! Оларнынъ къокъулары диварларгъа биле синъген. Тувгъан къокъулар! Омюр билля унутылмайджакъ, къаныма-джаныма синъген къокъулар!

Багъ-багъчалар, бостанлар ве чёллер берекеттен бошагъан сонъ кузь ягъмурлары башлай. Мен кузь ягъмурларыны къуванч иле къаршылайым. Кузь ягъмуры манъа нечюндир хош келе. Нечюндир дегиль... чюнки о кузь куньлери сен азбаргъа аз чыкъасынъ, нетиджеде, чокъча меннен берабер оласынъ. Тек меннен берабер олгъанынъ ичюн, анам! Шимди исе, кузь ягъмурлары менде кедер ве асрет къозгъайлар ве эр заман сени анъдыралар...

Я къыш куньлери! Унутыладжакъ куньлерми олар?! Экимиз сыджакъ оджакъ башында пуфлы эчки териси узеринде отурамыз. Орекенъни янынъа алып, аякъларынъны топлап отурасынъ, урчыкъны пармакъларынънынъ арасында фырлатып, йип ишлей эдинъ. Сонъ йиптен бизлерге узун къончлы юнь чораплар оресинъ. Эр вакъыт чорап орьгенде, сырлы тюслю мышыгъымыз йип топары къыбырдагъан сайын пысып онынъ устюне секире бере, онынънен ойнай... Мен исе окълавны алып оны къувам...

Кимерде Асие-шерфе ве Эмине-шерфе достларынъ мусафирликке келелер. Олар да оджакъ башына ерлешелер. Сен узун саплы джезвени алып достларынъа ве озюнъе къара къаве пиширмеге киришесинъ. Чокъкъа бармай оглерине уфакъ парчалангъан кесек шекер кичкене шекерлик толу ве тепсилер ичинде фильджанларны кетирип къоясынъ. Эм къаве ичесинъиз, эм де лаф этесинъиз. Кузь ягъмурлары киби лафларынъызнынъ сонъу олмай. Не акъта лакъырды эте эдинъиз, бильмейим, ама пек татлы муаббет субетлеше эдинъиз... Къаве ичкен сонъ, бирер сигар якъа эдинъиз. О вакъытлары къадынлар арасында сигар ичмек, адет олса керек. Чюнки джеблеринъизде тютюн толу кисе ве инджe, уфакъ сигар кягъыты ола эди... Кямилликнен бирер сигар бургъан сонъ эскирген, тотлангъан машанен оджакътан къызарып тургъан тезек къорыны къыстырып ала да, сигарларынъызны туташтырасынъыз. Сонъ кене ореке ве оджакъ башында лаф, лаф, лаф... Мен де оджакъ башында сенинъ тизинъ устюнде сизинъ татлы лафларынъыз алтында къаарь-къасеветсиз юкълап къала эдим. Манъа эр алланынъ куню байрам киби къуванчлы олып корюне эди. Дерсинъ, сен эбедий яшайджакъсынъ, омюримнинъ сонъунадже янымда оладжакъсынъ... «Буюк олсанъ ананъа не алып береджексинъ?» — деп эрише эдилер достларынъ. Мен: «Къаве», — дей эдим. Сенинъ къаве севгенинъни тап балалыгъымдан анъласам керек. «Даа не аладжакъсынъ?» — «Йипек антер». Достларынъ кулюшелер. Сен де кулюмсиреп, башымны сыйпайсынъ. Амма санъа не къаве, не антер алып бермек къысмет олмады. Эпинъиз, достларынъ да, озюнъ де арды-сыра гъайып олды кеттинъиз, мум чыракълары киби янып-сёндинъиз... Лякин козюнъ артта къалды. Сенинъ сонъки назарынънъны нефесимнинъ сонъунадже унутмам! Чюнки сонъки назарынъ менде къалды. Ах, о назар! Оны сёз иле тасвирлемек мумкюн дегиль. Бу назарынъ... йылдызлы кок киби бельгисиз эди.

Шимди хаялымда бир адисе джанланды. Куньлернинъ биринде мени эвде къалдырып къомшу койге кеткен эдинъ. Тизеанам пек агъыр хасталангъан эди. Бир афта бабамнен ве агъамларнен яшадым. Эгер бильген олсанъ, сенсиз насыл тарсыкъкъанымны... О вакъыт манъа бир афта эбедиет олып корюнди. Ниает, агъамлар: «Ана келе!» деп ёлгъа чаптылар. Сенинъ келеяткъанынъны эшитип, юрегим кокюсимден чыкъып кетеязды. Мен де агъамларнынъ артындан чаптым. Дюньямны унутып, ля-такъат олып, талагъым къатып, чапып барып сенинъ бойнунъа сарылдым... Анам, джигерим анам, эгер омюринъде анги дакъкъа энъ бахытлы деп сорасанъ, шубесиз, о вакъытта сенинъ къучагъынъда бойнунъа сарылгъан дакъкъа-

дыр... Эгер лянетли дженк башламагъан олса аят не къадар бахытлы, кунешли ола биле эди!.. Дюнья дарма-дагъын олып кетти. Гуя кокте кунеш тутулды, ерге къаранлыкъ чёкти. Анам бу оладжакъ шейми?! Сенсиз насыл омюр ола биле? Мени ташладынъ кеттинъ... Инъле дертли къавал, къулакъларымны чынълат! Юрегимни чиль-парча эт!..

— Баба, баба, — деп омузыма токъуна еди яшында къызчыгъым. Анам софрагъа чагъыра.

— Не олды? — сескенем, гуя терен тюш ичинден уянгъан киби озюме келем. — Не дейсинъ, джаным?

— Анам аш сувур, — дей.

— Манъа бакъманъыз, ашанъыз, — дейим. — Мен сонъ ашарым.

Бала яваштан чыкъып кете, мен кене пенджереге тикилип ойларыма далам. Дертли къавал эп инълей...

Пенджере артындаки мос-мор эрылгъан чечеклери энди корюнмейлер, олар къаранлыкъкъа синъип кеттилер. Затен, эрылгъан ве мелевше чечеклерининъ устьлерине ягъмур, я да чыкъ тамчылары тюшсе... оларны элинъе алмагъа биле къыймайсынъ.

Хайли вакъыт къаранлыкъкъа тикилип отурам. Шеэр яваш-яваш тына. Пенджерелердеки ярыкъ сёне, эр кес юкъуда. Йылдызларгъа бакъам, йылдызлар да бир шейлер анълагъан киби манъа бакъалар, гуя олар мени тынчландырмакъ истейлер... Хаялым пек узакъларгъа тап йылдызларгъа учып кете. Йылдызларнен сырдашам... Анам, озюмни кене бала чагъымда, сенинъ къучагъынъда ис этем... Гъает татлы дакъкъаларда булунам. Козьлеримни юмып столгъа къаршы башымны эллеримнинъ устюне къоюп отурам. Козьлерим юмукъ олсалар да, козь огюнде кене сенсинъ, кене тувгъан коюмиз...

Сабагъа якъын юкълап къалам. Тюш корем. Мен — чокъ йыллардан сонъ, нидже месафелерни, маниаларны кечип, догъмуш коюмизге учып келем. Мына коюмизнинъ къуюсы. Къопкъа да, къопкъагъа багълы зынджыр да еринде туралар. Къуюдан сув чекип чыкъарам ве къую янындаки ешерип къалгъан ашлавгъа тазе сув толдурам. Къошавуч иле къана-къана сув ичем... Ёлумны девам этем. Мына энди язда ялынаякъ чапкъалап юрьген, достларымнен берабер къыршав тыгъыртып, челик ойнагъан сокъакъ... Лякин къайда меним достларым? Орталыкъ бом-бош ве тым-тырыч... Къайда кой эалиси, къайда бу джемаат? Бельки, эр кес тютюн тарласында тютюн къырадырлар? Ёкъса, клубда меджлис кетеми?..

Ниает, мына къырмызы кираметнен орьтюли, беяз киречнен акъланъгъан эвимиз... Къапыны ачып босагъадан ичери кирем. Тёрде, миндер устюнде башынъы ашагъы салындырып пайнозюнъ отурасынъ... Селям бердим, сен селямымны алмадынъ... Агъамларны, бабамны сорадым... Сен кене индемединъ, тек башынъны котерип тюпсиз къую киби терен, ири, гъамлы козьлеринъни раатсызлыкъле манъа тиктинъ... Шу ань юрегиме атеш тюшти ве къаныма-джаныма синъген дертли къавал эзгиси бар кучюнен даа зияде янъгъырады.

Уяндым. Янакъларым, козьлерим сым-сылакъ... Азбарда къушчыкълар чивильдешелер. Ачыкъ пенджереден серин танъ ельчиги эсе. Ятакъ одасында балаларым татлы танъ юкъусындалар.

Тюш десенъ тюш, иште. Амма кимер тюшлерде терен мана ола. Чюнки базы тюш инсаннынъ анъына, юрегине синъип къалгъан хатырлавларнынъ нетиджеси.

Къалкътым, азбаргъа чыкътым. Эрылгъан тереги янына барып чечеклерни тоя-тоя къокъладым. Танъда эрылгъан ве мелевше чечеклерининъ къокъусы даа аджайип ола.

Эвге кирдим, бетимни ювдым. Къаве пиширип ичтим. Козьлерим огюнде эп сен турасынъ...

Къыйметли анам! Мен бугунь ёлджум...

Къайдандыр, теренден анамнынъ сесини эшитем: «Ёлгъа чыкъкъан ёлда къалмаз! Алла къолай кетирсин! Огъурлы ёллар олсун, балам!»

Решид Мемиш

Эски тюркю

ИКЯЕ

Тюркюлер тыпкъы биз инсанлар кибидир. Эгер де тюркюлер юреклеримизнинъ сыджагъы иле къыздырылып турулмаса, генч ве кучьлю юреклерге озь вакътында ашланылмаса олар оле билелер. Биз яшай экенмиз, демек тюркюлеримиз де яшай, тюркюлеримиз яшай-демек бизлер де...

Эйиси, келинъиз мен сизлерге аджайип бир вакъианы тарифлеп берейим. Бу вакъиа бундан бир къач йыл эвельси олып кечти, амма о меним юрегимден эбедий ер алды. О мени эр вакъыт эеджанландыра, джоштура, ойларгъа далдыра...

Гедженинъ дер маали. Той энди битти. О, дерсинъ, оюнда ёрулгъан келин киби, омузлары ве далгъалы сачларыны беяз, думанлы дувакъ иле орьттю де, узакъкъа, мавы сиснен къаплангъан багъчаларгъа таба чекильди. Кокте исе ири, кумюш ренкли йылдызлар парылдайлар. Янъы догъгъан ай къоджаман, сия семанынъ багъырына сакъланды, акъ сислер къаранлыкъ-лашкъан багъчаларны орьттилер. Терен ве енгиль нефес алынмакъта. Багъчалар беттен эскен серин ельчик, пишкен алмаларнынъ къокъусыны алып келе. Бу къокъудан гуя баш айлана, юкъу баса.

Балабан азбар яваштан бошана. Шенъленип ёрулгъан мусафирлер эзлерине къайталар. Олар дюгюннинъ тез кечип кеткенине тааджипленген кибилер. Акъикъатта, шенъ-шерамет кечкен вакъыт даима къыскъа корюне, бу табиий ал. Мына, къапыдан сонъки мусафирлер чыкъмакъталар — эв саиби оларнен сагълыкълашмакъта. Сокъакъкъа чыкъкъан мусафирлер бири-бирине хайырлы геджелер истеп, дагъылмакъталар. Оларнынъ сеслери, адымлары, кулькюлери серин авада акс-седа бермекте. Узакъта копек авулдады, онъа башкъа копеклер де къошулып авулдай башладылар.

Той азбары энди бир тамам бошап къалды. Невбет чалгъыджыларгъа кельди. Олар да озь алетлерини джыйыштырып сагълыкълаштылар. Бу адий бир кой чалгъы такъымы эди. Онынъ эркяны ялынъыз яшлардан ибарет.

Мен яваш-яваш сувып башлагъан балабан самовар огюнде отурам, агъув къара чай ичем. Бошап къалгъан азбар къальбимде бошлукъ, кедер догъурды. Затен, шенъликтен сонъ, кедер эр вакъыт къальбимнинъ мусафиридир. Бойле дакъикъаларда янъгъыз отурмакъны севем. Шимди де шойле, самовар огюнде пайнозюм отурам, тюшюнем. Вакъыт кече. Мен гурьдели сеслерден озюме келем. Даа догърусы, ойларым мени терк этелер.

— Ёкъ, олар чалгъыджы дегиллер! — дей азбарнынъ кошесинде, кучючик стол этрафында отурып къалгъан къартлардан бириси, о эллерини о якъкъа-бу якъкъа саллай. — Бойле тюркюни бильмемек олурмы?!

— Озюнъни тут, Исмаил, чалгъыджылар даа яшлар, буны да назаргъа ал! Сенинъ «Телли турна»нъны о баллар къайдан бильсинлер?

Бу — экинджи къартнынъ лафы, о, Исмаил агъадан бираз яшча. Иште бу кучюк стол, тойнынъ башындан къартларгъа берильген эди. Лякин олар озьлерини ихтиярлар киби тутмакъ истемедилер. Той девамында яваш сеснен йырджыларгъа зиль туттылар, дефаларджа оюнгъа тюштилер, бириби-ринен шакъа эттилер. Дейджегим, олар да эр кес киби шенълендилер. Меракълы къартлар. Мен бу кучюк столны энди чокътан козетмектем.

Къартлардан бирисининъ къарысы олса керек, марамалы кучюк бир битайчыкъ оларнынъ янына келип ихтиярларны утандырмакъ истеди. Ля-

кин чалбаш «деликъанлылар» онъа къулакъ асмадылар — истедиклери киби шенълендилер.

Тойнынъ сонъунда Исмаил агъа, (о, бу кучюк компаниянынъ башы олса керек), чалгъыджыларгъа бир тюркю сымарлады. О, манъа таныш тюркю эди. Узакъ кечмиште догъгъан, тюрлю инджеликлер иле нагъышлангъан бу тюркюни эм йырджыгъа, эм де чалгъы такъымына иджра этмек къыйын олгъанына эминим. Йырджы исе тюркюни яхшы, керек севиеде иджра этип оламаса, о, эльбетте буны бойнуна алмаз. Ойле де олып чыкъты. Аякъчы, Исмаил агъагъа, йырджынынъ бу тюркюден хабери олмагъаныны бильдирди. Акъикъатта, яш йырджы — чалгъы такъымынынъ эркянындаки кеманеджи де, узакътан Исмаил агъагъа бакъып, багъышланъыз деген киби, омузларыны сыкъты. Той энди чокътан биткен олса да, Исмаил агъа эп яныкълай, насыл ола да бильмейлер? «Телли турна»ны бильмесенъ сен насыл устасынъ. Бутюн чалгъыджыларгъа бир леке...

Мен исе, бу левханынъ гонъюльсиз шааты оларакъ, эп къартларнынъ лафларыны динълеп отурам.

— Олян! Эгер де макъамыны чалсалар меним озюм йырлар эдим... — деп созды Сабри агъа. Аслы да о бир юваш адам, шимди исе кокюсини керип отура. — Озюм йырлар эдим, олян!

— Онынъ бир къач чешити бар, — деди башы агъырлашкъан Сеит-Вели ве салланып алды. — Бизде оны бойле йырлай эдилер: «Авадан учан телли де турна-а...» — къартта музыка къабилиети олмагъандан себеп, онынъ иджрасы зайыф эди. О, сол элинен озюне дирижёрлыкъ япмакъта, сагъ элининъ енъи бош саллана — уруштан хатыра.

— Токъта, Сеит-Вели, — деп Исмаил агъа юзюни сытты, — ойле дегиль, бутюнлей ойле дегиль!

«Йырджы» тенкъиднинъ ерли олгъаныны анълаca керек, йырламакъны токътатты.

— Оны мына бойле йырламакъ керек! — деп Исмаил агъа мыйыкъларына токъунып алды, сонъ эллерини стол устюне къойды, эр кес сусты.

...Къартларнынъ столы устюнде асылы вишне терекнинъ даллары догъаяткъан сабанынъ серин ельчигинден яваштан къыбырданмакъталар. Далларнынъ япракълары шувулдай, айнынъ сом ярыгъыны акс этелер. Терек, дерсинъ, йырлагъан адамгъа таба эгильди. Онынъ индже даллары йырджынынъ сачларына токъуна.

Авадан учан телли де турна,
Къанаты бар бурма-бурма,
Къанаты бурма:
Кетир ярем мен алайым
Шекерли хурма, аман,
Шекерли хурма...

Мусафирлерден бошагъан балабан азбар йырджынынъ дюльбер сесини кучьлендире, теренлештире. Узун столлардан савут-сабаны джыйыштыргъан къызлар сустылар, бир ерде турып къалдылар. Йыр этрафында аджайип сукюнет асыл олды. Бу сукют гуя йырнынъ чевре-четини нагъышлай, дуйгъуларны теренлештире...

Исмаил агъа сийрек расткельген йырджылардан экен, онынъ кучьлю, къадифе киби сеси йырнынъ бутюн инджелигини, назиклигини, юксек усталыкъ иле ифаде этмекте. О, биз, динълейиджилерни башкъа бир алемге — Севги ве Дюльберлик алемине алып кече эди. Кеттикче, гуя, биз булунгъан заман денъишти де этрафымыз узакъ кечмишнен, яни о заманнынъ юксек ве пак, назлы ве сезгир, дюльбер ве назик дуйгъуларынен толды...

Гедженинъ кейфлендириджи авасыны кокюс толдурып ичмек, къара семанынъ ири, эльмаз киби парылдагъан йылдызларына бакъмакъ, япракълар шувултысыны динълемек... ве ихтиярнынъ тюркюсини динълемек истей эдим! О, меним ичюн не къадар муим олгъаныны, кескин бир шекильде дуйдым. Не ичюндир бу йыр манъа мисли ёкъ дюльбер, гъает азиз олып корюнди.

...Бирден, азбар къапысы ачылды. Гедже къаранлыгъындан чыракълар

ярыгъына... яш кеманеджи келип кирди. Э, деми «Телли турна»ны бильмейим деген манада омузларыны сыкъкъан чалгъы такъымынынъ йырджысы. О догъру къартларгъа тараф ынтылды.

Йыр токътады.

— Не, уста, динълемеге кельдинъми? — деди Исмаил агъа, бираз девам эткен сукюнеттен сонъ. О кулюмсиремекте. Кеманеджи башыны саллады.

— Кеч отур! — Исмаил агъа онъа ер косьтерди. Огълан къартлар янында отурды, къолтугъында туткъан кеманесини огюне къойды. Эски къою вишне ренкте кеманенинъ декасы балабан чыракъларнынъ ярыгъыны акс этмекте.

— Динълемеге истейсинъми, огълум? — деп сорады Исмаил агъа.

— Сиз пек яхшы йырлай экенсинъиз. Узакътан эшитип кельдим... — деп башлады кеманеджи.

— Сен бу тюркюни керчектен бильмей эдинъми? — деди къарт онынъ сёзюни болип.

— Мен оны эшиткен эдим, — деп огълан кемане теллерини пармагъынен чертип кечти. — Риджа этем, йырланъыз!

Къартлар тантаналы суретте отуралар. Энди оларнынъ «яныкълары» кечкен эди. Кеманеджи яш, ихтияр адамларнен отурмакъта. О, мында акъикъатен тюркю эшитейим деп кельген.

Азбарда кене Исмаил агъанынъ сеси янъгъырады.

...Буны да язан янълыш да язмыш,
Уйкъу шерфинде, аман,
Уйкъунынъ шерфинде —
Кетир, ярем, мен язайым,
Зильфинънинъ телинден, аман,
Зильфинънинъ телинден...

Мен къарт йырджынынъ юзюне бакъам. Манъа онынъ думанлы назары пек узакъларгъа догърулгъан киби келе. Дерсинъ, о, шимди биз, динълейиджилер корип оламагъан нелернидир корьмекте, оларны сейир этмекте... сёйленмекте...

«Сен не ердесинъ, шенъ, къуванчлы генчлигим? Генчлигим, дюльбер, узакъ генчлигим. Дёнмез генчлигим...» «Сен кимсинъ, тюркю? Не ичюн санъа бу къадар тылсымлы кучь-къувет берильген? Сен о къадар кучь-къуветни не ерден ве не ичюн алдынъ? Бизим устюмизде укюм сюрьмегеми? Агъласын, кульсин, севинсин, нефретленсин... диеми?!».

Учюнджи бейиттен башлап макъамны кемане чала башлады. Энди тюркюдеки гъам-кедер аэнклери даа зияде ачыкъ-айдын сезиле эди. Базыда яй, кеманенинъ теллерини аккорднен патлата. Бойле вакъытта тюркюнинъ инълеви-агълавы кескинлеше, теренлеше:

— Авадан учан телли де турна,
Къанаты бар бурма, бурма,
Къанаты бурма...

Йыр не къадар яшай аджеба? Бир асырмы? Экими? Эр алда мен, йырны эльден-эльге, тильден-тильге, юректен-юрекке кечкенине шаат олдым. Эбет, йыллар кечер, бу яш кеманеджи аньанени девам этерек мезкюр тюркюни башкъасына, яни юрегинде ялкъын янгъан инсангъа берир. Мен бунъа эминим...

Зиядин Джавтобели

«ЭБЕДИЙ АТЕШ» БАШЫНДА

Кельдим санъа зияретке эмелимнен, улу шеит!
О кетирсе бир десте гуль, менден санъа бир къач беит.
Адынъ недир, аслынъ бильмем, лякин азиз тувгъанымсынъ,
Дуйгъуларны атешинънен туташтыргъан ильхамымсынъ.
Сени даим Прометейнен, пельванларнен къыяс этем,
Китапларда язылмагъан дестанларнен къыяс этем.
Хатырымда: Севастополь, Ленинград джебэлери,
Хатырымда: Брест, Киев, Волгоград чеврелери.
Сиз эдинъиз Ватан ичюн къар-боранда уруш эткен,
Фашистлернинъ дурагъыны «Катюша»нен дюрюльдеткен.
Откъа кирген сиз эдинъиз, сербест инсан акъкъы ичюн,
Тюрлю ильде, тюрлю тильде яшнынъ, къартнынъ бахты ичюн.
Зулум чеккен гъарблы халкълар сизден аят, умют кутти,
Освенцим, Бухенвальднинъ мабюслери сизни кутти.
Сиз эдинъиз диярларгъа — Азатлыкъ! — деп аякъ баскъан,
Рейхстагнынъ тёпесине гъалебели байракъ аскъан.
Авропанынъ культурасы харабеге дёнмейджек! — деп,
Бетховенлер, Гейнелернинъ йылдызлары сёнмейджек! — деп...
Эй, инсанлыкъ, несиллерни къан-олюмден азат эткен,
Гитлерджи пис джанийлерни озь юртунда бербат эткен
Къараманлар! Сиз бу алем юрегинде яшайджакъсыз!
Гонъюллерге ватанпервер рухларыны ашлайджакъсыз!
Эй, тувгъаным! Миллионларджа батырларнынъ сен бирисинъ,
Сен яшайсынъ арамызда, сен ольмединъ, сен тирисинъ.
Алевинъден алев ютып, сеадетли куньге еттик,
Котерген ал байрагъынънен гъалебеге седжде эттик.
Ят сен раат, чечекленген ана топракъ къучагъында,
Эмек, бахт, барышыкълыкъ инсанларнынъ оджагъында.
Заман отер, макъберинъе токътамадан халкълар келир,
Дюньямызда дженксиз яшав садалары эп юкселир.
Кельдим санъа зияретке эмелимнен, улу шеит!
Халкъ кетирсе бир десте гуль, менден санъа бир къач беит.

ТАЗЕРЮВ

Ыргъат Къадырнынъ хатиресине

Эсимден ич кетмей, анъам мен сени.
Достлукънынъ тамыры теренге кеткен.
Омюрнинъ орькени битишкен сайын,
Ёкъ онъа тенъдешлик, акъранлыкъ эткен.

Тёреттинъ къальбимде инсаний изни,
Йыллар эп ель киби эсе эсимде.
Унутмам аслы да джанлы эзгинъни,
Къулакъта эп чынълай кяде сесинъ де.

Кольгедай кечелер козюм огюнден
Къувурчыкъ о сачлар, сийдане козьлер.
Зейтун тюс о къашлар, шенъ кулер юзюнъ,
Буллюрдай саф фикир, достане сёзлер...

Сен Ускют коюнден, мен де — Джавтобе,
Такъдир шай — таныштыкъ бизлер окъувда.
Китаплар, алимлер эш эди бизге,
Бильмедик ёргъунлыкъ беит токъувда.

Кимерде тавланып, сазынъны алсанъ,
«Шинанай» йырлардынъ сазгъа зиль тутып.
Хатырлап, китабынъ къолума алсам,
Генчликни анъам мен гъамны унутып.

Йигитлер йигити эдинъ сен, Халиль,
Бир тилим отьмекни больдинъ экиге.
Кендинъни табирге аджиздир тилим,
Эр эйилигинъ къоймадынъ чекиге.

Сюнгю эм къалемнен ог сафта юрьдинъ,
Къан-олюм, джеэннем тёрюне кирдинъ.
Батырлыкъ рухуны несильге ашлап,
Кеттинъ сен халкъынъа ят багъышлап.

Йигитлер йигити, бизимле биргесинъ,
Кезесинъ озеньлер, вадий боюнда.
Меджлислер залына халкънен киресинъ,
Эп къоран тепесинъ, джыйын, тоюнда...

Арзум шу: омрюмде илле бир барып,
Меркъадынъ къучакълап, санъа тиз чёксем,
Хатире дефтеримни анда акътарып,
Теселлям тазерирди козьяшлар тёксем.

Наджие Баталова

АЛИМ

ОЧЕРК

Дилявер Муратов

Дилявер, бабасы Шабай агъа ве къартбабасы Мурат агъа киби, эмексевер инсан олып осьти. О, та орта мектепте окъуп юрьген вакъытлары, озюнинъ бу чизгисинен эр кестен айырылып тура эди. Бильгиге олгъан авеслик, онынъ бутюн аят негизини тешкиль этти. Дилявер орта мектепни битирген сонъ медицина институтына кирип окъумакъ истеди. Амма олдурамады. Биология ве химиядан аля ишаретлер алгъан йигит, иншадан йыкъылды.

Лякин Дилявер аз-бучукъ къыйынлыкъкъа расткельсе, рухтан тюшкенлерден дегиль. О кене яшагъан ерине — Лянгаргъа къайтты, истисалда чалышып башлады. Иштен бош вакъытларыны окъувгъа багъышлады, окъув юртуна кирмек ичюн азырлыкъ корьди. Бойледже, арадан бир йыл кечти. О, весикъаларыны медицина институтына сойдаш В. В. Куйбышев адына Самаркъанд кой ходжалыгъы институтынынъ ветеринария факультетине теслим этти ве имтианлардан мувафакъиетли кечип, бириндже курскъа къабул олунды. Дилявер бутюн барлыгъынен окъувгъа берильди. О, лекцияларда, семинарларда, зачётларда, имтианларда даима бириндже сырасында булунды. Институтнынъ китапханесинден чыкъмады. Ветеринар-алимлернинъ ильмий ишлерини усанмадан огренди. Бир кунь онынъ козюне студентлер ильмий джемиетине динълейиджилер къабул этилюви чалынды.

«Мына къайда бармалы, — деп тюшюнди Дилявер. — Бу биз студентлерге фенлерни даа терен огренмеге, бильгили ветеринарлар олып етишмеге буюк ярдым эте билир». Дилявер эртеси куню бир группа курсдашларынен берабер Озьбекстан ССР Илимлер академиясынынъ мухбир азасы, паразитология кафедрасынынъ мудири Иркин Хамидович Иргашевнинъ узурына келелер ве онъа озь мерамларыны анълаталар.

— Эгер сизде, акъикъатта илимге нисбетен авеслик олса, сизден файда олур, — деди алим студентлерге, оларны динълеген сонъ. — Бизге истидатлы, даима араштырувлар ичинде булунгъан яшлар керек. Сизлер мында мешгъулиетлерде иштирак этеджексинъиз, тедкъикъатлар отькереджексинъиз. Сизден исрарлы эмек талап олунаджакъ. Илим исрарлы, эмексевер адамларны севе...

«Эмек меселесине кельгенде манъа бу хусуста къасевет этмеге шей ёкътыр, беллейим, — деп тюшюнди Дилявер Иркин Хамидовичнен олгъан субеттен сонъ. — Паразитология ветеринариянынъ меракълы саасы, оны огренмек ичюн бутюн къуветимни ортагъа къоярым».

Назарий бильгилерни амелий мешгъулиетлернен пекитмек, тедкъикъат ишлери алып бармакъ керек олды. О копеклернинъ гельминтология саасыны сечип алды, пек чокъ махсус эдебиятны, хусусан бу айванларнынъ паразитлери акъкъында бутюн эсерлерни окъуп чыкъты. О шеэр ветери-

нария хастаханесинден чыкъмады. Ветеринария хастаханеси хадимлери де Диляверге энди алышып къалдылар. Дилявер мында айванларнынъ, хусусан копекнинъ ичек къуртлары инкишафыны козете, оларнынъ этраф муитке олгъан хавфыны, энъ эсасы инсангъа не къадар зарар кетиргенини огрене. Айванларны бу дерттен къуртармакъ ичюн насыл донатмалар къулланылгъаныны, бу саада даа не япмакъ кереклигини огрене. Дилявер студентлернинъ ильмий конференцияларында озь фикирлери, козетювлери, тедкъикъатларынен чыкъышта булуна.

И. Х. Иргашев Дилявернинъ ишлерине юксек къыймет кести. О институтнынъ ильмий совети топлашувында, Муратовны дефаларджа анъды, о акъта сыджакъ сёзлер айтты. Дилявер бутюн окъув вакътында ильмий тедкъикъат ишлерини девам этти. Бир тамам бильгиге берилип кетти. 1963 сенеси исе, о институтны мувафакъиетнен битирди ве юксек ихтисаслы ветеринар-эким дипломыны алмагъа малик олды. Шу сененинъ озюнде яш мутехассысны Бадахшангъа чалышмагъа ёлладылар. Таджикстан республикасынынъ бу къысымыны кунеш алтындаки ульке деп адландыралар. Бу улькеде эсасен айванасравджылыкънен огърашыла. Айванасравджылыкъ, хусусан юксек дагъ районларында зияде инкишаф эткен. Бадахшан табиаты инсанны чокъ эркелемей. Уджсыз-буджакъсыз юксекликлер, энишли-ёкъушлы къырлар булутларны чиль-парча этип, мавы кокке къол узатып туралар. Къарлы дагълардан исе, ашагъы догъру тишлеринъни сызлаткъан озенчиклер акъалар.

Памирлилер ветеринарны буюк къуванчнен къаршылап алдылар. Алтмышынджы сенелери Бадахшаннынъ меркези — Хорогда янъы тешкилят — районлараra айванасравджылыкъ станциясы мейдангъа кетириле. Амма, Бадахшанда, озюнинъ ветеринар мутехассыслары олмагъаны себебинден Таджикстан ССР Кой ходжалыгъы министрлиги, (шимди бу министрлик лягъув этильди ве аграр-санайы комплексининъ имаесине кечти), Озьбекстандан мутехассыс ёлламаларына риджада булуна. Озьбекстан къардаш республикагъа ярдым къолуны узатаракъ Бадахшангъа яш мутехассыс Дилявер Муратов йибериле.

Хорог станциясы Бадахшаннынъ меркезинде ерлешкен олса да, айванларнынъ эксери къысымы станциядан алты юз километр авлакъта, Алай вадисинде булуна. Станциянынъ сабыкъ баш экими Афзальшо Шаболов, мында баш эким ве станция мудири оларакъ ёлланылгъан Дилявер Шабаевични буюк къуванчнен къаршылап алды. А. Шаболов Д. Ш. Муратовгъа дагъ шараитинде чалышувнынъ хусусиетлеринен баш экимни «беклеп тургъан» пек чокъ къыйынлыкъларнен, чобанларнен таныш этти.

Бойледже, Дилявер ишке кириштти. О биринджи куньден озюни арекетчен, бильгили мутехассыс оларакъ таныттты. Памир ёлларында бинълернен километрлер басып кечти. Дилявер Шабаевич машина айдамагъа да биле. Тегиз, асфальт ёлда ондан да яхшы машина айдагъан адамны тапмакъ къыйын. Мында исе, дагъ ёллары оны яхшы «сынады». Машина айланчыкъ, учурым ёлдан эп дагъгъа котериле ве ниает энъ юксек нокътагъа — Акъ-Байталгъа барып чыкъа. О денъизден беш бинъ метр юксекликте ерлешкен. Кислород етишмей, нефес алув сыкълаша, ава тазыйыгъы алтында къулакълар тыкъалып къала. Машина бойле шараитлерде къыйын чалыша. Дилявер Шабаевич чобанларнынъ бир дурагъындан дигер дурагъынадже олгъан месафени зар-зорнен юрип кече. Къоллары, омузлары, боюны эзилип агъыра, амма о бунъа эмиет бермей.

Эльбет де, Пушкиннинъ «Капитан къызы» повестининъ къараманы Пётр Гринёв киби «Мына мен яшлыгъымны насыл улькеде кечирмеге укюм этильдим!» деп къычырмады, тюшкюнликке берильмеди. Аксине, Дилявер Шабаевич дагъ айванасравджыларына насылдыр бир айрыджа мунасебетте булунды, оларнынъ аяты ве урф-адетлерини меракънен огренди.

Инсан къолу даа токъунмагъан кийик табиат, хусусан бу голлерде яшагъан «къара осман» балыгъы оны кендисине эсир алды. Темиз, шифалы дагъ флорасынынъ мислери синъирильген ава, аджайип голлер, андаки балыкълар ...бутюн бу дюльбер манзара Дилявер Шабаевични бир тамам айретте къалдырды.

Дилявер Шабаевич Муратов, бу буюк ходжалыкъта баш ветеринар вазифесини иште шойле башлай.

О, баш эким вазифесинде чалышып башлагъанынен чобанлар онъа келип ялвардылар:

— Дохтур аркъадаш, къоюнлар ольмектелер, ярдым этинъиз!

— Кеттик! — деди Дилявер Шабаевич ве ёлгъа чыкъты.

Чобанларнынъ дуракъларына, яйлялагъа машинанен бармакънынъ чареси олмагъанындан, Дилявер Муратов аткъа минип кетти. Бу ерде шуны къайд этмели ки, Дилявер омюринде ильк кере аткъа минди.

О эгерни къавий тутса да, онынъ аякълары дерсинъ атнынъ тенине япышып къалгъанлар.

Дагълы Бадахшаннынъ джильвели «сокъакълары» бойлап ат устюнде отькерильген бириндже сеят, эльбет де къазасыз екюнленди. Арадан чокъ кечмеди, Дилявер бу сой «транспорткъа» алышып къалды, эм де башкъаджа ола бильмез эди.

Олар мензильге етип кельгенде, мындаки чобанлар ветеринарны теляш иле къаршылап алдылар:

— Башымызгъа беля тюшти, ярдым этинъиз, къоюнлагъа насылдыр мараз юкъты, пек чокъ олелер, айванлар ич бир шей ашамайлар, козьлеримизнинъ алдында гъайып олмакъталар...

Муратов оларны дикъкъатнен динълеген сонъ, мустакъиль бир къарар къабул этмек керек олгъаныны анълады. О къоюн сюрюсини айланып чыкъты, хасталыкънынъ аляметлерини къоюнларнынъ тыш корюнишинден бильмеге арекет этти. «Сибирь язвасы» я да бунъа бенъзеген бир де-бир юкъунчлы хасталыкълар олмасын, — деп тюшюнди о. — Ама хасталыкъны бельгилемек ичюн бутюн анализлерни отькермек керек. Диагнозны догъру къоймагъанджа къоюнларны соймакъ олмаз. Ойле айван хасталыкълары бар ки, оны сойгъанда этраф-муит зарарлана биле, пек чокъ микроблар чевре-четке дагъыла, бутюн район инфекция астында къала биле. Ве чокъ вакъытткъадже анда бармакъ олмай».

Анализлер нетиджесинде инфекция хасталыгъына нисбетен шубеленювлер бири-бири артындан гъайып олып кетти. Айванларнынъ ичини ярып бакъкъанда исе, экимнинъ фикири бир тамам тасдикъланды: къоюнларнынъ юреги, ичеклери, джигери, отю, буйреклери сагълам эди. Бундан сонъ Муратов окъуп чыкъкъан бутюн ильмий китапларны хатырлап башлай, себеби, эгер, янълыш диагноз олса, тюзельмейджек акъибетлерге алып келе билир. О къоюн сюрюсини бир кере даа айланып чыкъаркен, эп тюшюне: «Бельки, къоюнлар гельминтлер (глисты) хасталыгъынен хасталангъандырлар? Акъыл танышмагъа да ич бир мутехассыс ёкъ...» Дилявер тюшюнди-ташынды, сонъ демин ичлери ярылгъан къоюнларнынъ ичекмидесини тешкерювге киришти ве диагноз догъру экенини анълады. Гельминтлер чокъ мыкъдарда олып, олар ичеклерни тапа киби тыкъаткъанлар. Энди меселе анълашылды. Берабер кельген ветеринар-фельдшернен бирликте къоюнларны тедавийлевге киришти лер, яни оларгъа мышьяк экшилиги олгъан къалайдан алынгъан ап берип башладылар. Эбет, Дилявер Муратовкъа та студентлик йыллары онынъ паразитологиянен (гельминтологиянен) огърашувы, паразитология кафедрасы янындаки студентлер ильмий джемиетининъ мешгъулиетлери чокъ ярдым эттилер. О къоюнларны тедавийлевге эминликнен киришти. Амелиятта даа къулланылмагъан — ачлыкъ диетасыны къулланды. Экинджи куню бу диета озюнинъ семерели нетиджесини берди. Къоюнлар гельминтлерден азат олып башладылар. Гельминтлерни шу ерде якътылар. Чобанлагъа зарур тевсиелерни берип, Муратов ве онынънен берабер мында кельген фельдшерлер кери къайттылар.

...Дилявер Муратов Дагълы Бадахшан автоном областында бир йылгъа якъын чалышты, лякин бу къыскъа девир ичинде о область айванасрав джылыгъынынъ инкишафы, Хорог станциясынынъ пекинмеси ичюн чокъ ишлер япты. Техниклерге, фельдшерлерге, чобанлагъа якъындан ярдымда булунды. Лякин... Дилявер Шабаевич аилевий себеплернен Самаркъандгъа къайтмагъа меджбур олды. Анасы Ремзие апте агъыр хасталангъан эди. Автоном областта яш мутехассысны йибермеге истемедилер, лячаре, олма-

ды. Затен, Дилявер мында аджайип мектеп кечти. Бунынъ нетиджесинде о озь къувети ве бильгисине эминликле бакъып башлады.

Бойлеликле, Дилявер Муратов 1964 сенеси сентябрь айында бу куньге къадар Эмек Къызыл Байракъ орденли В. В. Скрябин адына Озьбекстан ильмий-тедкъикъат ветеринария институтында (УзНИВИ) чалыша. Мында ишке кельген сенеси, оны къоюнлар хасталыгъыны огренюв боюнджа болюкке лаборант вазифесине къабул эттилер.

Иште, бу институтта о эм студентлик йылларында, эм мустакъиль чалышкъанда ынтылгъан шейине иришти. О бар къуветинен, акъыл-идракинен тедкъикъат ишлерине берилип кетти. Арадан чокъ кечмеди онынъ терен ве къавий бильгиге малик мутехассыс олгъаныны сечтилер.

Лаборант олып чалышкъанынынъ бириндже куньлеринде, оны Бухарагъа кеткен экспедицияда иштирак этмеге теклиф эттилер. Дилявер Муратов теклифни къабул этти. Бухарада, мына энди баягъы вакъыттан берли даа белли олмагъан насылдыр хасталыкъ саесинде, къоюнлар оле эдилер. Айванлар бакъылгъан ердеки топракъ, сув, дигер шараитлер комплексли тешкерильгенине бакъмадан, хасталыкънынъ себеби тапылмай. Бундан сонъ къаракульджилик институты, УзНИВИ, Кой ходжалыгъы институты — эписи бирликте махсус экспедиция тешкилятландырды. Экспедиция вакъытында ве ондан сонъ бир талай алимлер пек чокъ фикирлернен чыкъышта булундылар, бутюн юкъунчлы хасталыкълары боюнджа анализлер отькерильди: лептоспироз да деп белледилер. Бу хасталыкъ памукъ къалымтыларында олгъан гасипол зеэрли маддеси эсасында пейда ола деп айта эдилер. Лякин бир сыра алимлер мезкюр хасталыкъ, «къызбалтыр» осюмлигинден дагъылды дедилер. Бу осюмликни ашагъан айваннынъ козьлери, териси, ички алетлери сарара. Атта «Ветеринария» журналында, алим Ф. Пергатнынъ «Озьбекстаннынъ «къызбалтыр» оськен яйляларында къоюнларнынъ зеэрленюви» деген макъалеси де пейда олды.

УзНИВИнинъ алимлери де тедавийлев ёлларынынъ чешит усулларыны къулланып, тедкъикъат ишлери отькердилер. Лякин оларнынъ ич бириси керек нетидже бермеди. Бираз вакъыт кечкен сонъ бу юкъунчлы хасталыкъ дегиль, затен онъа, яш айванларнен берабер къарт айванлар да огърайлар деген хуляса чыкъарылды. Дилявер Шабаевич Муратов, бу тедкъикъатларда зияде талапкярлыкъ косьтерди. Оны институтнынъ кучюк ильмий хадими оларакъ тайинлеген сонъ да, о мына шу «бельгисиз» хасталыкънынъ себеплерини къыдырды. Онда тюрлю фикирлер догъып башлады. Бу — зеэрленювми? Имвазия? Бельки къоюнларгъа радиация тесир этедир...

Бу вакъыт, Самаркъанд девлет университетининъ инсан ве айванлар физиологиясы кафедрасынынъ мудири, профессор, Марк Арнольдович Риш, айванларнынъ бакъырнен зеэрленюви хусусындаки фикирнен чыкъышта булуна. Лякин Къызылкъумда бакъыр къайдан кельсин?

Д. Ш. Муратов бу проблеманы огренмекни эп девам этти. М. А. Риш яш алимнинъ эмексеверлигини, онынъ бильгиге олгъан авеслигини корип, онъа аспирантурагъа кирмекни теклиф этти. Ве озю де онынъ ильмий ёлбашчысы олды. Аспирантнынъ намзетини, УзНИВИнинъ директоры Шерали Азимович Азимов да ляйыкъ корьди. Бу ал исе, яш алимге эминлик багъышлады.

Яш аспирант, кунешнинъ якъыджы нурлары астында къушлар къанатларыны куйдюрген бир вакъытта, Къызылкъумда тедкъикъат ишлери алып бара. Муратовны тек бир шей меракъландыра: къоюнлар не ичюн сарылыкънен хасталаналар, оларнынъ вуджудларында насыл бозылувлар олды? Бу ве бир чокъ дигер суаллер онъа раатлыкъ бермедилер...

Устаз ве шегирт бир якъадан баш чыкъарып чалыштылар. М. А. Риш бу меселеде «Гъарбий Озьбекстаннынъ биогеохимия провинциялары» деген салмакълы эсер язды. Самаркъандлы алим мында къоюнларнынъ бакъырнен хроник тарзда зеэрленюв гъаесини эр тарафлы эсасландырды. О бу мевзу боюнджа пек чокъ материал топлады, проблеманы огренюв кетишатында Австралияда олгъан тыпкъы шойле адиселер меселесинде эдебият тапып, терен огренип башлады. Бутюн «къабаат» гелиотроп осюмлигинде экен. Къызылкъумда бу осюмлик пек мамюр. Оны ашагъан къоюн-

ларда бакъыр алмашувы бозула, нетиджеде оларнынъ джигерлериндеки уджейрелер зарарлана.

Д. Ш. Муратов «Къаракуль къоюнларынынъ гелиотроп токсикозы» деген ильмий ишке киришти ве арадан чокъ кечмеди (1970 сенеси) Къыргъызстан Кой ходжалыгъы институтында кандидатлыкъ диссертациясыны къорчалады. Ветеринария илимлери докторы профессор Гавриил Владимирович Буркер онынъ оппоненти олды. Ильмий совет азалары, бу джумледен йигирми алты академик ве профессор Д. Ш. Муратовнынъ диссертациясына юксек къыймет кести. Оларнынъ фикири бир эди: «Къаракуль къоюнларынынъ гелиотроп токсикозы» деп адландырылгъан ильмий ишнинъ эмиети буюк, керек эсер, о ич бир тюрлю шубе догъурмай, осюмлик токсикозы боюнджа ихтира демек мумкюн, диссертант янъы хасталыкънынъ этиологиясыны ишлеп чыкъкъан...

Алий аттестация комиссиясынынъ Президиумы Д. Ш. Муратовнынъ ильмий ишини тасдыкълады ве бир айдан сонъ оны амелий суретте къулланувгъа тевсие этти. Муратовгъа исе ветеринария илимлери кандидаты ильмий унваны берильди.

Самаркъандлы алимнинъ кешфияты, озь вакътында япылгъан зарур юксек икътисадий семереге малик ильмий иштир. Бир бакъынъыз: не къадар айван «сарылыкътан» къуртулды. Бу ильмий кешфиятны Орта Асия регионынынъ къоюнасравджылары яхшы къабул этип алдылар. Муратовнынъ кешфияты, хусусан мына шу зеэрли осюмлик кениш оскен яйлярда тедбыкъ этильди, Орта Асиянынъ бир сыра регионларында бакъыр барлыгъы хусусындаки гипотеза тасдыкъланды. Бойледже, М. А. Ришнинъ фикири Д. Ш. Муратовнынъ ильмий эсеринде озь аксини тапты.

Д. Ш. Муратов амелиятта къулланмакъ ичюн, бир сыра тевсиенамелер ишлеп чыкъты, яйля отлакъларыны денъиштирюв фикирини теклиф этти. Кузь айларында гелиотроп осюмлиги зеэрли олмагъаныны исбат этти.

— Теэссюф ки, — дей Дилявер Шабаевич, — бизде айванасравджылыкъта пек чокъ меселелер аля даа бу куньгедже аль этильгени ёкъ. Бойле проблемалардан бириси техникий меселедир. Тедкъикъатларнынъ техникий джеэттен силяландырылувы кериде къалмакъта. Биз, меселя, мында скинирование, яни тувар айванларыны рентген аппаратына бенъзеген кедиклернен тешкерип, хасталыкънынъ огюни алмакъ имкянына малик дегильмиз. Бойле кедиклер чет эльде кениш къулланылмакъта.

Алимлер огюнде аль этиледжек бир сыра меселелер тура. Шу себептен де, Дилявер Муратов эльде этильген енъишинен къанаатленип отурмай. О ветеринар алимлернинъ эсерлерини терен огренювни, талиль этювни девам эте. Хасталыкънынъ огюни алув, оларны бир тамам ёкъ этюв меселеси узеринде чалыша. Дилявер Шабаевичнинъ энъ якъын ярдымджылары айванасравджылардыр. О оларнен сыкъ-сыкъ корюше, субетлеше...

Етмишинджи сенелернинъ башларында, Къашкъадарья областында, домузлар олип башлады. Маалли экимлер чокъ арекет эттилер, лякин хасталыкънынъ себебини бельгилеп оламадылар. Олар Озьбекстан ильмий-тедкъикъат ветеринария институтына мураджаат этмеге меджбур олдылар. Аджеле суретте анда бир группа ветеринар-алимлер ёлланылды. Олар деръал ишке киришти лер. Домузларнынъ алы фена эди: терилери насылдыр хасталыкъкъа огърагъан. Къысмен оларнынъ терилери джансыз олып, яралары сувлана эдилер. Ходжалыкъ буюк зараргъа отургъан. Экимлер домузларны козьден кечиргенде, оларда кескин инфекция хасталыкълары олмагъаны бельгиленди.

Токсикология мутехассысы Д. Ш. Муратов домуз бакъыджыларнен лакъырды эткенде эр шейни тафсилятлы сорап бильмеге арекет этти. Домузларгъа насыл ем берильгенини, тазе ем берильдими, бакъувда тертип бозулмадымы, емлер сыкъ-сыкъ алмаштырып турулдымы ве саире суаллернен мураджаат эткен алим, меселенинъ асылыны анълап башлады. Домузларгъа курпе бере экенлер. Алимлер аман курпени тешкердилер. Лякин ондан ич бир шей анълашылмады. Бундан сонъ, курпе насыл захиреден азырлангъаныны ве шу захирени кетирмелерини талап эттилер. Захиреде, насылдыр осюмликнинъ урлукълары да бар эди. Домуз бакъыджы-

лар, техниклер бу ненинъ урлугъы олгъаныны анълатып оламадылар, чюнки олар куньде тонналарнен ем къабул этелер, ангисине не къарышкъаныны къайдан биледжеклер.

Дилявер Шабаевич захирени озюнен алып кете. Самаркъандкъа кельген сонъ, мындаки университетнинъ ботаниклерине мураджаат эте. Олар бу урлукълар анги осюмликке аит олгъаныны тез бельгилейлер. О, псоралей, яни халкъ тилинен айткъанда «акъ-къурай»нынъ урлугъы экен.

Чокъ вакъыт девам этеджек араштырувлар башлай. Махсус комиссия бир группа хаста домузларны тедкъикъ этювге кирише. Бир кереден дигер ходжалыкътан сагълам домузларны алып, оларны да тедкъикъаткъа «джельп этелер». Биопроба усулынен мезкюр осюмликнинъ «къабаатыны» бельгилевде чокъ вакъыт кече. Ильк тедкъикъат ишлери озюни акъламай.

Д. Ш. Муратов махсус эдебияткъа мураджаат этти, «акъ-къурай»нынъ хасиетлерини огренип башлады. Бу осюмликте тесирчен токсик башлангъычы бармы, я да ёкъмы? Муратовнынъ макъсады — буны тапмакъ. Мегер, бу осюмлик шифа отларындан олып, базы хасталыкъларны тедавийлевде ондан файдаланыла экен. Мемлекетимизнинъ чешит зоналарында, хусусан Орта Асия республикаларында кениш даркъагъан бу осюмлик захире экинлери сачылгъан мейданларда осе. Урлукълары адети узьре июль-август айларында, яни захире экинлери тымар этильген девирде пишип етише.

Акъ-къурай териде кунеш ве ультрафиолет нурларына нисбетен сезгирликни юксельте. Айванлар акъ-къурай урлугъы къарышкъан емни ашап, псоралеетоксикозгъа огърай. Бу осюмликнен зеэрленген айванлар ве къушлар ич бир шей ашамай, набызлары сыкъ-сыкъ урып башлай, нефеслери сыкълаша, териси къызара. Лякин къызарув яваш-яваш гъайып олып кете, амма оларнынъ еринде сувлы яралар пейда ола, терилери чатлай, къанай, кунеш нурларына къатланмайлар ве нетиджеде олелер.

Не ичюн алимлернинъ биринджи тедкъикъатлары ич бир тюрлю нетидже бермеди? Себеби, домузлар азбарда дегиль де аранлар ичинде эдилер. Чюнки бу хасталыкъ кунеш нурларынынъ ярдымынен озюни тез дуйдура. Д. Ш. Муратов Къашкъадарья областы Къамашы районындаки Карл Маркс адына совхознынъ баш ветеринария экими Мурад Норбаевнен бирликте мезкюр хасталыкънынъ бутюн кетишатыны дикъкъатнен огрендилер. Мурад Норбаев аспирантурагъа окъумагъа кирген сонъ ильмий араштырувларны девам этти. Дилявер Муратов онъа ильмий ребер тайинленди. Эки алим акъ-къурай урлугъыны химиявий талиль эттилер. Хасталыкъ не себептен пейда олгъаны узеринде тедкъикъатлар алып бардылар. Мезкюр токсикоз эсасен Самаркъанд, Джизакъ ве Къашкъадарья областларынынъ ходжалыкъларында козетильди.

Домузлар узеринде теджрибелер арды-сыра откерильди ве мусбет нетиджеге иришильди. Алимлер хасталыкънынъ бутюн себеплерини, тедавийлев ёлларыны ишлеп чыкътылар.

Кеттикче, алимлер бу меселеде тедкъикъат даиресини эп кенишлеттилер. Меселя, Муратов дигер аспиранты Давлатовнен берабер тавукълар, папийлер, къазлар, атлар узеринде де тедкъикъат откердилер. Нетиджеде акъ-къурай урлугъы эписини бир тарзда, яни менфий тесир эткенини бельгиледилер.

Эбет, алимлерни мезкюр хасталыкънынъ тувар айванларына насыл тесир эткени де меракъландырды. Учь ай девамында къаракуль къоюнлары узеринде тедкъикъат ишлери алынып барылды. Теджрибелернинъ екюнлери алимлерни къувандырды. Къаракуль къоюнлары акъ-къурайдан хасталанмадылар. Оларнынъ ичлерини ярып бакътылар, хасталыкъ алямети тапылмады. Бугъалар узеринде откерильген теджрибелер де айны шу нетиджени берди. Лякин сыгъырларгъа бунынъ тесири олды, олар къысыр къалып башладылар.

Бойледже, самаркъандлы алимлернинъ араштырувлары, мезкюр осюмлик тек тувар айванлары ичюн, (сыгъырдан гъайры), къоюнлар ичюн зарарлы дегиль деген хуляса чыкъармагъа имкян берди.

Бу тедкъикъат ве теджрибелер Д. Ш. Муратовнынъ докторлыкъ диссертациясынынъ эсасыны тешкиль этти. Мезкюр проблеманынъ актуал-

лиги «СССРни икътисадий ве социаль инкишаф эттирювнинъ Эсас догърулышларында» да ачыкъ-айдын косьтерильди. Ашайт программасында язылгъаны киби, айванасрaвджылыкъ махсулдарлыгъыны юксельтюв тек онынъ сайысыны арттырувнен дегиль де, чешит хасталыкъларнынъ огюни алув саесинде де, юксек нетиджелерге иришмек мумкюн. УзНИВИнинъ алимлери бунынъ тюбюнден мувафакъиетле чыкъмакъталар. Д. Ш. Муратовнынъ докторлыкъ диссертациясына юксек къыймет кесилюви, алимнинъ халкъ ходжалыгъы инкишафына салмакълы иссе къошувыдыр. Фрунзеден белли алим, ветеринария илимлери докторы, профессор А. А. Алдашев, Ленинграддан РСФСРде хызмет косьтерген илим эрбабы, ветеринария илимлери докторы, профессор Евдокимов, Троицк шеэринден ветеринария илимлери докторы, профессор М. И. Рабинович киби ресмий оппонентлер Дилявер Муратовнынъ «Кой ходжалыгъы айванларынынъ псоралеетоксикозы» мевзусында ильмий ишини — диссертациясыны талиль этип, онынъ тамам озь вакъытында япылгъаны, о, мемлекетимизнинъ базы ерлеринде юксек икътисадий семереге малик олгъаныны эсаслы мисаллер кетирип къайд эттилер. Д. Ш. Муратов озюнинъ докторлыкъ диссертациясыны 1984 сенеси Ленинград ветеринария институтында къорчалады. 1985 сенеси исе СССР Министрлер Совети янындаки Алий аттестация комиссиясы Дилявер Шабаевич Муратовкъа ветеринария илимлери докторы деген ильмий унван берди. Докторлыкъ диссертациясыны исе, амелий файдаланувгъа тевсие эттилер.

Арадан бираз вакъыт даа кечти, УзНИВИде мезкюр хасталыкънынъ огюни алувы боюнджа тевсиелер ишленип чыкъылды. Бу тевсиелер Озьбекстан ССР Министрлер Совети янындаки илим-техника совети, СССР Ветеринария-фармакология совети, СССР Кой ходжалыгъы (шимди бу министрлик аграр-санайы комитети эркъынына кире) янындаки Баш ветеринария идареси тарафындан тасдыкъланылды ве оны Орта Асия эм де Къазахстан зонасы ичюн къулланувгъа тевсие этильди. Нетиджеде мемлекетимизнинъ ветеринарлары псоралеетоксикоз хасталыгъыны профилактика япув ве айванларны бу хасталыкътан тедавийлев боюнджа муим къулланмагъа малик олдылар.

Къулланмада хасталыкънынъ этиологиясы тафсилятлы ачылып косьтериле, алимлернинъ тевсиелери мувафакъиетнен омюрге кечириле. Мезкюр къулланма эсасында ишленип чыкъылгъан тедбирлерни амельге тадбыкъ этилюви нетиджесинде, буюк икътисадий семере алынмакъта.

...Дилявер Муратов кабинет алими дегиль. О ходжалыкъларда сыкъсыкъ булуна, айванасрaвджыларгъа хасталыкъларны профилактика япув ве хасталыкъларны тедавийлев боюнджа къыймetли тевсиелер бере. Самаркъандлы алим юксек ихтисаслы мутехассыс оларакъ, республика ве область, эм де меркезий неширлерде даимий суретте макъалелернен чыкъышта булуна.

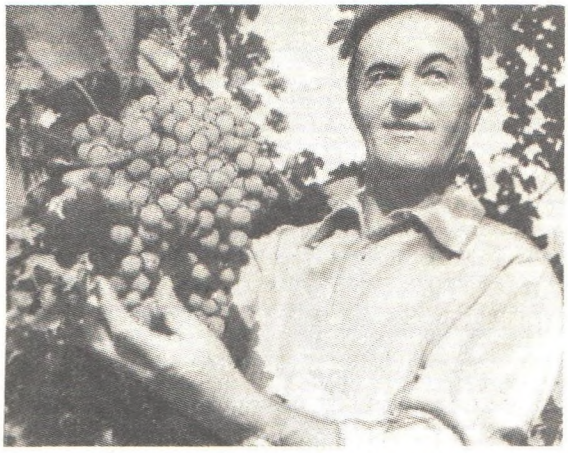
Ал-азырда, Дилявер Шабаевич Муратов УзНИВИ институты токсикология лабораториясынынъ мудири вазифесини эда эте, онынъ ёлбашчылыгъы алтында М. Норбаев ве Н. Давлатов кандидатлыкъ диссертацияларыны къорчаладылар. Д. Ш. Муратовнынъ пек чокъ шегиртлери бар. Алим бир теректир, онынъ янында осип келеяткъан фиданлары да олмалы. Бу фиданлар олмаса, алим адыны ташымакъ къыйын. Муратов исе бойле фиданларгъа зенгин алимдир.

— Эбет, буларнынъ эписине, къорантамдаки анълав муити, онынъ къолтутувы саесинде ириштим, — дей Дилявер Муратов. — Хусусан, мында, омюр аркъадашым Суриенинъ иссеси гъает буюктир...

Акъикъатта Дилявер Муратовнынъ аджайип къорантасы бар. Сурие апте Самаркъанд шеэрининъ Багъышамал районындаки 1 санлы поликликада эмшире олып чалыша. Къызлары Сусанна педагогика институтында окъуй. Огълу Вильям онынджы сыныфны битирди, о да бабасы киби ветеринар олмакъны арз эте. Кенджелери Лейля учюнджи сыныфта окъуй.

«СССР Кой ходжалыгъы социалистик аляджысы» Дилявер Шабаевич Муратов бу сене элли яшыны толдура. О илим джебэсининъ энъ ог сафларында булунаракъ, кой ходжалыгъыны котерювде къолундан кельген эр шейни япа. О илериде чокъ файдалы ишлер даа япаджакъ.

БАГЪЧЕВАН ШАИР

Такъдир инсанларны базан пек мушкюль ёлларгъа ташлай. Сен бир тюрлю тюшюнесинъ, такъдир исе башкъаджа санъа бакъа. Не къадар тырышсанъ, не къадар ыдырынсанъ да, инсан онынъ агъыр панджасындан къуртулып оламай экен.

Джафер Къуртсеитов Марийстанда анасы, бабасы вефат эткен сонъ, секиз баланен оксюз къалды. Джафер о вакъыт он бир яшында эди. Секиз баланынъ джаныны къуртармакъ керек. Джафер яш олгъанына бакъмадан буюк агъаларынен берабер ишке чыкъып чалышмагъа меджбур эди. Ава сувукъ, къарнынъ теренлиги Джафернинъ боюнджа, балта ве пычкъысыны зорнен котере. Буны корьген болюк устасы Джаферни ормандан алып, тар темир ёлда, паровоз машинистининъ ярдымджысы оларакъ ишке авуштырды. Джафер мында учь йыл чалышты. Паровозны яхшы огренди. Бу иш онъа сонъундан акъикъий механизатор олмагъа ёл ачты. Дагъ ишлери механизмлештирилип башлагъан сонъ, КТ-12 маркалы агъач ташыйыджы тракторгъа авушты. Джафер бойле агъыр орман ишине екильген тракторлар устюнде он бир йыл чалышты. Леспромхоз ёлбашчылары бу яшны янъы ачылгъан «Октябрьское» механизаторлар окъув юртуна ёлладылар. Секиз айлыкъ бу курсны мувафакъиетле окъуп битирген сонъ, Джафер бульдозерджи олды. Дейджегим, йигирми яшына кельгендже Джафер Къуртсеитов беш тюрлю зенаатнынъ саиби олды.

Бир къач йылдан сонъ, Джафер озюнинъ яш аилесинен Къазахстан къыртыш топракъларыны менимсев макъсадында Целиноград областынынъ «Къызыл жар» совхозына кочип кельди. Къыртышчыларны да о вакъыт мында сыйлы ашлар, йымшакъ ятакълар беклемей эди. Джафер Къуртсеитов яш аилесинен ильк вакъытта чадырда яшап, бульдозерде чалышты.

Джафер Кърымнынъ Янъы-Сарай коюнде багъчеван аилесинде догъды. Шунынъ ичюн олса керек ки, къач тюрлю боягъа кирип чыкъса да, баба зенааты бутюн вакъыт онынъ юрегининъ бир кошесинде турар эди. Ниает, бир къач йыл къыртышчылар диярында яшагъан сонъ, Алма-Ата этрафларындаки «Къазахстан» адына багъ ве багъчаджылыкъ совхозына кочип кельди. Джафернен берабер шу совхозгъа о йыллары учь юзге якъын кърымтатар къорантасы келип ерлешти ве бу янъы совхознынъ темелини къойдылар. Йигирми йыл ичинде бу совхоз республика боюнджа энъ илери хозяйстволар сырасына чыкъты. Бу такъыр ерде бинъ эки юз гектар багъ, алты юз къыркъ гектар багъча емиш берип башлады. Джафер мында кене тракторгъа минди. Багъ-багъчаджылыкъ, ферма, экинджилик ишлеринде осип етишкен онларнен илери механизаторлар арасында Джафер де озюне дегерли ерини алды. Бутюн бу кой хозяйствосы ишлерининъ эсас къысымы механизаторларнынъ геджесини куньдюз этип чалышкъан семерели эмеги саесинде эльде этильди. Шу ери айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр ки, Джафер бу совхозда йигирми йыл девамында ялынъыз бир тракторда чалышты. Бозулса озю тамир этти, лякин севип, алышып къалгъан тракторыны денъиштирмеди. Совхоз реберлери бунъа дефаларджа шашып къалдылар. — Янъы трактордан ред эткен механизатор корьмеген эдик, — деп аля даа лаф этелер.

Багъ иши акъикъатен озюне дикъкъат ве джиддийлик талап эте. Багъджылар йыл-йылдан юксек берекет етиштирселер де, юзюмден берекет алувнынъ сынъыры ёкъ экен. Бунынъ акъикъатен догъру олгъаныны Джафер Къуртсеитов озюнинъ амелий ишинде исбат этти. Эр кеснинъ азбарында олгъаны киби, Джафер де эви алдында бир къач сыра юзюм отуртты. Оларны озю бильгени киби бакъты. Яваш-яваш бу юзюмлер онынъ «лаборатория оджагъы» олдылар. Учюнджи йылы юзюмлер берекет берип башладылар. Онынъ сергисиндеки салкъымлар бешер килограммны кечти. «Джафернинъ юзюмлери» деп джайрагъан лаф совхоз реберлерининъ дикъкъатыны джельп этти. «Джафернинъ юзюмлеринен» Алма-Ата трест ёлбашчылары да меракъландылар. Олар Джаферге шойле теклиф бердилер: «Биз сизге айрыджа топракъ берейик, техника ве дигер химикатларнен

темин этейик, сизинъ тешеббюсинъизнен совхозымызда теджрибе болюги мейдангъа кетирейик, топракъны озюнъиз истеген еринъизден сечип ала билирсинъиз, бу фикирге не дейсинъиз?»

Джафер бойле теклифни чокътан беклей эди. О беш гектар ер алды, озь къорантасы, озь кучюнен ишке кириште. Бу лакъырды шимдики аиле подряды къануны чыкъмаздан беш йыл эвельси олып кечкен эди. Джафер бутюн кучю-къувети ве бильгисини ортагъа къойып чалышты.

Арадан беш йыл кечти. Джафернинъ багъында биринджи берекет етишти. Джаферге ярдымджылар кельдилер. Биринджи берекетнинъ биринджи тонналары къабул пунктына ёлландылар. Биринджи йылы гектардан 170 центнер берекет алынды. Джафернинъ тешеббюси бутюн Алма-Ата диярына джайрады. Базы йыллары гектардан 300 центнерге къадар берекет алынды. Бу умумен совхоз боюнджа етиштирильген берекеттен къат-къат юксек эди. Онынъ багъына сыкъ-сыкъ мусафирлер келип башладылар. Аджайип ишлеринен языджылар, журналистлер ве дигер мутехассыслар меракъландылар. Къазахстан Языджылар бирлигининъ реиси Олжас Сулейменов, «Жалын» журналынынъ баш редакторы, Къазахстан Языджылары бирлиги идаресининъ секретары, буюк шаир Мухтар Шаханов, Къазахстанда нам къазангъан саньат эрбабы Райимбек Сейтметов, филология илимлери докторы, языджы Рахманкул Бердибаев киби сималар онынъ шахсий мусафирлери олдылар.

Мен сёзюмни бу ерде битирмек истер эдим, лякин сонъ йыллар ичинде меселенинъ экинджи бир тарафы даа олгъаны анълашылды. Бу мусафирлер Джафер Къуртсеитте ялынъыз багъчеванлыкъ дегиль, юрегининъ терен кошесинде шаирлик истидаты сакъланып тургъаныны сездилер. Онынъ бойле истидат саиби олгъанына бу сатырларнынъ муэллифи де ич шубеленмез эди. Чюнки, Джафер эр бир корюшювимизде багъчеванлыкъ ишлерини поэзиянен багълай эди. Мемет Нузэтни, Абдулла Тукъайны аман-аман бутюнлей эзберден айта эди. Онынъ аджайип зеин хазинесинде бутюн эдебият тарихымызнынъ джевэрлери яшамакъта. Мына бу багъчеван, ниает озь къалемини де сынап бакъты. Онынъ койлюлер аятына багъышлап язгъан ильк манзумелери «Къазан отлары» ве «Жалын» журналларында терджиме олунып чыкъа башладылар. «Йылдыз» журналынынъ окъуйыджылары онынъ «Сачма папий» (1983), «Ешерген къыртышлар», «Юзюм кутюги» (1986), «Ногъай ве Азраиль» (1988) киби шиирлеринен энди таныш олгъан эдилер.

Бугунь онынъ базы манзумелерини ич бир тюрлю тюзетювсиз кене сизинъ дикъкъатынъызгъа тевсие этемиз.

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Джафер Къуртсеитов

* * *

Кечтилер алтын кузь еллери зувулдап,
Артындан аязлы къыш етти дувулдап,
Этрафкъа узатып укюмлю къолуны,
Сабырнен къапатты отлакънынъ ёлуны.
Къарынен ер юзюн айбетлеп орьтмекте,
Джумранлар юванынъ тёрюне кетмекте.
Мудавмет иш битти багъчалар-багъларда,
Рузгярлар долана акъ башлы дагъларда.
Акъ ёргъан орьтюнип ана ер юкъсырай,
Сувукъкъа табиат мугъайып ятсырай.
Зарлана джанлылар, эпсин бар къайгъысы,
Шефкъатлы сыджакъ яз оларнынъ арзусы.
Лякин къыш озюндже девире дюньяны,
Шыбалап къар элей, кочюре боранны.
Пускюре адждже ель, савура акъ къарны,
Табиат эп динълей эзгили бу алны.
Шимдилик бу аллар олса да тек фена,
Бойледже йыл дёне, кунь догъа ве къона.
Даима олгъандай кучь ишнинъ бир онъу,
Яхшыны-яманны кельгендай бир сонъу.
Къыш бизден куньлери биттикче къачаджакъ,
Аятнынъ къапысын хош баарь ачаджакъ.

КЪЫШ МАНЗАРАЛАРЫ

Энди чокътан емде тура къапавлы мал аранда,
Эрте догъгъан къозучыкълар хавф сезмейлер боранда.
Укюмлей къыш, куньден-куньге сувукъ арта башлады,
Ана ернинъ багъырына къардан ёргъан ташлады.
Эсип ала адждыы еллер, кяде боран кочюре,
Йымшакъ къарны ата-тута, онъгъа-солгъа уфюре.
Койлюлернинъ зарланувы ем етмеюв малына,
Ачувлы къыш къулакъ асмай о гъарибнинъ алына.
Язнынъ къадрин яхшы бильген мына шимди кяр эте,
Зевкъ-сефада ойнай-куле, ятып-турып джал эте.
Къышкъа достум элем олмаз, къыш-къышлыгъын
этеджек,
Ондан сонъра невбет туткъан баарь келип етеджек.
Къышкъа яздан азырлансанъ осьтюрип бол берекет,
Санъа ич де замет олмаз, сонъ къышынъны зевкълы эт!

БАГЪДЖЫ

Аязлы къыш кечти, ачылды байырлар,
Уяна башлады юкълагъан чайырлар.
Джылынып кеттикче узайлар эп куньлер,
Ешере кузь куню сачылгъан экинлер.
Кимерде эссе де баарьки серт еллер,
Севимли ишини беклеген бу эллер,
Базанып озюнинъ сыналгъан кучюне,
Бель-бувып бельсенди багъджылыкъ ишине.
Баарьден яз бою тырышып ишлешип,
Эмекнен ярышты, озгъаннен куньлешип.
Яз кечип алтын кузь къапыны къакъкъанда,
Баллангъан салкъымлар толукъып саркъкъанда,
Бу аллар багъджыны зияде къуванта,
Юректе мукъаддес ислерни уянта.
Аферин! Намуслы ишинънен яшайсынъ,
Къазангъан пек элял отьмегинъ ашайсынъ.
Мунасип намынънен йигитче гъурурлан,
Аягъынъ пек басып ишинъе догъурлан.
Дегерли ишинъни инсанлар алгъышлай,
Ана-ер акъкъынъа яшайыш багъышлай.

КЕЛИНГЕ

Къавий басып аягъынъны кеч бекленген тёринъе,
Пак севгинен аятынъны юксельтеджек орюнъе.
Намус нуры ойнап турсын тебессюмли юзюнъде,
Севгили яр мемнюн олсун татлы-шырын сёзюнъден.
Босагъанъа кир къондырма яман бакъкъан козьлернен,
Фитнеджиге къулакъ салма макътал татлы сёзлернен.
Муаббетлик эп ярашсын сизлер къургъан темельде,
Инсаниет несли артсын къадирленген эмельде.
Омюр кечип, йыллар отип, вакъыт келип еткенде,
Озюнъизнинъ юванъыздан сонъки ёлгъа кеткенде.
Бош къалгъанда сиз безеткен, такъдирленген орынлар,
Артынъыздан козьяш тёкип озгъарсынлар торынлар.
Татлы эзги янъгъырасын, мына шимди той кете,
Гурюльдили къуванч артсын, омюр отип шай кете.
Котерейик къаделерни къавий аят ахтычюн,
Эки яшкъа урьмет олсун, киев-келин бахтычюн!

«ГАЗ БИТТИ...»

Омюр аркъадашым Ремзиеге багъышлайым.

Бир яз куню иштен кельсем пек зияде болдырып,
Апайчыгъым къаршылады козюн яшкъа толдырып.

Онынъ худжур бет сымасын бир кереден эледим,
— Не олды я, тез сёйлесе, хайырлымы шу? — дедим.

— Бугунь саба сен кеткен сонъ газым битти, акъайым,
Акъшамлыкъ да аш бакъмадым, — деди манъа апайым.

— Эйджанланма! — дедим онъа, — мен бир чаре тапарман,
Азбарда бир келишикли яхшы оджакъ япарман.

Эм эр вакъыт ашынъ пишер бойле аллар олгъанда,
Гедже-куньдюз азыр турар газынъ битип къалгъанда.

Истер исенъ не якъсанъ якъ, оджакъ ичюн одун чокъ,
Ач къалмамыз, олур бизде къазан къайнап, къарын токъ.

— Мен оджакъкъа алышмадым, къазанларым къарарыр,
Аш япсам да, дады къачар, устю ыснен сарарыр.

Сен олмайджакъ шейлер иле вакъыт джойып шай этме.
Оджакъ ичюн заметленип, джаным акъай, баш кутьме.

Кой балабан, бирисинден одюнч баллон кетирсенъ,
Эписинден яхшы олур, айткъанымдай шай этсенъ...

Апайчыгъым фикирини четке ташлап, къалдырып,
Мен де кочьтим хоразланып, акъайлыкътан алдырып:

— Ёргъунман мен, эм кеч болды, шимди къайда барайым,
Башланмагъан толу баллон санъа къайдан алайым?

Асыл озюнъ кимлерденсинъ? Оджакъ-одун бийсинмей,
Йымыртадан чыкъкъанынъман къабугъынъны бегенмей?

Унутмаса озюнъ догъгъан койчигинъни — Чайырлы,
Орталыкъта олюм ёкъ да, бойле беля хайырлы.

Тасаланып нафле ерде козь яшынъны къурутма,
«Шимди заман бойле» дие тырнавучынъ унутма!

Сизлер зайыф дегильсинъиз къартанайлар къатында,
Оджакъта аш япкъан олар тезек-къорай отында.

Тобан якъып азырлагъан еди тюрлю емегин,
Эр бир дертке дерман болгъан, аджымагъан эмегин.

Келин болып тюшкен куньден ильки якъкъан отыны,
Омюр бою сёндирмеген, кульге комип къорыны.

Кечкенлерден бизге керек даа чокъ шей огренмек,
Билесинъми, бу боллукъта ачтан ольмек не демек?

Бинъ яшасын ер астындан бойле газны тапкъанлар,
Эм де бирге бу тылсымлы газ собасын япкъанлар!

Кой еринде ола биле сийректе газ биткени,
Бунъа себеп узакълардан машинанен кельгени.

Кечкен аят куньлеринден керек орьнек алмагъа,
Газ биткенде аджет бармы ашсыз-сувсыз къалмагъа?

Къаралтынъда турсын азыр ишанычлы оджагъынъ,
Ток теллери узюльгенде, газ сёнгенде — чырагъынъ!

Юнус Темиркъая

ТЫНЧЛЫКЪ ОЛСА

Айтынъ достлар,
Дюньядаки гузелликке не ал олды,
Куньдюзимиз
Зульметленип, титисленип кетмедими?
Къызыл гуллер,
Мор зумбуллер ве чечеклер нечюн солды,
Кунешимиз
Табиатны ашыр-нешир этмедими?

Хайыр достлар,
Табиатта шойле аллар олгъаны ёкъ,
Кунешимиз
Дюньямызгъа, халкъымызгъа хызмет эте.
Къызыл гуллер,
Мор зумбуллер ве чечеклер солгъаны ёкъ,
Оларнынъ хош
Къокъулары арын-къарын бизге ете!..
Бизни гъамгъа
Къойгъан алны сорасанъыз сизлер бильмей,
О хусуста
Къолай шейдир айдын-ачыкъ джевап бермек.
Талабымыз,
Арзумызны къулагъына явлар ильмей,
Истей олар
Арбий ише бизден къат-къат устюн кельмек!

Мусавийлик
Олса эгер силяларны къыскъартувда,
Зыддиетнинъ
Тамырлары ич яйылып кетмез эди!
Файда олса,
Ашып-ташкъан кучьке кене кучь къатувдан,
Халкълар бойле
Исрарлыкънен сульхни талап этмез эди!

Халкълар дегиль,
Ерде яткъан чёплер биле сульхни истей,
Достлар билинъ,
Сульхнен ола дюньямызнынъ бутюн иши!
Сульх олгъанда,
Къушлар биле кокте эркин къанат сильтей,
Сульх олгъанда,
Озь юртунда эркин яшай эр бир киши!

1987 с.

КЪОРУМАКЪ ЛЯЗИМ

Дюньянынъ устюнде чокъ сырлар гизли,
Оларны тапмакъчюн адам ёл излей.
Оларны тапам деп айлана башы,
Джайрыла манълайы, сытыла къашы.

Денъизде, сахрада къасыргъа кезсе,
Дёрт якънынъ дёрт тюрлю рузгяры эссе,
Къолаймы оларны токътата бильмек?
Къолаймы оларны нокъталап юрьмек?

Зорлукънынъ огюнде баш эгмей инсан,
О оны ачмагъа анахтар япа.
Чекишип, талашып акъылнен шу ань
Алкъадан чыкъувнынъ ёлуны тапа.

Табиат инсангъа даима ёлдаш,
Экиси негизге келишик бир таш.
Адамсыз табиат текликтен нишан!
Табиат олмаса, олмаз эм инсан!

Шунынъчюн оларны къорумакъ лязим
Атомнынъ, нейтроннынъ зарбындан даим.
Омюрчюн курешкен затларгъа таъзим,
Оларнынъ сафлары артсын кунь сайын!

1988 с.

КОЛОРАДО КЪОНЪУЗЛАРЫ

Догъру айтсам,
Арамызда барлар бизим,
Эр бир шейни
Ялап юткъан ач къонъузлар!
Ийлекярлыкъ-
Зыпкъынлыкъкъа этип таъзим,
Арам ашап,
Омюр эткен пис домузлар!

Ашанъ, ичинъ,
Къурсагъынъыз ярылгъандже,
Тоймакъ бильмез,
Эшек къулакъ, эй, ач козьлер!

Къычырынъыз,
Сесленинъиз къарылгъандже,
Кене акъсын
Тилинъизден бефтан сёзлер!

Лякин билинъ,
Сиз арамлар, бугуньден сонъ,
Зыпкъынлыкънен
Ич иш корип юрьмейджексиз!
Сизге къаршы
Чыкъкъан къатты укюмден сонъ,
Зыпкъынлыкънен
Аят зевкъы сюрьмейджексиз!

ЭКИ ГЪАЗЕЛЬ

Бир гульнен чименлик гулистан олмаз,
Бу омюр макътавсыз ич дестан олмаз.

Сыджакъ яз кунюнде бир кере биле
Суварув корьмеген ер бостан олмаз.

Севгини хорлагъан ахлякъсыз заттан,
Омюрге ляйыкълы бир инсан олмаз!

Юнус, яр северсинъ, билип сев оны;
Сонъундан багъырынъ къара къан олмаз!

Бакъышынъдан гуль ачылыр, гулистан олмай,
Кулюшинъден нур сачылыр, нуристан олмай.

Наргюз, Ляле санъа севда кунь бою даим,
Севинмез тек меним гонълюм, сен дестан олмай!

Бир джильвенъе интизарым юректен, джандан;
Севдаланув керчек шейдир, энъкъастан олмай!

Юнус, ярдан омюр бою сен тоюв кутьме,
Яр ёлунда забунлагъан, бир хаста олмай!

КОРЬМЕДИНЪМИ ОСМАНЫМНЫ?

Ёл къапыда бир къартанай,
Ёлджулардан огълун сорай:
— Орта бойлу, къалем къашлы,
Ады Осман, озенбашлы.

Корьмединьми огъланымны,
Энъ къуветли пельванымны?
О дженклешкен гедже-куньдюз
Орден алгъан Къызыл йылдыз.

Бельки оны корьгендирсинъ,
Янында да юрьгендирсинъ,
Бельки сени о корьгендир,
Айт бир хабер, сен севиндир.

Дюльбер юзьлю, огълум Осман,
Къоркъу бильмез тюфек-топтан,
Мына мектюп о ёллады,
Достларынен бир окоптан.

Умютимни ёкъ этмезден,
Гедже-куньдюз ич безмезден,
Келир огълум деп беклерим
Ольмез исем, эм корерим.

Олюм сёзюн тильге алды,
Манъа бакъып шашып къалды.
Козьлерине козь яш толды,
Бет сымасы ап-акъ олды.

Къалтырады къартанайнынъ,
Къол-аягъы эм де башы.
Бурчакъ киби акъты онынъ,
Козьлеринден, саф козь яшы.

Къартанайнынъ башын сыйпап,
Омузындан къучакъладым.
Огълунъ келир, корерсиз деп,
Оплап онынъ гонълюн алдым.

Оглюгининъ бир уджунен,
Сильди къартий козьнинъ яшын,
Терен кокюс кечирген сонъ,
Багълады о ап-акъ башын.

Козь яш толу козьлеринен,
Бир къавеге теклиф этти.
Сандыгъында сакълы яткъан
Мектюпни де о корьсетти.

Шу конвертни къолгъа алдым,
Ресимине бираз бакътым.

Осман манъа таныш чыкъты,
Юрегимни якъып, йыкъты.

Ичимдеки яныгъымны,
Къартанайгъа сездирмедим.
Осман адлы огълунъызны,
Тапармыз деп мен сёз бердим.

Севинч толды къартанайнынъ,
Назик, дюльбер акъ юзюнде.
Бираз кулькю пейда олды,
Эм де онынъ къаш-козюнде.

Ютум-ютум къаве ичтим,
Битмез олды шу фильджаным.
Къартанайнынъ козь яшына,
Пек ынджынды меним джаным.

Сагълыкълашып къартанайнен,
Къолун опип чыкътым ёлгъа.
Осман адлы огъланынынъ,
Адресини алып къолгъа.

Оглюгининъ джепчигинден,
Багъышлады бир де явлукъ.
Дуа окъуп, сёзни сёйлеп,
Эм истеди манъа савлукъ.

Беклерим мен сизни мытлакъ,
Эм де огълум Османымны.
Умют этем келирсинъиз,
Севиндирип къартананы.

Яваш-яваш чокъ ёл юрьдим,
Узакъ къалды эм къартанай.
Козь алдыма анам кельди,
О да мени къыдыргъандай.

Абдырадым тюш корьмезден,
Тер тёкюльди акъ юзюме.
Мен ёлумдан адашкъаным,
Шашып къалдым озь-озюме.

Къартанайнынъ огълу Осман
Алып кетти узакъларгъа.
Хаялымда барып кельдим,
Дженк мейданы, окопларгъа...

Алдыкъ Эмир, саба эрте,
Биз уджюмге башлайджакъмыз.
Хаин душман фашистлерни,
Тар-мар этип ташлайджакъмыз.

Эрте танъда тюфек-топтан,
Дагъ ве ташлар инъледилер.
Фашистлернинъ башларына,
Бомбаларны эндирдилер.

Бутюн этраф тоз ве думан,
Янъгырады «Ур-ра» сеси.
Биз уджюмге котерильдик,
Фашистлернинъ кетти эси.

Алчакъ эвнинъ сагъ янында,
Полтаванынъ топрагъында,
Бир офицер акъсап кельди:
— Махорканъыз бармы,— деди.

Досту экен мушкюль алда,
Яралангъан къол аякътан.
Чаремиз ёкъ кетмек керек,
Уджюм кете эр бир якътан.

Махорканы къолгъа алып,
Достун манъа о корьсетти.
Эв сабысы бир къадынгъа,
Бакъарсыз, деп теклиф этти.

Аз олса да мен токъталдым:
— Адынъ недир деп,— сорадым.
Тыныкъ сеснен, Осман деди,
Танышыма о бенъзеди.

О ерчикте корип кечтим,
Къартанайнынъ Османыны.
Къатты дженкте орден алгъан,
Огълу, онынъ пельваныны.

Ерли къадын эмширенен,
Яралыны эвге алды.
Эким келип ярдым берди,
Алчакъ эвчик эсте къалды.

Осман адны чокъ текрарлап,
Алдгъа кеттим токътамаздан.
Яралангъан командирнинъ
Ким олгъанын билялмаздан.

Вакъыт агъыр, уджюм кете,
Енъиш якъын токътамаймыз.
Кимлер ольген, ким яралы,
Ич кимсени унутмаймыз.

Унутмадым мен Османны,
Яралангъан къол-аякътан.
Танышыма пек бенъзеди,
Келип къалгъан, о не якътан?

Корип бирден багъчалыкъны,
Зуя коюн хатырладым.
Осман кельди козь алдыма,
Бирге оджа олгъан вакътым.

Яхшы олгъан лейтенантнынъ
Яралангъан къол-аягъы.
Алмакъ ичюн акътыманын,
Дженклешкен о эм баягъы.

Гъалебеге етип кельдик,
Сагъ къалгъанлар эвге къайтты.
Ольгенлерге башын эгип,
Эльвида деп, эр ким айтты.

Сорап язгъан мектюплерим,
Бирер-бирер «учып» кетти.
Бильмем, насыл бир данеси,
Османгъа да барып етти...

Сагъ-селямет Осман кельди,
Ана-бала къавуштылар.
Хабер кетти эр бир якъкъа,
Сой-соплары топлаштылар.

Осман аслы оджа эди,
Кельгенден сонъ чокъ ишледи.
Арбий билим балаларнынъ,
Беденине о синъдирди.

Къадыны да къызыл ташлы,
Ады онынъ «шайлы» Исмет.
Узун омюр яшамакълар,
Олмады Османгъа къысмет.

Энди он кунь олгъан эди,
Ведалашты анасындан.
Янъы йылгъа учь кунь къалды,
Ольдю Осман апансыздан.

Салгъыр бою бир койчикте,
Ешиль къырнынъ ян багърында,
Мезарында Осман ята,
Ана юрты — Ватанында.

Барып корьдик Осман адлы,
Достум яткъан мезарыны.
Мермер ташны ерлештирип,
Цементледик этрафыны.

Ады Осман Бекиров деп,
Язылмыштыр мермер ташкъа.
Узун омюр яшамады,
Кельген эди алтмыш яшкъа.

Баш ташынынъ ортасындан,
Гуя бакъты манъа бир ань,
Козь алдымда джанландылар
Къартанай ве достум Осман.

Эр афтанынъ базар куню,
Истер ягъмур, ягъсын къарлар,
Исмет барып мезарлыкъта,
Козьяш тёкип даим агълар.

Венера Ибраимова

БЕРИЛЬМЕГЕН СУАЛЛЕРИМ

Берильмеген суаллерим, окюнменъиз сиз
Акъылымдан чыкъмайсынъыз асыл бир заман.
Чин севгидай сафсынъыз сиз, нур киби темиз,
Сизлер иле гонъюлиме сыгъа бар джиан.

Берильмеген суаллерим — сырдаш достларым,
Пек асретли ёллар юрип, ёрулды юрек.
Мен эр кеске айтмасам да, атеш-отларым...
Бизлер ичюн гуллер ачты арз эткен тилек.

Берильмеген суаллерим, къалынъыз къальпте,
Джевапларны тапмасанъыз окюнменъиз ич.
Асыл озюм суаль олып, кельдим дюньягъа,
Юрек дей ки: «Фуртунагъа чевирилип уч?»

Джевапларны тападжагъым эрте я да кеч,
Берильмеген суаллерим, окюнменъиз ич.

* * *

Куньлернинъ эписи кечмишке дёне,
Эр бир шей вакътынджа, кечер де кетер.
Бахтлы олмакъ ичюн иман ве виджан,
Садакъат, джесарет, саф эмек етер.

Оларнынъ джумлесин беслемек керек,
Бозмасын оларны бир тюрлю себеп.
Ах чеке экенмиз омюр къыскъа деп,
Яшасакъ, яшайыкъ инсангъа бенъзеп...

* * *

Хаялымдан ничюндир сен чыкъып кеттинъ,
Кениш олып корюнди бу тарла, байыр.
Балалыкъ чагъларым кечкен ерлерде
Къуваныр юрьмеге укъукъым бардыр.

Къальбиме къайгъылар толдургъан эдинъ,
Шиддетли еллернен учты да кетти.
Менсиз сенинъ къуванычынъ пек агъыр дединъ,
Бильсе эдинъ, къуванчларым семагъа етти.

Шек-шубенен къале къурып коклерге етме,
Эвельки къайгъылар къуванч такъалар.
Дертлернинъ ичинде джойылып кетмем,
Аятымда чокъ олса да, бойле дакъкъалар.

* * *

Сен олмасанъ, дертлер юрекни эзип,
Сонъ исе аяттан мытлакъа безип,
Юрер эдим озюмни арткъач сезип,
Бахтыма къальбимде сен барсынъ, севгим!

Арзу чечеклери соладжакъ эди,
Якъынлар узакъдай оладжакъ эди,
Омрюме тюшкюнлик толаджакъ эди,
Бахтыма къальбимде сен барсынъ, севгим!

Энъ гузель куньлеринъ мен иле олсун,
Талийинъ даима кунешдай кульсин.
Башынъ эгильмесин, джурьаткъа толсун,
Бахтыма къальбимде сен барсынъ, севгим!

* * *

Къушларнынъ тилине шенъ тюркю салдынъ,
Дагъда сен буз эдинъ, сонъ озень олдынъ.
Тарлалар багърындан чыкъмайып къалдынъ,
Эндиден юрекке де кирип кель, баарь!

Баарьсинъ! Коктеки кучьлю яшынсынъ,
Сен озюнъ эр кеске достсынъ, якъынсынъ,
Менден кене узакъ кеттинъ, лякин сен,
Эндиден юрекке де кирип кель, баарь!

Чекиштим, шенъликлер кя узакъ олды,
Севгимнинъ чечеклери сарарып солды,
Беклемектен юрегим ташкъынгъа толды,
Етер артыкъ, юрекке де кирип кель, баарь!

Аятны север исем, сен де севиндир,
Севимли дост киби кяде эр саарь,
Къудретинъни манъа да аямай бильдир,
Етер артыкъ, юрегиме кирип кель, баарь!

* * *

Мен бахт ичюн кельдим дюньягъа,
Дертлер-къасеветлер кечер эписи.
Омрю къыскъа шадлыкъ менимки дегиль,
Юректе эп къайнай курешмек иси.

Аяттан чокъ шейлер талап этмейим,
Анам ве достларым даим сагъ олсун.
Ниети пак олгъан ниетке етсин,
Мазюн юреклерге джошкъунлыкъ толсун!

Севем чечеклерни, айдын танъларны,
Хаялны бойсундырмай не байлыкъ, зийнет.
Янъгъызлыкъ бойнумны саргъан вакъытта
Манъа керек тек бир битмез мерамет.

Риза Фазыл,
Сафтер Нагаев

КЪРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ ТАРИХЫНА БИР НАЗАР

I

Озьбекстанда озьбек, рус, къаракъалпакъ ве дигер эдебиятларнен бир сырада кърымтатар эдебияты да яшатылмакъта. Бу хусуста СССР языджыларынынъ VIII съездинде къайд этильген эди. «Озьбекстанда эдебият озьбек ве рус, къаракъалпакъ ве кърымтатар, уйгъур ве корейс языджыларынынъ достане гъайретлери саесинде мейдангъа кетирильмекте», дениле анда. («Правда», 1986 с. июнь 27)

Малюм ки, Сталин шахсына табынув девринде, социалистик къануниетнинъ къабаджа бозулувы нетиджесинде 1944 сенеси бир сыра башкъа миллетлер джумлесинде кърымтатар халкъы да ватанындан кочюрильди ве онынъ эксери къысымы Озьбекстангъа кетирильди. Бу себептен он алты йыллыкъ меджбурий дургъунлукъкъа огъратылгъан кърымтатар эдебиятынынъ дженктен сонъки девирде янъыдан инкишаф этюви мында, Озьбекстанда башланды. Бу башлангъычкъа исе 1957 сенеси Озьбекстан Языджылары бирлиги янында кърымтатар эдебияты секциясы мейдангъа кетирилюви эм де Ташкентте кърымтатар тилинде республика «Ленин байрагъы» газетасы тешкиль этилюви ёл ачты.

Айны шу 1957 сенеси Гъ. Гъулам адына нешриятта языджыларымызнынъ дженктен сонъки бириндже коллектив джыйынтыгъы нешир этильди. «Баарь эзгилери» адынен чыкъкъан бу джыйынтыкъкъа отуз муэллифнинъ икяелери, очерклери, шиирлери кирсетильди. Сонъра исе эр йыл ана тилинде бир китап чыкъарылды.

Эдебиятымызнынъ дженктен сонъки бу янъыдан джанланувында 1967 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына нешриятында кърымтатар эдебияты боюнджа айры редакция тешкиль олунувы муим бир басамакъ олды. Бу тедбир нетиджесинде ана тилимизде йылда умумен 100 басма табагъы колеминде он-он эки китап чыкъып башлады. Кърымтатар языджыларынынъ сайысы да эп артты. Кечкен девирде языджыларымыздан 23 киши СССР Языджылары бирлигининъ азасы олды.

1976 сенеси эдебий аятымызда бир муим вакъиа даа олды: кърымтатар тилинде эдебий-бедиий «Йылдыз» альманахы мейдангъа кетирильди ве 1980 сенеси о эки айда бир кере чыкъарылмакъта олгъан «Йылдыз» журналына чевирильди. Энди 7500 нусхагъа якъын тиражнен чыкъкъан «Йылдыз» журналы озь этрафына бутюн эсас эдебий кучьлерни бирлештирди ве бир сыра яш муэллифлерни де джельп этти. Эгер эдебий эсерлернинъ эксериси башта «Ленин байрагъы»нда басыла эди исе, шимди энди языджыларымызнынъ янъы эсерлерининъ аман-аман эписи илькиде журналда дюнья юзю коре.

1983 сенеси Москвада, СССР Языджылары бирлигинде кърымтатар поэзиясынынъ музакереси отькерилюви эдебиятымыз тарихында муим вакъиа олды. Бу музакеределе шаирлерден Черкез-Али, Риза Халид, Билял Мамбет, Иса Абдураман, Закир Къуртнезир иштирак эттилер.

Азырки девирде кърымтатар эдебияты буюк зорлукълар огюнде турса да, языджыларымыз эдебиятнынъ бутюн жанрлары боюнджа земаневий рухта эсерлер яратмагъа гъайрет этелер. Зорлукъларнынъ эсас себеби исе эдебиятымызгъа къошулгъан яшларнынъ эдебий тильни ве ана тилининъ инджеликлерини терен бильмектен аджиз олувлары ве затен элине къалем алгъан яшларнынъ пек аз олувыдыр. Бунынъ себеби исе, 47 йылдан берли ана тилимизде мектеплер олмаювы ве махсус миллий кадрлар етиштирильмеювидир.

Эр алда, КПСС XXVII съезди, Озьбекстан Компартиясынынъ XXI съезди — къарарларындан келип чыкъкъан эм де СССР Языджыларынынъ VIII съезди тарафындан совет эдебияты огюне къоюлгъан вазифелерни омюрге кечиререк, земане кърымтатар эдебияты озь имкянына коре илери догъру адымламакъта.

Кърымтатар эдебияты янъы эдебият дегиль ве яш эдебият да дегиль. Онынъ башлангъыч девирлери та асырлар тёрюне барып чыкъа. Ойле экен, биз де имкянымызгъа ве элимизде олгъан малюматларгъа коре, эдебиятымызнынъ шу кечмиш тарихына бир назар ташлап, онынъ отип кечкен чокъ асырлыкъ ёлундаки вакъиаларгъа ве фактларгъа окъуйыджыларнынъ аз-бучукъ дикъкъатыны джельп этмек истеймиз.

Малюм ки, эр бир миллий эдебиятнынъ инкишафы халкъ агъыз яратыджылыгъынен сыкъы багълы олып, бу яратыджылыкъта халкънынъ акъыл-идраки, онынъ ичтимаий-тарихий, фельсефий, бедиий-эстетик бакъышлары, онынъ дюньягъа, этрафтаки алемге бакъышы ве яхшы омюр, такъдир хусусында асырларнен беслеген арзу-хаяллары теджессюм олунгъандыр.

Фольклорда — халкъ фикрининъ бу инджи данелеринде, шу халкънынъ бутюн лексика зенгинлиги, сёз байлыгъы бирлештирильгендир. Анджакъ бу терен маналы, бедиий, образлы сёз байлыгъы язма эдебиятны мейдангъа кетирювде, оны инкишаф эттирювде эсас силя олгъандыр.

Бу джеэттен озюнинъ эм жанр чешитлиги ве эм де мундериджеси джеэтинден гъает зенгин халкъ агъыз яратыджылыгъына базангъан кърымтатар эдебияты да мустесна дегиль.

Язма эдебият пейда олгъангъа къадар кърым халкъы бахтлы, сербест аят акъкъында истеклерини, фикир ве арзу-хаялларыны, озь дуйгъулары ве къасеветлерини агъыз-агъыздан юрип, несильден-несильге кечкен агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Та къадимий девирлерден берли халкъта фольклорнынъ чешит жанрлары: лирик ве турмуш-адет йырлары, такъмакълар, чынълар ве манелер, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджалар ве лятифелер, масаллар, эфсанелер ве дестанлар яшатылып кельмекте.

«Къопланды-батыр», «Эр-Таргъын», «Эдиге», «Чора-батыр» киби эпик дестанларда халкъ ичинден чыкъкъан къараманларнынъ джесарети косьтериле. «Таир ве Зоре», «Нар-къамыш», «Къозу-Корпеч ве Баян-Сулу», «Боз-йигит» киби лирик-эпик дестанларда севгининъ кучю, бири-бирине севда олгъанларнынъ озь шахсий бахтлары ичюн, къадимий адетлерге, зорбалыкъкъа, хурафатларгъа къаршы куреши акс эттириле. Бир сыра кърым дестанларынынъ вариантлары башкъа тюркий халкъларда да (къазахларда, озьбеклерде, къаракъалпакъларда, ногъайларда ве дигер халкъларда) бар.

Академик В. М. Жирмунский мешур рус тюркшнасы В. В. Радлов тарафындан язылып алынгъан «Эдиге» дестанынынъ вариантлары акъкъында сёз юрьсетерек шойле дей: «...1896 сенеси оларгъа Кърымнынъ чёль тарафындан дёрт вариант даа къошулды. Барабин варианты ве кърымлылардан язылып алынгъанларнынъ биринджиси энъ толу ве энъ зияде сакъланган вариантлардыр[1]».

Малюм ки, Кърымда ерли халкъ темелли суретте ислам динини къабул эткен сонъ арап фольклорынынъ «Юсуф ве Зулейха», «Лейля ве Меджнун» киби дестанлары ве дигер нумюнелери, бунынъ киби де чокътан-чокъ диний икяелер, къыссалар халкъ арасында кениш даркъай, менимсениле ве къыпчакълаштырылалар. Сонъра оларгъа халкъ яратыджылыгъынынъ «Кёр-огълу», «Ашыкъ Гъариб», «Ашыкъ Керем» дестанлары, Ахмет-Акъай ве Насредин-оджа лятифелери киби шахсерлери ве даа чокъ аджайип нумюнелери къошула. Булар эписи гъает эрте шекилленген Кърым эдебиятына, хусусан поэзиясына гъыда берген эйи земин олгъандырлар.

Шусы исбат талап этмеген бир акъикъат ки, эр анги язма эдебиятнынъ пейда олувы ичюн, ильк эвеля, язынынъ озю яни язма тиль пейда олмасы шарт. Язы исе кърымлыларда ислям динининъ къабул этилюви саесинде Кърымгъа арап язысынынъ кечюви нетиджесинде пейда ола. Бир чокъ халкъларда олгъаны киби, ильки язы абиделери Кърымда да сакъланылмагъан, эбет. Лякин аз олса да, сакъланылгъан малюматлар Кърымда язма эдебият эрте пейда олгъан демеге имкян берелер.

Шуны къайд этмели ки, сакъланып къалгъанлардан «кърымтатар тилининъ энъ къадимий абидеси» XIII асырнынъ сонъунда Кърымда (Солхат шеэринде — Эски-Кърымда) тизильген латин-фарс-къуман лугъаты «Кодекс Куманикус»тыр[2]. (Гъарпта къыпчакъларгъа, половецлерге «къуманлар» дейлер.)

«Кърым къуманлары ве Волга тараф къуманларынынъ тиллерини бельгилегенде ве «Кодекс Куманикус»нынъ тилини бельгилегенде, — деп къайд эте намлы тюркшнас академик А. Н. Кононов, — П. М. Мелиоранскийнинъ гъает назик ве там догъру къайдыны козь огюне алмакъ керекмиз: «Мен зан этем ки, — деп яза о, — бу Кърым къуманлары Волга ашагъыларындан чыкъкъан «къыпчакъ»ларгъа коре,

зияде темиз ве бир шекильде тильнен лакъырды эткенлер. Чюнки Батыйнынъ ордусы ве ондан сонъкилерининъ де ордулары чокъ чешит тюркий ве монгъол къабилелерининъ къарышмаларындан ибарет эди[3]».

Бу фикирни даа да инкишаф этерек, биз шойле дей билемиз: «Демек, Кърым къыпчакъларынынъ тили та о вакъытта зияде пишкин ве мукеммель экен ки, бу ал оларгъа озь язма эдебий тиллерини чокълардан эрте шекиллендирмеге имкян бергендир».

Белли совет тюркшнасы Эмир Наджип орта асырларда, «башлыджа исе XIV асырда бир сыра земане эдебий тиллернинъ пейда олып башлангъанлары хусусында сёз юрьсетерек, шойле деп къайд эте: «...сонъра аралаш уйгъур-огъуз-къыпчакъ лисанлары эсасында бири эртедже, бири кечче олып, озьбек, къазах, туркмен, татар, кърымтатар ве дигер земане эдебий тиллер шекиллендилер. Орта асыр аралаш язма тиллернинъ бу шекилленюви ве инкишафында, — деп иляве эте Э. Наджип, — эсасында, шубесиз, Волга ашагъыларында ве Шималий Хорезмде асыл олгъан язма къыпчакъ-огъуз тили булунгъан кърымтатарларнынъ язма тили айрыджа ер тута. Лякин половецлернинъ шу эджда тларында, яни кърымтатарларда ильки девирлерде гъарбий къыпчакъларнынъ шивеси аль этиджи роль ойнады[4]».

Академик А. Е. Крымский де кърымтатар эдебиятынынъ шойле эрте пейда олгъаныны зан эте. «Догъру, деп къайд эте о, — Кърымда эдебий аят, шубесиз, Герайларнынъ ханлыгъындан да эвель, яни Кърым даа Алтын Орду эркянында булунгъан девирде де (XIII—XV асырнынъ башлары) олгъандыр[5]».

Кърымда, монгъол-татар истилясындан (1239 с.) эвель яратылгъан энъ къадимий эсерлерден ялынъыз XIII асырнынъ башында Махмуд Къасым адлы муэллиф тарафындан язылгъан «Юсуф ве Зулейха» дестаны акъкъында малюмат бар. Шубесиз, ондан эвель де эсерлер олгъандыр, лякин Кърымны басып алгъан монгъол-татар укюмдарларынынъ зулумы шараитында олар изсиз гъайып олсалар керек. Айры муэллифлернинъ, шаирлернинъ адлары сакъланмгъаны ве бунынъ киби де кърым-къыпчакъ язма тилининъ о девирлердеки пишкинлиги ве кениш даркъалувы бойле эсерлернинъ мытлакъа бар олувыны ачыкъ-айдын тасдыкълайлар.

О девирде Кърымда олдыкъча кениш эдебий аят булунгъаныны мамлюк султанларынынъ даветинен яхут Алтын Орду укюмдарларынынъ зорбалыгъы саесинде бир чокъ ерли улемаларнынъ ве шаирлернинъ Кърымдан Мысыргъа ве Суриеге кеткенлери акъкъында малюматлар да тасдыкълайлар. Бу ал айны вакъытта монгъол-татар истилясы Кърымда даа янъы догъгъан эдебиятнынъ инкишафыны насыл джиддий чаналаткъаныны, онъа насыл зарар кетиргенини де косьтере. Белли арап тедкъикъатчысы Амин аль-Холи Кърымдан кеткен малюматлы адамлардан Кърым къадысынынъ огълу, Каирде «Аль-Бейбарсия» медресесининъ башлыгъы Дия ибн Мухаммед аль-Кърымийни (1376 сенеси вефат эткен) Рукн эд-Дин аль-Кърымийни (1381 сенеси вефат эткен) къайд эте[6].

Кърымдан кеткенлернинъ базылары сонъра озь юртларына къайтып келе ве бир чокъ салмакълы, джиддий эсерлер яраталар. Теэссюф ки, оларнынъ пек чокъу сакъланылмагъан.

Кърымтатар эдебиятынынъ тарихы узеринде чокъ йыллар чалышкъан Эшреф Шемье-заде шу муэллифлер арасында Эбубекир Мухаммедни, Абдул-Меджид эфендини, Таклыходжаны, Ахметходжаны, Мевляна Исхакъны ве дигерлерни къайд эте. Эбубекир Мухаммед сонъра «Къалендарнаме» адлы фельсефий трактат яза (бир нусхасы Ташкентте Шаркъшнаслыкъ институтынынъ эльязмалар фондында булунмакъта), Абдульмеджид эфенди 1410 сенеси «Мунис ул-Ушшакъ» адлы дестан яза. (Бу дестаннынъ эльязмасы Голландияда Лейден университетининъ китапханесинде тапыла). Сейфи Сараийнинъ Ташкентте чыкъарылгъан джыйынтыгъына Абдульмеджид эфендининъ «Эй, гонъюль!» деген шиири кирсетильген. Эшреф Шемьи-заде озюнинъ китабында бу шиирден парча кетире.

Мына, бундан аман-аман 600 йыл эвель язылгъан шу сатырлар:

Сызды теним, тюкенди сеэр шемъидек яныб,
Эй-вах, не къалды, корь, башыма беля гонъюль.

Корьгенге козь тикер, къолы етмезге эль сунар,
Къойгъыл бу ишни энди, барайы худа гонъюль.

Башдан кечиб, къара къан ичиб, къан яшым сачыб,
Тапмам гонъюль тилегини ве асрети гонъюль.

Къандек яшым акъыб, тун-у кунь йыгълатыр мени,
Тегме ким эрсе кульсе, манъа не рева гонъюль.[7]

Намлы рус шаркъшнасларындан бири В. А. Гордлевский Ялтанынъ Шаркъ музейинде тапылгъан «Китаб аль-Масабих фи аль-Тасавур» («Суфиджиликни макътав китабы») адлы даа бир къадимий эсернинъ эльязмасы акъкъында бильдирюв япаракъ, «бу эсернинъ муэллифи Абу Бекир Юсуф ибн аль-Хасан аль-Васытий...

деп косьтерильген... Эльязманынъ эвельки саиплеринынъ къайдлары иджрий эсапнен та VIII асыргъа (XIV асыргъа) аит, энъ эски къайд исе иджрий эсапнен 757-нджи йылгъа (1355-нджи сенеге) аиттир, язынынъ озю де муим хусусиетке малик — бутюн булар Кърымда къадимий бир эльязманынъ асыл нусхасы ве я да муэллифнинъ яшагъан девирине якъын вакъытта кочюрилип язылгъан копиясы тапылгъан демеге имкян бере»[8].

Бойлеликле, бутюн юкъарыда айтылгъанлар кърымтатар эдебиятынынъ чокъракъ башлары та асырлар теренлигине кеткенини ве онынъ тюркий тиллердеки энъ къадимий эдебиятлардан бири экенини косьтерелер. Демек, бизим эдебиятымызнынъ Октябрьден эвельки девири (онынъ XVIII — XIX асырлар девири, орта асырлар девири ве онынъ башлангъыч къадимий девири), корьгенимиз киби, пек буюк заманларны къаплап ала ве, о айны вакъытта, эдебиятымызнынъ энъ аз огренильген девиридир.

Бу ерде биз шуны къайд этмелимиз ки, кърымтатар эдебиятынынъ тарихы, онынъ инкишаф ёллары ве ёнелишлери систематик суретте ич бир вакъыт огренильмеди. Шай олса да, бу саада айры бир къыйметли тедкъикъатлар да ёкъ дегиль. Бу меселеге корюмли алимлер ве эдебиятшнаслар озь ильмий эсерлерини багъышладылар. Меселя, академик А. Е. Крымскийнинъ СССРдеки тюркий халкъларнынъ эдебиятларына багъышлангъан айры очерклерден ибарет «Тюркий эдебиятлар» макъалеси[9]; Абдулла Лятиф-заденинъ «Кърымтатар эдебиятынынъ тарихына къыскъа бир назар» макъалеси[10]; профессор Бекир Чобан-заденинъ Симферопольде 1927 сенеси айры китап олып чыкъкъан «Кърымтатар эдебиятынынъ сонъ девири» адлы эсери ве ильяхри.

Кърымтатар тили ве эдебиятынынъ тарихы ве инкишафына аит айры малюматларны корюмли рус тюркшнаслары ве шаркъшнаслары, академиклер В. В. Бартольд, В. В. Радлов, В. А. Гордлевский, А. Н. Самойлович, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов ве дигерлернинъ эсерлеринде де тапмакъ мумкюн. Бу эдебият акъкъында, Кърым эдебиятчылары ве шаирлери акъкъында озь эсерлеринде тарихчылар Сеид Мухаммед Риза, Ф. Хартахай, Эвлия Челеби, Евгений Марков, Кондараки ве башкъалар да язалар.

Земане тедкъикъатчыларындан ялынъыз Эшреф Шемьи-заденинъ «Омюр ве яратыджылыкъ» (1974), «Халкъ хызметинде» (1977) джыйынтыкъларына кирген макъалелерини, Шамиль Алядиннинъ Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ аяты ве яратыджылыгъына багъышланылгъан «Иблиснинъ зияфетине давет» адлы весикъалы повестини, Сафтер Нагаевнинъ «Роман ве заман» макъалесини, Исмаил Керимовнынъ Умер Ипчининъ яратыджылыгъы акъкъында макъалелерини къайд этмек мумкюн.

Белли олгъаны киби, эдебиятнынъ инкишафы озь-озюнен черчивеленген бир джерьян дегиль де, аксине о анджакъ халкънынъ тарихынен, муим тарихий вакъиаларнен, халкънынъ аятындаки ичтимаий-сиясий, социаль адиселернен сыкъы багълыдыр. Монгъолларнынъ Кърымгъа келюви ве онынъ Алтын Ордугъа табий олунувы (1239—1428), Кърымнынъ Алтын Ордудан айырылувы ве анда мустакъиль ханлыкънынъ мейдангъа келюви (1428—1475), сонъра онынъ тамам учь юз йыл девамында (1475—1783) Туркиенинъ къолу астында булунувы, Кърымнынъ Русиеге къошулувы (1783), 1905 сенеси инкъилябы ве, ниает, Улу Октябрь социалист революциясы — бу муим вакъиаларнынъ эр бири эдебиятымызнынъ инкишаф джерьянына озьджесине джиддий суретте тесир этмейип къалмады.

Затен, бутюн Шаркъта олгъаны киби, эрте девирлерден ве хусусан орта асырлардан башлап, Кърымда поэзия гъает кениш сильтем ала. Белли тарихчы Ф. Хартахай «кърымтатарларда поэзия пек популяр эди, шунынъ ичюн де оларда пек чокъ шаирлер бар эди» деп нафиле язмай[11]. Акъикъатен, XIV асырдан башлап бир сыра орта асыр шаирлери гъает махсулдар иджат этелер. Оларнынъ арасында энъ корюмлилери: Абдульмеджид эфенди, Усеин Кефевий ве Менгли Герай (XV асыр), Бора Гъазы ве Раммель Ходжа (XVI асыр), Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч ве Ашыкъ Ариф, Джанмухаммед ве Эдип эфенди (XVII асыр) ве дигерлер. Белли тарихчы Сеид Мухаммед Риза озюнинъ «Ассеб-ос Сейяр» («Еди сейяре») китабында Гъазаийнинъ, Теркийнинъ, Абдульазиз эфендининъ ве дигер шаирлернинъ эсерлерини кетире.

Омюрининъ сонъки йылларында эдебиятымыз тарихынен джиддий мешгъуль олгъан шаиримиз Эшреф Шемьи-заде озюнинъ «Омюр ве яратыджылыкъ» китабында анджакъ шу девирде язылгъан эсерлер хусусында сёз юрьсетерек: «Махмуд Къасым адында бир шаиримизнинъ XIII асыр башында язгъан «Юсуф ве Зулейха» поэмасы, Эбубекир адлы бир философ алимимизнинъ XIV асыр башларында язгъан «Къалендернаме» намында фельсефий трактаты ве илъяхрелер, иште шу теракъкъиятнынъ семерелеридир», — деп къайд эте.

Шуны айтмакъ лязим ки, о девирдеки Кърым язма эдебияты эки эсас ёнелишнинъ — феодаль-клерикал ве прогрессив, дюньявий эдебиятларнынъ курешинен

характерлидир. Бу куреш, эльбетте, эдебиятта о девир джемиетининъ зыддиетлерини акс этерек, бедиий иджат джерьянынынъ бутюн тарафларыны: табиат адиселерини ве чешит вакъиаларгъа мунасебетлерини, ичтимаий идеалны ве эстетик фикирни, омюр акъикъатыны ве нефис фантазияны, шекиль ве мундериджени, образ ве характерни, язма эдебият аньанелерине эм де халкъ агъыз яратыджылыгъы аньанелерине риает этювни къаплап ала эди.

Феодаль-клерикал эдебият озюне диний-мистик, схоластик ве сарай аристократ эдебиятыны къаплап ала эди. Прогрессив, дюньявий эдебият исе эки мустакъиль пытакътан ибарет эди: 1. Прогрессив шаирлернинъ яратыджылыгъы. 2. Саз шаирлерининъ яратыджылыгъы.

Малюм ки, диний-мистик ве сарай-аристократ эдебияты аким сыныфлар эм де реакцион руханийлер къолунда адамларнынъ башларыны кутьмек ичюн бир силя эди. Бунынъ устюнде токъталып отурмаймыз. Ялынъыз, къыскъадан олса да, прогрессив шаирлернинъ ве о девирдеки саз шаирлерининъ (озь эсерлерини шу ерде уйдурып, оларны саз чаларакъ макъамнен озьлери йырлагъан шаирлер) яратыджылыгъы узеринде токъталамыз.

Корюмли рус шаркъшнас алими адъюнкт-профессор Мирза Казембек 1832 сенеси Къазанда Сеид Мухаммед Риза намында белли тарихчымызнынъ «Ассеб-ос-Сейяр» яни «Еди сейяре» адлы китабыны нешир эттирди. Сеид Мухаммед Риза тарафындан XVIII асырнынъ биринджи ярысында язылгъан бу эсер эсасен тарих мевзусына багъышлангъан олса да, онда орта асырларда яшап иджат эткен кърымтатар шаирлерининъ бир сыра эсерлери: гъазеллери ве къасиделери, шиирлери ве дестанлары, я да олардан парчалар кетириле, бир чокъ шаирлернинъ адлары анъыла. Меселя, эсерлеринден нумюнелер кетирильген шаирлерден Гъазаий 1552 сенеси догъып, 1607 сенеси вефат эткен. Яни о, мешур Ашыкъ Умерден тахминен юз йыл эвель яшап иджат эткен. Китапта Терки лагъабынен анъылгъан шаирнинъ (1674 сенеси вефат эткен), фельсефеджи шаир Абдул Азиз эфендининъ ве дигер шаирлернинъ де эсерлери бар. Бу шаирлернинъ шиирлеринде, эльбет шу девирнинъ аяты, оларнынъ дюньябакъышлары, ичтимаий мунасебетлери акс эттириле.

Гъазаийнинъ «Тал терекнен субет» дестаны, поэзия нокътаий назарындан айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Муэллиф озюнинъ бу эсеринде «Тал терек»нинъ такъдири акъкъында, онынъ насыл бир вакъиалар, адиселер нетиджесинде «сув долабы»на чевирильгени хусусында икяе эте. Гъазаийнинъ шимдиликче толусынен тапылмагъан «Гуль ве бульбуль» адлы диваныдан алынгъан шу «Тал терекнен субет» дестаны шойле сатырларнен башлана:

Ёл устюнде ёлыкъдым бир тал-абе,
Дедим: — Ничюн сюрерсен юзь бу абе?
Делинмиш багърынъ ве къадынъ букульмиш,
Козинъ яшы аягъынъа докульмиш.
Недир, ашыкъмысан, вармы ферагъынъ,
Бу гъурбетте кимедир иштиягъынъ?
Кечер бойле сенинъ лиль ве ниарынъ,
Ки ёкъмыдыр элинъде ихтиярынъ?
Недир бахс хале бойле фигъане,
Букульмиш къаметинъ, дёнмиш кемане?
Эм агъларсынъ, эм анъларсынъ дама-дам,
Бу гизли дердинъи бильмез ич адам!..

Бундан тамам 400 йыл эвель язылгъан бу эсернинъ тюзгюнлигине, тилининъ анълайышлылыгъына бир дикъкъат этинъиз.

Эски эдебиятны яхшы бильген, терен малюматлы шаиримиз Абдуреим Алтанълы юкъарыда анъылгъан шиирлернинъ озь вакътында И. Мамбетов тарафындан азырланылгъан вариантына язгъан фикринде, анда арапчадан кочюрилип алынгъанда бир сыра хаталаргъа ёл берильгенини къайд этерек: «Гъазаийнинъ «Тал терекнен субет» яни «Долап» намлы дестаныны манъа урьметли шаиримиз Эшреф Шемьи-заде аркъадаш арап арифлеринен чеберликнен язып ёллагъан эди. Бу эсер конкрет сюжет эсасында язылгъан, реалистик моментлерге ве элементлерге малик юксек дереджели нефис эсердир», — деп язгъан эди. Абдуреим Алтанълы дестангъа бойле мусбет къыймет кесерек, сёзюни шойле девам эте: «Эсердеки вакъий олякъан адиселерни дикъкъатнен тешкергенде, бу эсернинъ аяттаки объектив левхаларнынъ инкишафы нетиджесинде там манасынен нефис эсер оларакъ шекилленгенини коремиз. Шунынъ ичюн мен бу дестанны бедиийлиги юксектен-юксек бир эсер деп таныйман ве бойле эсерлернинъ поэзиямызда яшамагъа акъкъы бар деймен».

Намлы шаирнинъ бу фикирлеринен разылашмамакъ мумкюн дегиль. «Тал терекнен субет» дестанынынъ муэллифи, акъикъатен озюнинъ эсерини мейдангъа кетиргенде къулланган усулынен алемдеки мевджут табиий, маддий варлыкълар инсан эмеги нетиджесинде шекильдже даима денъише биле, деген фикирни орта-

гъа сюре. Яни о, окъуйыджыгъа, бир дередже олса да, аят ве табиатнынъ объектив къанунларыны анълатмагъа тырыша. Та орта асырларда яни феодализм девиринде язылгъан бу эсерлерде ойле аятий мундеридже олмасы, бойле эсерлернинъ эльбетте, поэзиямызда акълы суретте ер алмасына кениш ёл ача.

Шаир Терки озюнинъ гъазелинде джемиеттеки тенъсизликни, социаль адалетсизликни къайд этерек шойле сатырлар догъура:

Бу девринъ алына эйледим назар,
Эр бири бир дерде гирифтар анджакъ.
Кемале ириндже ар иле гульзар,
Бульбулинъ адети айе зар анджакъ.
Эгер падиша ол, эгер ким геда,
Иде корь борджынъы вакътында эда.
Кимини сефайе душурмиш худа,
Кимининъ къысмети зеэр мар анджакъ.

Кене шу девирнинъ шаирлериндан Абдуль Азиз эфендининъ «Кендим» серлевалы къасидеси орта асыр мусульман идеалистик фельсефеси мевзуларындан бирине багъышлангъан эсердир. Мына шу къасидеден бир къач сатыр:

Кендими кендим иле кендим перишан эйледим,
Алдануб заид сёзюне, гъайре изъан эйледим.

Эйлейуб хади идает, чюнки кельдим кендиме,
Кендими кендимле билуб, хаке ексан эйледим.

Кендими салдыкъча хаке, эздияд олды зияд,
Сонъра кесиретген кечуб бен кесб ирфан эйледим.

Диль хумасы сеид, дильдаре деруни азм идуб,
Дам тевъид ичре кендими арз-и джанан эйледим.

Бу шаирлернинъ гъазеллери, дестанлары ве къасиделери шу орта асыр феодализми девриндеки укюмдар сыныфлар векиллерининъ «дин», «хурафат» пердеси астында япкъан зулумлыкъларынынъ, акъ-укъукъсызлыкънынъ, ичтимаий зыддиетлернинъ устюни ачкъан ве эксери алда, шубесиз адий халкъ менфаатларына хызмет эткен эсерлердир. О эсерлернинъ бедиий джеэттен пишкинлиги исе поэзиямызнынъ та о девирлерде не дередже юксек севиеде олгъаныны косьтере.

Кърымтатар классик поэзиясы ве эрте вакъыт реализми шахэсерлеринден бири XVII асыр шаири Эдип эфендининъ «Сефернаме» дестаныдыр. Бу дестан корюмли кърым сераскерлеринден бири Тогъайбейнинъ Украина гетманы Богдан Хмельницкийнен бирликте Польша къыралы IV Владиславгъа къаршы япкъан арбий сеферине багъышлангъан. Дестанда, къомшу халкънынъ ёлбашчысынынъ даветине сесленип, озюнинъ аскеринен берабер украин халкъына ярдымгъа баргъан Тогъайбей сеферининъ там акъикъий вакъиалары айдынлатыла.

1971 сенеси Ташкентте педагогика институты студентлери ичюн чыкъарылгъан «Эдебият хрестоматиясы»нда бу акъта шойле языла: «Богдан Хмельницкий Украинаны Польша аскеринден къорчаламакъ ичюн 1648 сенеси февральде Кърым халкъындан ярдым истеп, Адиль Герай хангъа мураджаат эте ве хан умумий душман — поляклагъа къаршы куреш ичюн Украина къазакларынынъ теклифини къабул эте.

Хмельницкийге ярдым косьтерюв ишини хан энъ къуветли мырзалардан бирине — заманнынъ белли сераскери, Ор къапысы коменданты Тогъайбейге авале эте. Кърым халкъынынъ Хмельницкийге яни Украина халкъына ярдым этмесининъ себеплери башлыджа шундан ибарет: Польша къыралы IV Владиславнынъ акъикъатен Кърымны тутып алув, Кърым халкъыны да украин халкъы киби эсирлештирюв мерамы бар эди. Кърым ханы Украина халкъынынъ Польша магнатларына ве шляхтичлерине къаршы баш къалдырувындан файдаланып, Польша къыралынынъ Кърымны запт этюв мерамыны кесмек истеди.

Мына бу юкъарыда косьтерильген себеплер саесинде Польша гетманы Потоцкий Украинагъа орду йибергенде, Кърым ханы Потоцкийнинъ ордусына къаршы орду къойды, бунынънен объектив суретте Украина халкъына ярдым этти.»[12]

«Сефернаме» дестанынынъ баш эмиети, иште эки къомшу халкънынъ тарихында олыш кечкен бу муим вакъианы, украина халкъы ичюн агъыр вакъытта Тогъайбейнинъ Богдан Хмельницкийге ярдым къолу узаткъаны там догъру ве бедиий суретте косьтерильмесиндедир.

Эдебиятымыз тарихында бойле сийрек олса да, сакъланып къалгъан эсерлер гъает къыйметли олгъаны ичюн Эдип эфендининъ «Сефернаме» дестанындан Эшреф Шемьи-заденинъ китабында кетирильген ашагъыдаки парчаны толусынен аламыз:

...Йигит къолунда къамчы бар, «Мен!» дегенге джеза бар.
Эй, огъланлар, топлашынъ, тезден бизге сефер бар!

Алашалар наллансын, окъ-яйлары майлансын,
Эгер агъач бакъылып, къавурмалар къайналсын.

Ал къылычны аскъыдан, чек къайракъны юзюне,
Къылычынъ эгер акъ болса, къара тюшмез козюнъе.

Эки тыршав, бир аркъан асынъыз эгер къашына,
Къызыл мешин назарлыкъ такъынъыз атнынъ башына.

Сеферлик атны семиртме, дёнен болса арымаз,
Семиз атынъ ёл алмаз, баргъандан сонъ ярамаз.

Чекменинъни тартып кий, къалпагъынъны басып кий,
Ёлда ёкътыр анайынъ, керегинъни бакъып джый.

Кельди эмир сарайдан, чыкътыкъ ёлгъа Мамайдан,
Дуамны алдым анайдан, окъларымны бабайдан.

Тал теректир Мамайлар, яв юректир Мамайлар.
Эрдель ашып сефер бар, элял этинъ, агъайлар!

Эгерленди ал торы, башы йылдыз къашкъадыр,
Хан къолунда йигит коп, Мамай беги башкъадыр.

Етмиш чора янында, ат ойнатып чыкътылар,
Етмиш ана етмиш тас сув септирип чыкътылар.

Дуа этип анайым, чыдамады байылды,
Етмиш атнынъ тозаны туман болып джайылды...

Топлаш болды бизлерге Гъазы Кермен чёлюнде,
Къызыл явлыкъ, къара къамчы джумлемизнинъ элинде.

Таттан кельди одаман, Кефе тюбю къараман,
Барын, Аргъын, Къарт Къыпчакъ джумлесинден къоджаман.

Давул-зурна, той-байрам, еди куньде топлаштыкъ,
Етмиш къурбан чалдырып, джав ёлларын ойлаштыкъ.

Еди бинъ огълан бир болып, атны сувдан тептирдик,
Еди саат — бир тыныш Акъ Джылгъада кечирдик...

Эрдель шеэри акъ шеэр, къоджамандыр джамиси,
Бу шеэрде къатышты бизге Богдан тёреси.

Богдан баяр зор баяр, эдиеси къыркълама:
Къыркъ айгъырман къыркъ бугъа, джумлеси эп сайлама.

Хан чадыры къашына къурулды баяр чадыры,
Сыйлавына къойдылар сыйламаджы батырны.

Адиль Герай Богданман кенъештилер танъгъаджек,
Къопай лехли панынынъ къопайлыгъын алгъанджек.

Къара къушлар илери, эки къолда акъ къушлар,
Ат налланыр, къайракъ ойнар, агъартылыр къылычлар.

Хабер алдыкъ, ёлумыз батакъ орман, акъ тикен,
Бу сеферге сав кетип, кимлер сав къайтар экен?..

Бизлер къыпчакъ огълумыз, чамургъа батар чыкъармыз,
Кунеш чыкъса къурутыр, сув тапылса чайкъармыз.

Баш язысын козь корер, йигит эр шейге конер,
Джан къуртулса селямет, агъув, адджы эм отер...

Бу ерде шуны къайд этмели ки, 1971 сенеси Ташкентте педагогика институты студентлери ичюн чыкъарылгъан «Эдебият хрестоматиясы» дерслигинде Джанмухаммед деген шаирнинъ «Тогъайбей» адлы дестаны ничюндир «Сефернаме» деп косьтериле. Бунда ялан ёкъ, лякин янълыш бар. Меселе шунда ки, Тогъайбейнинъ Богдан Хмельницкийнен бирликте Польша къыралына къаршы япкъан сеферине багъышлангъан бир дестан даа бар. Бу Джанмухаммеднинъ тарихта «Тогъайбей» деп юрьсетильген эсеридир. «Эдебият хрестоматиясы»нда сёз, иште шу дестан акъкъында кете. Эшреф Шемьи-заде бу хусуста шойле яза:

«1925 сенеси язда, мешур алим, тарихчы ве языджы Осман Акъчокъракълы ве рессам, археолог Усеин Боданинскийнинъ реберлигинде, халкъ мариф комиссарлыгъы тарафындан тешкилятландырылгъан этнографик экспедиция бир чокъ районларны айланып, ильмий-тедкъикъат ишлери алып баргъанда, Судакъ районы Къапсыхор коюнде Аджы Али эфенди адлы бир къартнынъ эвинден буюк бир поэма — дестан язылы эски джонк тапа. Эльязманы тешкерип, окъуп чыкъкъан сонъ, онынъ 1648 сенеси Тогъайбейнинъ Польшагъа япкъан сеферинде иштирак эткен Джанмухаммед адында бир шаир тарафындан язылгъаныны анълайлар. 1892 сатырдан ибарет бу буюк поэма бизим эдебият хазинемизге, XX асырнынъ биринджи черигинде тюшкен энъ къыйметли эсер эди. О йыллары бу поэманен Украина Илимлер академиясы да меракъланып, Осман Акъчокъракълыны Харьковгъа чагъырдылар. (О сенелери Украина ССРнинъ пайтахты Харьков эди). Бир къач ай девамында Осман

Акъчокъракълы Киев ве Харьков университетлеринде, Украина Илимлер академиясынынъ шаркъшнаслыкъ институтында лекциялар окъуды. Поэма, Академиянынъ арап-иран филологиясы ве тюркшнаслыкъ кабинети тарафындан украин тилине терджиме этильди. Акъчокъракълынынъ докладлары Илимлер академиясынынъ бильдирювлеринде ве украин тилинде чыкъкъан «Схидний свит» журналынынъ 1930 сенеси декабрь номеринде басылды.

Бу узун поэманынъ тили «Сефернаме»нинъ тилине бакъкъанда, китабийдже ташлай ве о къадар енгиль окъулмай:

...Ол заман лехли къыралы нейледи,
Еди беклер беклерин джем эйледи.
Эм дахи баярларны кетирдилер,
Бир алий меджлис къурыб отурдылар...

Джанмухаммеднинъ 1648 сенеси язгъан, фактик материалларгъа зенгин, тарихий вакъиаларны ве адиселерни хронологик тертипте беян эткен бу эсери халкъымызнынъ XVII асыр тарихыны, ичтимаий, сиясий аятыны огренмек ичюн, онынъ тарихий-этнографик манзарасыны козь огюне кетирмек ичюн муим бир менбадыр.» (Саифе 102).

XVII асыр саз шаирлеринден бизге шимдилик энъ зияде мешур Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерийнинъ яратыджылыкълары беллидир. Бу эки шаир озь заманынынъ сонъ дередже белли махсулдар шаирлери олгъанлар.

Озюнде пек эрте шаирлик истидадыны сезген Ашыкъ Умер (1621—1707) элине сазыны алып, яш экенде узакъ мемлекетлерге сеферге чыкъа. О, Иранда, Суриеде, Иракъта, Саудие Арабистанында ве башкъа мемлекетлерде булуна. Сонъра исе узакъ девир Тюркиеде яшай. Арап, фарс, тюрк тиллерини темелли огрене, шу халкъларнынъ эдебиятларыны, шириетини терен менимсей. Озю де Насимий, Физулий, Саадий, Хатаий киби ве дигер шаркъ шаирлерининъ буюк тесиринде булуна. Ашыкъ Умер озюнинъ даимий сырдашы — сазыны алып кой-койден юре, йырлай, авам халкъны эглендире, шиирлеринде озь дуйгъуларыны, адий халкънынъ фикирлерини, оларнынъ арзу-хаялларыны ифаде эте. Тюркиеде фарс поэзиясынынъ энъ зияде тесири олгъан девирде яшап иджат этер экен, Ашыкъ Умер шаркъ поэзиясынынъ бутюн эсас шекиллерини менимсей. О, шаркъ поэзиясынынъ аман-аман бутюн жанрларында иджат эте. Онынъ яратыджылыгъында гъазеллер ве дестанлар, къошмалар ве семаилер (йырлар), дестанлар ве мураббалар (дёртликлер), муаммеслер (бешликлер) ве муседдеслер (алтылыкълар), мюстезадлар (къошакълы сатырлар) ве муфридатлар (бирлештирильген бейитлер), текерлемелер (текрарлав) ве шиирлер, муаммалар (тапмаджалы шиирлер), бейитлер ве дигер жанрларгъа аит эсерлер бар. Шаирнинъ бу эсерлерде акс эткен эсас мевзулары севги ве садыкълыкъ, эйилик ве намус, инсаниетлик ве адалетлик, инсангъа урьмет ве мерametликтир. Онынъ яратыджылыгъына энъ зияде хас чизгилер — назик лиризм, мисильсиз севдалыкъ, терен ве аджайип образлылыкъ, юксек бедиийликтир. Эбет, озь тарихий девирине коре, онынъ ичтимаий адиселерге бакъышындаки тарлыкъ шу адиселернинъ маиетини, себебини кереги киби ачып бермек имкянындан аджиз эте. Лякин озюнинъ гъает кениш бильги даиресине, аятны терен огренювине, адамлар иле мунасебетлериндеки теджрибеге базанаракъ, фукъаре табакъаларнынъ вазиети акъкъында, адамлар арасындаки ичтимаий чешитлик ве адалетсизликлер акъкъында, озь девирине коре, олдыкъча ачыкъ ве кескин тарзда яза:

Эр не сёйлер исе зенгин,
Динълеюб дерлер: — Догъру!
Бир факъири корьселер гер,
Санарлар оны огъру.

Къанда варсанъ пак либасле,
Киреджек еринъ белли.
Ёкъсул олсанъ, санъа дерлер:
Я масхара, я дели.

Джемиетте байларнен, зенгинлернен бир сырада нидже-нидже ач-чыплакъ фукъарелер де олгъаныны шаир шойле сатырларда косьтере:

Нидже джанлар вардыр, лаилядж ятур,
Земине гъаркъ олмыш, сувсыз ач ятур.
Дюньядан эль чекмиш, ихтиядж ятур,
Алемде сагълларынъ бир дуасына.

Дюньянынъ кеткен сайын бозулгъаныны, акъ-адалет эксильгенини, адамларнынъ эп зияде мерametсиз, шефкъатсыз олгъанларыны Ашыкъ Умер къандырыджы сёзлернен ифаде эте:

Эй, гонъуль, шимденгиру
Дуньяда раат къалмады.

Мерамет кимден омарсынъ?
Эъли-шефкъат къалмады.

Лякин эр алда, Ашыкъ Умер мисильсиз севда ашыкъ шаир оларакъ, озь эсерлеринде ильк эвеля ве энъ зияде къадын гузеллигини, дюльберликни, севгилисининъ къашыны-козюни, эндамыны, юрюшини макътай ве бутюн буларны ислям динининъ энъ мукъаддес дергяхларындан устюн къоя:

Ашыкъ Умер дер ки: — Ашкъа янарым,
Ичип ашкъын шарабыны къанарым.
Къыблам ёкътыр, юзюм санъа дёнерим,
Михрабымдыр — эки къашынъ арасы.

Эшреф Шемьи-заде бу хусуста шойле дей: «Ер юзюндеки бутюн мусульманлар беш вакъыт намазларыны, эвлеринде олсын, ёлда сеферде олсын, ислям динининъ меркези олгъан Мекке шеэриндеки Кябеге — къыблагъа бакъып, джамилерде исе, Меккеге догърултып къурулгъан михрабларгъа къаршы турып къылгъанлары алда, Ашыкъ Умернинъ ич кимседен къоркъмадан, иркильмеден, севгилисине хытабен: «Къыблам ёкътыр, юзюм санъа дёнерим, михрабымдыр эки къашынъ арасы» деп язгъаны, абсолютизм девринде, феодал, мустебид падишалар, реакцион руханийлернинъ укюмранлыкълары шараитында буюк мердлик, джесюрлик, аллагъа, ислям догмаларына, акъиделерине къаршы исе, буюк исьянкярлыкъ эди.

Улу шаир, эмекдар халкънынъ сайгъы ве севгисини де, ич шубе ёкъ, бириндже невбетте, бойле исьянкяр шиирлеринен къазангъандыр. Бундан 320 сене эвельси язылгъан бу аджайип шиир, эр анги бир миллий эдебиятны суслендире биледжек гъаевий-эстетик къуветке, социаль-бедиий образларгъа малик шедеврдир. (Саифелер 119-120).

Бу ерде шуны айрыджа къайд этмели ки, Ашыкъ Умернинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында ильки тедкъикъатчымыз Эшреф Шемьи-заде олды. О, озюнинъ Ашыкъ Умер акъкъында макъалесини та 1969 сенеси «Ленин байрагъы»нынъ 5, 6 ве 17-джи номерлеринде бастырды. Сонъра исе о макъале шаирнинъ «Омюр ве яратыджылыкъ» китабына кирсетильди.

Ашыкъ Умер эвленмей яшагъан. Етмиш яшыны кечкен сонъ тыш мемлекетлер сеферинден догъгъан ери — Кезлевеге къайтып келе ве омюрининъ сонъунадже анда яшап, 1707 сенеси, сексен алты яшында вефат эте. Кезлеведе Къалентир бурунында (Карантинная коса) дефн этиле.

Эшреф Шемьи-заденинъ малюматына коре, дюньяда Ашыкъ Умернинъ учь къолязма топламы бар: бири — Стамбулда, Бешикташ Ягья эфендининъ китапханесинде —1728 сенеси кочюрилип язылгъан энъ эски джонк олып, онда 19.970 сатырдан ибарет 1242 шиир бар; экинджиси — Конья музейинде сакълы олып, онда шаирнинъ 1500-ге якъын шиири бар; учюнджиси — Британия музейиндеки, о арапча диний-ахлякъий эсерлернен бир джылткъа тикильген 44 саифелик дефтер олып, 106 шиирден ибареттир.

Ашыкъ Умернинъ эсерлери энъ чокъ Тюркиеде нешир этильди. Булардан энъ джиддий топлам — Саадеттин Эргун тарафындан азырланып чыкъарылгъан «Ашыкъ Умер. Аяты ве шиирлери» китабыдыр. 1894 сенеси Багъчасарайда Исмаил Гаспринскийнинъ басмаханесинде шаирнинъ «Диван Ашыкъ Умер» адлы 109 шиирден ибарет топламы басылып чыкъты. Булардан башкъа элимизде булунгъан ве Булгъарстанда Ибраим Татарлы тарафындан чыкъарылгъан «Эски тюрк эдебияты» джыйынтыгъында да Ашыкъ Умернинъ баягъы эсерлери бар.

Ниает, бу сене Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына нешриятында Ашыкъ Умернинъ инкъиляптан сонъ бириндже кере ана тилинде 15 басма табагъы колеминде буюк топламы басылып чыкъты. Бунынъле XVII асыр классик шаиримизнинъ гъает зенгин ве къыйметли иджадий асабалыгъы акъикъатен озь халкъынынъ медений вариетине чевириле башлады.

Мустафа Джевхерийнинъ иджадий ёлу ве такъдири де айны Ашыкъ Умернинъки кибидир. О да Ашыкъ Умер киби чокъ мемлекетлерде сеферлерде булунгъан. О да Ашыкъ Умер киби омюринининъ эксери къысымыны Тюркиеде яшап кечирген. Саз шаири оларакъ, о да эсасен севги ве садыкълыкъ акъкъында язгъан. Бу ерде шуны унутмамакъ керек ки, Ашыкъ Умер де, Джевхерий де Кърым бутюнлей Тюркиенинъ эли астында булунгъан девирде яшагъанлар. Тюркиеде яшар экен, олар эксери алда тюрк тилинде язгъанлар. Затен шусы къайд этиледжек акъикъат ки, Кърым Тюркиенинъ эли астына тюшкенден башлап, Кърымнынъ медениетине ве эдебиятына, тюрк тесири пек буюк олгъан. Тюрк тили тек эдебий тильге тесир этмекнен къалмайып, умумен о ерли халкънынъ лакъырды тилине де сонъ дередже тесир эткен. Бу тесир эсасен Кърымнынъ ялы бою ве дагъ районларынен сынъырлангъан. Ярым аданынъ эксери къысмында — меркезий районларда ве чёль тарафында исе бу тесир олдыкъча аз сезиле.

Эгер эдебий тиль талилине терен даладжакъ олсакъ, шуны айтмакъ лязим ки, Ашыкъ Умернинъ де, Джевхерийнинъ де, о девирде иджат эткен дигер шаирлер-

нинъ де чокъусы эсерлери затен эсасен арап-фарс тиллеринде язылгъанлар. Бунынъ себеби шунда ки, диний-мистик ве сарай эдебияты векиллерининъ тырышувынен Тюркиенинъ озюнде биле поэзия ичюн тюрк тили гуя келишиксиз, къаба деп илян этильген ве бу саада фарс, арап тиллерине устюнлик берильген.

Академик В. А. Гордлевский тюрк поэзиясына фарс тилининъ япкъан кучьлю тесири акъкъында айтаракъ, шойле яза: «Эджнебий тиль огюнде къуллар киби боюн эгюв шу дереджеге барды ки, озь сёзлери юксек поэзия ичюн ляйыкъсыз деп, тильден бутюнлей четлетильдилер; сийректе бир озь догъмуш тилине мураджаат эткен базы бир уйкен несиль шаирлери чешит сыкъыштырувларгъа, такъипке огъратыла эдилер».[13]

Эски кърымтатар тилини яхшы бильген мерум мутехассысымыз Зия Акъсаков бу хусуста «Йылдыз» журналынынъ 1985 сенеси 1-нджи санында басылгъан «Халкъ вариети» серлевалы макъалесинде шойле язгъан эди: «Ашыкъ Умер де озь девирине, озь земанесине, онынъ адет-аньанелерине бойсунаракъ, о девирнинъ башкъа шаирлери киби, озь эсерлеринде эсасен арап-фарс ве тюрк тиллеринден файдаланмагъа меджбур олды... Шунынъ ичюн биз Ашыкъ Умернинъ эдебий мирасыны кениш окъуйыджылар кутьлесине шаирнинъ эсерлерини имкяны олдыгъы дереджеде пек денъиштирмейип, азырки эдебий тилимизге ве русчагъа терджиме этмекле еткизе билемиз. Ялынъыз бойледже биз оны халкъымызгъа, эм башкъаларына, яни эдебий алемге таныта билемиз».

1987 сенеси Москвада «Наука» нешриятында чыкъкъан «Эльязма китаплар Шаркъ халкъларынынъ медениетинде» адлы китапта да о девирки эдебий тиль хусусында: «Кърымда ве Азербайджанда энди XV асырдан башлап ресмий иш кочюрюв тили ишлетильди ве бу виляетлерде эдебий эсерлер де тюрк тилинде языла эди», — дениле. (Саифе 462).

Бойлеликле, Кърымнынъ эдебий тили эджнебий тиллернинъ зияде тесирине къапылып, озюнинъ ильки девирдеки шекилленюв эсасы олгъан кърым-къыпчакъ язма тилинден узакъ девирлергедже четленгенини коремиз. Бу тесирнинъ, бу четленювнинъ негатив акъибетлери озюни аля бу куньгедже сездирмекте.

Ашыкъ Умернен бир девирде, бир шараитта яшап иджат эткен Мустафа Джевхерий эсерлерининъ мевзу чешитлиги, шекиль ве жанрлары да аман-аман айны Ашыкъ Умернинъки кибидир. Лякин Джевхерийнинъ айры эсерлеринде халкъ аяты даа кенишче акс этиле. О, халкънынъ озюне, халкъ адетлерине даа якъын ве тили исе даа зияде анълайышлыджа. Мына онынъ эки шиири:

БАКЪМА, БЕНИ ОЛЬДИРИРСИНЪ

Беяз коксюнъ банъа къаршы
Аяма, бени ольдирирсинъ.
Эля козьлер сюзе-сюзе
Бакъма, бени ольдирирсинъ.

Ольдирип къаныма кирме,
Эр корьгенге гонъуль верме.
Эля козьге сия сурьме
Чекме, бени ольдирирсинъ.

Джевхерий дер, шах-и бульбуль,
Беяз гердан санки сумбуль.
Янагъынъа къырмызы гуль
Такъма, бени ольдирирсинъ.

КОРЬМЕГЕ КЕЛЬДИМ

Эля козьлеринъи севдигим, дильбер,
Косьтер, ай юзюнъи корьмеге кельдим.
Шефталинъи дерде дерман дедилер,
Керчекми, севдигим, сормагъа кельдим.

Куньдюз хаялларым, гедже тюшлерим,
Уяндыкъча агъламагъа башларым.
Севдигим, устюнъде учан къушларынъ
Тутып къанатларын къырмагъа кельдим.

Сенинъ ишинъ еип-ичмек дедилер,
Ёлдаш иле къонып-кочмек дедилер.
Коксюнъ дженнет, къойнынъ дженнет дедилер,
Акъ насип эдерсе, корьмеге кельдим.

Маиль олдым сенинъ индже белинъе,
Джаным къурбан олсун татлы тилинъе.

Ашыкъ олып сенинъ дюльбер багъынъа,
Къырмызы гуллерни дермеге кельдим.

Дили севда дер ки, гонъуль огърусы,
Кокте мелек, ерде хума яврусы.
Сёйлейим бен санъа сёзюнъ догърусын,
Союнып къойнунъа кирмеге кельдим.

Мустафа Джевхерийнинъ эсерлери Тюркиеде дефаларджа айры китаплар олып чыкъарылды, чешит шиирий топламларгъа кирсетильди. Бизим окъуйыджыларымыз онынъ эсерлеринен илькиде «Йылдыз» журналынынъ 1983 сенеси 3-джи ве 1984 сенеси 2-джи санларында таныш олдылар. Бу улу шаиримизнинъ яратыджылыгъына аит материалларны араштырыр ве иджадыны огренир экенмиз, бугунь-гедже онынъ 5200 сатырлыкъ 350-ден зияде шиирини эльде этмеге наиль олдыкъ. Бу эсерлер устюнде чалышып, Джевхерийнинъ де, айны Ашыкъ Умернинъ китабы киби, айры джыйынтыгъыны неширге азырламакъта мыз.

Ашыкъ Умернинъ замандашы, буюк шаир Мустафа Джевхерий озь халкъына мисильсиз дереджеде къыйметли шиирий асабалыкъ къалдырып, 1710 сенеси вефат эте.

Ич шубе ёкъ ки, о девирлерде иджат эткен ве адлары бизге даа белли олмагъан чокъ шаирлер бардыр. Оларнынъ адлары, эльбет, ачылыр, эсерлери тапылыр, огренилир. Белли шаркъшнас Ф. Домбровский «Современник» журналынынъ 1848 сенеси 5-нджи санында Ашыкъ Умер акъкъында язып бастыргъан макъалесинде эсерлери аля тапылмагъан даа бир буюк шаиримиз Ашыкъ Арифни анъа. «Ашыкъ Умер Кърымнынъ энъ ахлякъчы, аджайип шаирлериндеи бири эди. Ашыкъ Умерден сонъ, Кърым саз шаирлери арасында экинджи ерде Ашыкъ Ариф турмакътадыр...» — деп яза о. Демек, бизлерни бу саада чокъ ишлер беклей.

Гъает семерели инкишаф эткен орта асырлар поэзиясы, шубесиз, миллий медениетимизнинъ инкишафында муим эмиетке маликтир. Бу ерде корюмли медениет эрбабы А. В. Луначарскийнинъ кърымтатар халкъ йырларына къыймет кесерек, айткъан сёзлерини хатырламакъ ляйыкътыр. «...Буюк зека ве истидат саиби тюркий халкъларнынъ, Шаркъ ве Гъарп медениетлеринин тесирлери бири-бирлеринен бирлешкен, бир чокъ халкъларнынъ ёллары бири-бирлерине чатышкъан ярым ададаки — берекетли Кърым улькесиндеки будагъынынъ озюне хас, назик, парлакъ ве шаиране бир медениет догъурмамасы итималдан тыш бир шей олгъаны шубесиздир.

Бутюн бу аджайип хасиетлер кърымтатарларынынъ озьлеринде Шаркъ ве Гъарп эзгилеринин назикане бирлешмесинен ве башкъа миллетлернинъ эзгилеринде пек сийрек раст келинген инджелигинен инсанны айретте къалдыргъан йырларында айрыджа яхшы корюнмектедир.

Шаркъий-дженюбий Авропанынъ энъ къыйметли джевэри сайылгъан бу дженюп татарларынынъ, бу деңиз ве кок аралаш дагълар эвлятларынынъ зенгинденгин йырлары узун заманлар систематик суретте ич де тешкерильмеди, огренильмедилер.

Биз, озюмизнинъ къыйметли кърымтатар къардашларымызгъа джан-гонълюмизден хайырлы, бахытлы омюрлер ве эр бир саада илерилев ве юкселюв арз этемиз»[14]

Ярым аданынъ бу табиий эйи хусусиети ялынъыз поэзияда ве йырларда дегиль, саньатнынъ башкъа пытакъларынынъ да, джумледен сана оюнлары яни театр саньатынынъ да эрте шекилленювине ярдым эткендир. Немсе тарихчысы Теодор Мухдтнынъ къайд эткенине коре, Багъчасарайда та XVIII асырнынъ орталарында ана тилинде санада комедиялар косьтериле экен. Булар, эльбет, авескярлар тарафындан санагъа къоюлгъан чешит турмуш мевзуларында сатирик-юмористик косьтерювлер олса керек. Лякин бу сана косьтерювлери энди о вакъытта кърымтатар театр саньаты догъгъанының, кърымтатар драматургиясы яратылгъаныны косьтерелер. Малюм олгъаны киби, анджакъ шу девирде анда Мольернинъ «Тартюф» эсери саналаштырылгъан ве буюк мувафакъиетнен нумайыш этильген. Бу комедияны кърым тилинде саналаштырмакъ ичюн, онынъ терджимеси махсус Людовик XV-нинъ секретары ве терджиманы Руффинге сымарыш этиле.

Ойле олды ки, бизлер, XX асырнынъ кениш малюматлы эвлятлары озь халкъымызнынъ, озь медениетимизнинъ тарихыны затен бильмей экенмиз. Эпимизнинъ, атта зиялыларнынъ биле бу рухий сакъатлыгъы шимди гъайрыдан къурув шараитининъ тесири ве ашкярлыкъ муитининъ эйи ёнелишлери саесинде ачыкъ-айдын белли олды. Биз эпимиз шахскъа табынув ве дургъунлыкъ девирлерининъ шаматалы шиарларына риает этерек: «Илери! Илери!» деп, алдымызгъа-артымызгъа бакъмайып, кёр тувардай къайда барып чыкъаджагъымызны, къайда барып уруладжагъымызны бильмейип, эп огге ынтылдыкъ. Амма «огге кеткен» сайын эр джеэттен, хусусан рухий джеэттен эп арткъа къайткъанымыздан хаберимиз ёкъ экен. Чюнки биз кечмишке козь юмдыкъ, тарихымызны ашаладыкъ, таптадыкъ. Кечмишимизге, тари-

хымызгъа, халкъымызнынъ, медениетимизнинъ отип кечкен ёлундаки гъает эмиетли чешит муим ичтимаий вакъиаларгъа, адиселерге, ниджде буюк эрбапларгъа, иляий шахсларгъа хор бакътыкъ, оларны акъаретледик.

«Не тарихта, не эдебиятта унутылгъан адлар, беяз тамгъалар олмамакъ керек. Акс алда, о тарих да дегиль, эдебият да дегиль, ялынъыз бир суньий, конъюнктур конструкциядыр», — деди М. С. Горбачев КПСС Меркезий Комитетининъ 1987 сенеси февраль Пленумында. Демек биз унутылып къалгъан, конъюнктур макъсатнен анъылмай кельген эрбапларымызнынъ адларыны ачыкъ юрекнен орталыкъкъа чыкъармакъ, оларнынъ эсерлерини дердж этмек, огренмек керекмиз.

Шимди джемиетимизде «шахскъа табынув», «дургъунлыкъ», «шахсий арекетсизлик» ибарелеринен анъылгъан фаджиалы девирлернинъ акъибети олгъан бугуньки рухий вазиетимиз ве миллий юзюмизнинъ ал-эхвалы ойле бир дереджеге кельди ки, энди кечмишимизге, тарихымызгъа догъру юзьнен бакъмай тура, кечмишимизге догъру къыймет кесмей тура, эдебий ве медений тарихымызны, халкъымызнынъ тарихында муим роль ойнагъан вакъиаларны огренмей тура, эдебий ве медений, ичтимаий инкишафымызда буюк хызметлер эткен мешур эрбапларымызгъа эвлятларджа урьметимизни арттырып, оларнынъ аят ёлларыны, фаалиетлерини огренмей тура, бутюн кечмиш несиллернинъ асырлар бою иджат эткен маддий ве маневий, рухий зенгинликлерини иджадий суретге менимсемей ве оларны акъикъий халкъ вариетине чевирмей тура, дегиль инкишаф иле огге кетмек, атта бугуньки аджыныкълы вазиетимизни биле сакълап къалмакътан аджиз олурмыз.

Орта асырларда озюнинъ гурьдели девирини кечирген эдебият XVIII асырнынъ бириндзи черигине келип, ничюндир, кет-кете эп зайыфлай. Буны шу ал да тасдыкълай ки, биз бу девирге аит ич бир белли намгъа, белли бир эдебий малюматкъа наиль дегильмиз. Ичтимаий аят бутюнлей императрица Екатеринанынъ зорбалыгъы рухунен ашлангъан мусульман руханийлеринининъ элине кечкен сонъ, Къырымда эсасен диний-мистик эдебият укюм сюре. Дюньявий прогрессив эдебиятнынъ инкишафы исе узакъ девиргедже аман-аман бутюнлей токътатыла, къалем саиплеринининъ агъызы къапатыла. Бунынъ устюне де халкънынъ арды-сыра иджретлерге огъратылгъаны нетиджесинде медений инкишаф, бедиий иджат аман-аман юз элли йыллыкъ меджбурий дургъунлыкъкъа укюм этиле.

Эки тарафлы зулум алтында — яни эм чар акимиетининъ амансыз зулумы, эм де озь мырзалары, помещиклери ве руханийлерининъ зулумы алтында булунгъан халкъ бу девирде эсасен агъыз яратыджылыгъынен къанаатленмеге меджбур ола. Озь дуйгъуларыны, къуванч ве кедерини, арзу-истеклерини, къайгъы-къасеветини, озюнинъ фаджиалы такъдири хусусында фикирлерини миллий фольклорымызнынъ эсас жанрларындан бири олгъан чынъларда ве манелерде, йырларда акс эттире. Шунынъ ичюндир ки, бу девирде — XVIII-XIX асырларда озь эсерлерини кой-койден юрип иджра эткен, джыйынларда, тойларда, тантаналарда чыкъышта булунгъан чынъджыларнынъ, халкъ кедайларынынъ яратыджылыгъы зияде инкишаф эте. Бу чынълар ве манелер, иджрет йырлары эр кеске анълайышлы саде халкъ тилинде яратылалар.

Шуны айтмакъ керек ки, XVIII асырнынъ сонъундан башлап, халкъ арасында энъ зияде даркъагъан — иджрет йырларыдыр.

Эдебият тарихымызда Исметий адынен анъылгъан бир шаирнинъ «Кефе дестаны» намынен белли олгъан 100 сатырлыкъ эсери де шу девирде язылгъан ве айны шу иджрет мевзусына багъышлангъандыр. Яни гемилерге юкленмек ичюн Кефеге топлангъан халкъ арасында чума хасталыгъы джайрай ве о, аз вакъыт ичинде шеэрнинъ бутюн мааллелерини къаплап ала, пек чокъ адам оле. Шу вакъытта шеэрни бир тамам сарып алалар ве къатты карантин илян этип, адамларны дёрт диваргъа къапап, кимсени бир якъкъа чыкъармайлар. Эсерде халкънынъ шу агъыр вазиети, дуйгъулары, тюшюнджелери акс этиле:

«Кефе карантинден чыкъты бир атеш,
Ич кимседен ёкътыр ярдым Кефеге.
Дженк мейданы киби инъледи куреш,
Чокъ виляет языкъ деди Кефеге.

Къарадан, дерьядан багъланды ёллар,
Башымызгъа недир кельген бу аллар?
Джем олып эписи зарланып агълар,
Бу не буюк, зор фелякет Кефеге!

Карантинге биз де кирдик, не чаре?
Артыкъ эштен-досттан олдыкъ бичаре.
Топлады, къувурды, сыкъты бир ерде,
Заметлендик, языкъ олды Кефеге.

Эр кунь саба эким келир де бакъар,
Тюрлю сылтав иле бизлерни якъар.

«Пошел, дурак!» дер де турмай о къачар,
Не ал олды бу заваллы Кефеге!

Къан иле боянды топрагъы-ташы,
Козьлерден тёкюльди гъонджели яшы.
Минареге кирди генерал башы,
Мудждеге кельгенге биринъиз бир къафа.

Фена-мушкуль олды алы Кефенинъ,
Этрафымыз къара дерья, кечильмез.
Къанат ёкътыр, авадан да учылмаз,
Фена-мушкуль олды алы Кефенинъ...»[16]

Корюнип тура ки, бу эсер халкъ тарафындан уйдурылгъан иджрет йырларына такълид этип язылгъан. Шай олса да, мында халкънынъ башына кельген шу мусибет, шу драматик вакъиа бедиий суретте ифаде этильген.

XIX асырнынъ чынъджы кедайларындан бизге энъ зияде Эшмырза къартнынъ ве Айдер кедайнынъ адлары беллидир. Олар озь чынъларында, шиирлеринде байларнынъ, укюмдарларнынъ зулумыны, ичтимаий адалетсизликни къаралайлар, адий халкъны къорчалайлар, оларнынъ арзу-истеклерини, хаялларыны акс эттирелер.

Эшмырза къарт (1803-1894) Керчь районы Ойсул коюнде фукъаре къорантада догъа. Къыйынлыкълар иле толу гъает факъыр омюр кечирген бу истидатлы кедай, кой-койден юрип, озю уйдургъан йырларыны йырлагъан. Онынъ йырлары эсасен чаризмге, Кърымнынъ байлары ве мырзаларына, моллаларына къаршы догърултылгъан олып, оларда эмекдар халкънынъ зульмет ичинде яшагъаны, истисмар олунгъаны тасвирлене. Эшмырза къартнынъ халкъ арасында энъ зияде танылгъан йырлары чар ордусына татардан аскер алынувына къаршы уйдурылгъан йырлардыр ки, оларда аскерликке алынгъан мусульман яшларынынъ къыйналувлары, аналарынынъ козь яшлары, мырзаларнынъ инсафсызлыгъы акс эттирильгендир.

Меселе шунда ки, кърымлылардан чар ордусына аскер алынмай эди. Амма мырзалар чар укюмети огюнде озьлерини косьтермек ниетинен, Кърым яшларындан да аскер алынмасыны истеп падишагъа мураджаат этелер. Эбет оларнынъ озьлеринынъ огъуллары аскер алынмайджакъ, тек адий халкънынъ балалары кетеджек. Бу акъта фольклорджы Бакъи Гъазиев озюнинъ «Эшмырза ве онынъ шиирлери» серлевалы макъалесинде шойле яза: «1806 сенеси ноябрь 16-да Тавриданынъ бай ве мырзалары муфтю сайламакъ макъсадынен Акъмесджид шеэрине топланалар. Муфтю сайлангъан сонъ, олар бутюн Кърым халкъы адындан Тавриданынъ губернаторы В. В. Мёртва вастасынен I Александргъа ариза джиберерек, кърымтатарларнынъ «гонъюлли оларакъ», «улу падишаны» къорчаламакъ ичюн аскерлик этмеге азыр олгъанларыны бильдирелер.»[17]

Бу аризаны кениш эмекдар кутьлесининъ разылыгъы ве атта хабери биле олмадан, ялынъыз байлар, мырзалар ве молла, дворян табакъасынынъ векиллери имзалайлар. Эшмырза къарт бу фактны озь шииринде шойле косьтере:

Кърымнынъ башы коп дегиль,
Олса-олса — беш мырза.
Бутюн Кърым адындан
Олар этерлер имза.

Озь балаларынынъ аскерликке алынгъаны ичюн аналарнынъ яныгъы ве къайгъы-азабыны косьтеререк, Эшмырза къарт шиирinde:

Солдат алды падиша,
Анайларны зар этип, —

дей де, сонъ аналар адындан иляве эте:

Ичиме сыйгъан балларым
Дюньяларгъа сыймады.

Аскер кетмей агълады,
Козь яшыны тыймады.

Мырзаларнынъ юкъарыда айтылгъан аризада ялан язгъанларыны, аскерликке ич ким гонъюлли оларакъ кетмеге истемегенини кедай шойле ифаде эте:

Бу Кърымда киши ёкъ
Солдатлыкъкъа кетеджек,
Алагъачны* корьдинъми —
Баш ымызгъа етеджек.

Ёлгъа чыкъсам тонъаман,
Аягъым, къолым ялангъач.
Харап этти Кърымны,
Откъа янсын алагъач!

Бу Кърымнынъ бабасы
Мен беллесем беш мырза.

* Аскер чагъырылгъан яшларнынъ топланаджакъ ерине тикленген узун къазыкъ.

Бу йырларны чыкъаргъан
Ойсуллы сокъур Эшмырза.

Эбет, Эшмырза къартнынъ козьлери зайыф, корьмей эдилер. Оны элинден джетип юре эдилер. Онынъ уйдургъан шиирлери эсасен халкъ агъзында айтылып юре ве шайтип сакъланалар. Эшмырза къартны чокъ йылларгъадже къолундан джетип юрьген Ленин районы Аргъымакъ-Эли коюнден Къулмамбет Бекмамбет сонъундан озю белли фольклор айтыджы, масалджы олды. Эшмырза къартнынъ шиирлеринынъ де чокъусы онынъ агъызындан язылып алынды.

Кедайнынъ яратыджылыгъыны топлав ишинен дженктен эвель А. С. Пушкин адына кърымтатар тили ве эдебияты ильмий-тедкъикъат институты мешгъуль олды. Анда топлангъан материаллар эсасында Эшмырза къартнынъ «Халкъ шаири Эшмырза» серлевасынен шиирлер китабы чыкъарылды. 1940 сенеси чыкъарылгъан бу китапны тертип эткен ве онъа кедайнынъ аяты ве иджады акъкъында сёз башы язгъан, халкъымызнынъ садыкъ огълу, дженк вакътында Симферополь шеэр гизли тешкилятынынъ азасы сыфатында оккупантларгъа къаршы амансыз куреште фааль иштирак этерек, буюк джесарет косьтерген ве сонъра гестапо джеллятлары тарафындан ольдюрильген истидатлы тедкъикъатчы ве фольклорджымыз Бакъи Гъазиевдир. (Бакъи Гъазиев акъкъында Айдер Османнынъ «Ленин байрагъы»нынъ бу сене январь 30-да басылгъан материалыны окъумакъ мумкюн).

Теэссюф ки, фикримиздже, биз Эшмырзанынъ яратыджылыгъындан халкъкъа бойле аджайип китапчыкъ азырлап, нешир эттирип къалдыргъан бу алидженап адамнынъ — Бакъи Гъазиевнинъ азиз хатырасына урьметсизлик яптыкъ. Онынъ юкъарыда анъылгъан макъалеси «Йылдыз» журналынынъ 1981 сенеси 6-джы санында аз-бучукъ денъишмелер иле Амет Дуваджиев деген кишининъ имзасынен басылды. Фурсаттан файдаланып, адий дикъкъатсызлыкънынъ нетиджеси олгъан бу хатаны тюзетмек истеймиз.

Бойлеликле, Эшмырза къарт эдебиятымызда халкъ ичинден чыкъкъан ве халкънынъ такъдирини къайгъыргъан кескин къалемли кедайлардан бири оларакъ дегерли ер алды.

Айдер кедайгъа кельгенде исе шуны айтмакъ мумкюн ки, онынъ эсерлери даа тапылмады. Шимдилик ялынъыз онынъ кечкен асырда рус журналларында терджиме этилип басылгъан шиирлери белли.

XIX асырда язылгъан бир эсерни даа къайд этмели ки, онынъ муэллифи белли дегиль. Бу, 1910 сенеси белли рус фольклорджысы А. Олесницкий тарафындан чыкъарылгъан «Кърым тюрклеринынъ йырлары» адлы джыйынтыкъта басылгъан «Кърым дестаны»дыр. 200 сатырлыкъ бу дестан да Эшмырзанынъ эсерлери киби, чар ордусына татардан аскер алынувынынъ акъибетлерине багъышлана.

Падишанынъ бизге кельди эмири:
«Татардан аскер алынмалы гъайры.»
Кърым мемурлары эйледи деври.
Фена-мушкуль олды алы Кърымнынъ!

Аналар дер: — Ах-вах, къара язымыз!
Бойле зулмы корьди бизим козюмиз.
Ах, нетейим, эльден кетти къозумыз.
Фена-мушкуль олды алы Кърымнынъ!

Сагъ олунъ, аналар! Бизлер кетейик,
Къыралнынъ хызметин эда этейик.
Асрет къыяметке къалды, нетейик?
Фена-мушкуль олды алы Кърымнынъ!

Кърымнынъ бейлери — учь бучукъ мырза,
Булардыр аскерге олдылар риза.
Теклиф этерлер бизни би-имза.
Фена-мушкуль олды алы Кърымнынъ...

Корьдигимиз киби, бу эсер де халкъ агъызында юрьген иджрет йырлары тесиринен язылгъан. Лякин мында о мевзу даа кениш ве бедиий суретте айдынлатыла.

XIX асырнынъ ортасында намы, шурети бутюн Кърымгъа даркъагъан ве ады та падишагъа барып еткен халкъ къараманы Къарасувлы Алим Азамат Огълу акъкъында, онынъ адий халкъны, факъыр-фукъарени къорчалавда, халкъкъа къылынгъан залым ве адалетсиз байларгъа, помещиклерге, жандармларгъа къаршы бир кендиси курешке атылып, бу саеде косьтерген мисильсиз джесарети акъкъында яратылгъан чокътан-чокъ риваетлер ве йырлар, икяелер ве хатырлавлар да эдебиятымызнынъ аджайип саифелерини тешкиль этелер. Алим акъкъында риваетлер дженктен эвель айры китап олып чыкъты.[18] 1895 сенеси исе Петербургда Н. А. Поповнынъ «Алим — Кърым айдамагъы» адлы романы нешир этильди. Революциядан эвель Алим акъкъында атта эки дане кинофильм чыкъарылды.

Алим акъкъында энъ белли йырлардан биринде Алим образы шойле косьтериле:

Мен Къарасувгъв тойгъа (да) бардым,
Давулгъа ойнадым.
Ойнай (да) ойнай тоялмадым,
Чаршысын бойладым.

Бурулчанынъ копюринден
Атымны атлаттым.
Дильжан толу забитлернинъ
Отюни патлаттым.

Къарасувнынъ ёлларында
Чокъ гедже бекледим.
Келип-кечкен душманларгъа
Тюфегим тикледим...

Бойлеликнен, XVIII-XIX асырларда эдебиятымызда эр не къадар дургъунлыкъ олгъанындан къатий назар шуны къайд этмелимиз ки, эр алда, Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ прогрессив ролю кърымтатар эдебиятынынъ да инкишафына эйи тесир быракъты. XIX асырнынъ экинджи ярысында прогрессив дюньявий эдебият янъыдан джанланып башлай. Буны ильк эвеля Кърым иле сыкъы багъы олгъан рус медениети ве рус эдебияты векиллерининъ тесири ве бунынъ киби де халкъ арасындан котерилип чыкъкъан Абдураман Кърым Хавадже, Абдурефи Боданинский киби ве дигер миллий зиялыларнынъ маариф-ярыкъландырыджы фаалиетлери ярдым эте. Бу халкъ маарифчилери медреселерде диний дерслернен бир сырада талебелерге эсап, джогърафия, тарих ве дигер табиий фенлер де огретильмеси ичюн гъайрет этелер, халкъны бильгиге чекмек, айдынлыкъкъа чыкъармакъ ичюн курешке къатылалар. Озьлери де эм бу фенлер боюнджа, эм де ана тили ве татар балалары ичюн рус тили дерсликлерини мейдангъа кетирелер. Та о девирде биринджи русча-кърымтатарджа ве кърымтатарджа-русча лугъатларны да олар тизелер. Симферополь гимназиясы татар болюгининъ мудири, ана тили оджасы Абдураман Кърым Хавадженинъ лугъаты 1850 сенеси басыла.[19] Таврида губерниясы гимназияларында оджалыкъ япкъан Абдурефи Боданинскийнинъ лугъаты исе 1873 сенеси нешир этиле.[20] Демек, бизде бундан та 130 йыллар эвельси озь тилимизде лугъатлар чыкъармагъа имкян ве кучь бар экен, эм чыкъарылгъан.

Олардан сонъ, яни Кърымнынъ ве Русиенинъ тарихында муим роль ойнагъан Акъяр муаребесинден сонъ, бу эдебий-маариф курешини даа кениш ве терен малюмат саиплери, белли медениет эрбаплары, Л. Толстойнен, А. Чеховнен, Л. Андреевнен ве дигер рус языджыларынен якъындан таныш олгъан демократ Асан Нури, Исмаил Гаспринский ве дигерлер фааль суретте девам эттилер. Тюрк, арап, фарс, немсе, франсыз тиллерини темелли бильген Асан Нури кечкен асырнынъ етмишинджи йылларында Исмаил бей Гаспринскийнен таныш ола ве онъа халкъны ярыкъландырув макъсадынен умум ичюн прогрессив бир газета мейдангъа кетирмекни теклиф эте. Гаспринский бу вакъытта энди Москвада, Стамбулда, Парижде тасиль алгъан ве «Тонъгъуч» адлы газета чыкъарып бакъкъан теджрибели мутехассыс эди. Иште, бу эки эрбап бир чокъ ресмий тирелювлерге ве къыйынлыкъларгъа бакъмадан, кърымтатарджа ве русча афталыкъ «Терджиман» газетасыны чыкъармагъа рухсет алалар. Русиеде тюркий тильде нешир этильген бу ильки газетанынъ биринджи номери Багъчасарайда 1883 сенеси Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ 100 йыллыгъына къарарлаштырылып апрель 10-да чыкъарылды.

Исмаил Гаспринский (1851-1914) Гаспра янындаки Авджикой коюнде догъа. Бабасы Мустафа Гаспралыгъа 1853 сенеси поручик унваны бериле ве онынъ ады дворянлар (мырзалар) шеджереси китабына языла. Бу мунасебетле о Гаспринский фамилиясыны ала.

Исмаил 14-15 яшында экенде, Москвада арбий окъув юртыны быракъып кете. Багъчасарайгъа келип эки-учь йыл мешур «Зынджырлы» медресесинде оджалыкъ япа. Сонъра Стамбулгъа барып, анда алий тасиль ала, даа сонъ исе Парижге барып чыкъа. Анда рус тилинде чыкъкъан газеталарда иштирак эте, онда яшагъан улу рус языджысы И. С. Тургеневнен таныш ола ве онынъ узурында секретарь олып чалыша.

И. Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети акъкъында «Йылдыз»нынъ 1987 сенеси 6-нджы санында Л. Климовичнинъ тафсилятлы макъалеси басылгъанындан, биз онынъ ялынъыз публицистик ве эдебий яратыджылыгъы акъкъында эсас малюматларнен сынъырланамыз.

Бойледже, «Терджиман»нынъ этрафына топлангъан яш несиль кърым зиялылары земаневий рухта эсерлер язмагъа, рус ве джиан классикасы эсерлерини кърымтатар тилине терджиме этмеге башлайлар. «Терджиман» XIX асырнынъ сонъунда янъы сильтем алгъан эдебиятымызнынъ инкишафына, янъы эдебий кучьлернинъ пейда олмасына чокъ ярдым этти. Бу саеде онынъ нашири И. Гаспринскийнинъ озю нумюне оларакъ, парлакъ публицистик фаалиет иле бир сырада, аджайип эдебий эсерлер де догъурды. Онынъ «Френкистан мектюплери» ве «Кунь догъды» роман-

лары девамлы суретте анджакъ «Терджиман»да басылып, бунынъле несиллерге сакъланып къалгъандыр.

Исмаил Гаспринскийнинъ ве «Терджиман» газетасынынъ эдебият тарихымызда ролю о дередже буюк ки, о девирде гурьдели оскен эдебиятымыз «Терджиман эдебияты» намыны алгъан эди.

Бу газета ве онынъ нашири тек эдебиятымызда дегиль, айны заманда, къырымтатар журналистикасы ве газетаджылыгъыны, публицистикамызны инкишаф эттирювде, маарифчиликни илерилетювде, умумен халкъны ярыкъландырувда, онынъ медениетини котерювде, бутюн бу сааларда къалеми пишкин истидатлы мутехассыслар осьтюрювде буюктен-буюк роль ойнады. «Терджиман»да Гаспринский шу девирнинъ гъает актуаль ичтимаий ве сиясий меселелеринен бир сырада тербиевий меселелер, къадынларны ярыкъкъа чыкъарув, оларны эски диний адетлернинъ тесириндеп, эзилювден къуртарув, акъ-укъукъларыны къорчалав проблемалары акъкъында, илери рус медениетини менимсев, рус халкъынен акъикъий достане суретте бирликте яшав ве дигер мевзуларда чокътан-чокъ макъалелер язып бастыргъандыр. Бутюн бу кениш фаалиетнинъ бутюн Кърым аятына мусбет тесири шубесиздир.

1887 сенеси «Терджиман»да Гаспринскийнинъ «Дар-эль-раат мусульманлары» адлы повести басыла. Анда инглиз империалистлерининъ баскъыныджылыкъ сиясети айдын мисаллер вастасынен тенкъид этиле. Л. Климович юкъарыда анъылгъан макъалесинде бу повесть акъкъында шай дей: «Ичинде фантастик сюжетлер сиясий роман элементлеринен къошулып кеткен «Дар-эль-раат мусульманлары» айрыджа огренювге ляйыкъ эсердир. Бу китап тюркий тильде окъугъанлар арасында юксек итибар къазанды, тек кърымтатар эдебиятынынъ дегиль, айны заманда, бутюн татар эдебиятынынъ обзорларына дефаларджа кирсетильди.»

Юкъарыда къайд этильген эсерлернен бир сырада, Гаспринскийнинъ «Арслан къыз» повести, бир чокъ икяелери ве дигер эсерлери эдебиятымызда озюне хас ер алмакътадырлар. Бизим вазифемиз о эсерлерге янъыдан дюнья юзю косьтерип, оларны халкъ вариетине чевирмектир.

Мешур рус шаркъшнасы академик В. В. Бартольд Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиетине къыймет кесерек шойле дей: «Ал-азырда Багъчасарай татар санайысы ве татар эдебий фаалиетининъ муим меркезине чевирильмекте. Мында Исмаил мырза Гаспринский татар ве рус тиллеринде «Терджиман» адлы гъает кениш тесирли газета нешир этмекте; кене шу журналист тарафындан тешкиль этильген басмаханеде эр сене буюк мыкъдарда татар китаплары нешир этильмекте.»[21]

«Терджиман» газетасынынъ ве И. Гаспринскийнинъ бедиий яратыджылыгъынынъ кърымтатар халкъы ичюн эмиетини корюмли шаркъшнас, Украина ССР Илимлер академиясынынъ академиги А. Е. Крымский самимиетле тарифледи. О, шойле къайд эте ки, «тек талантлы журналист ве педагог олмакънен къалмайып, айны заманда, аджайип несирджи де олгъан» И. Гаспринский кърымтатарларнынъ «эсасен схоластик-клерикал эдебиятыны» земаневий реалистик эдебияткъа чевирмек икътидарына малик эди. Онынъ тарафындан нешир этильген «Терджиман» газетасы «умумтюрк эмиетини къазанды.»[22]

Бойлеликле, йигирми йылдан зияде Русиеде тюркий тильде чыкъкъан екяне газета оларакъ, бутюн тюркий виляетлерге буюктен-буюк тесир япкъан «Терджиман»нынъ бу дередже фааль маариф ве эдебий фаалиетининъ себеби шу ки, онынъ этрафында буюк бир талантлы маарифетчилер, эдебиятчылар топландылар. Булар арасында биринджи невбетте, гъает кениш бильгили педагог Исмаил Лемановны, фааль маарифетчи Али Боданинскийни, драматург Сеид Абдулла Озенбашлыны, яш истидатлардан Осман Акъчокъракълыны, Сабри Айвазовны ве бир сыра дигерлерни къайд этмек мумкюн.

Исмаил Леманов (1871 сенеси догъа. 1942 сенеси Ленинград блокадасы вакътында вефат эте) бир чокъ йыллар дюньяны долашып, арап мемлекетлеринде яшап, арап тили ве эдебиятыны темелинден менимсеген, бунынъ киби де рус тилини темелли бильген зиялылардан бири эди. О, Багъчасарайда «Зынджырлы» медресесинде рус тили дерсини бере эди. «Зынджырлы» медресеси исе, малюм ки, та 1500-джи йылда Менъли Гирей хан тарафындан къурдырылгъан озюндже бир университет эди. Онда чешит фенлерден дерслер бериле эди. 1898 сенеси Исмаил Леманов «Терджиман» ичюн «Янъы несиль татар эдебиятчылары» серлевалы къыймегли макъале яза. 1905 сенеси революциясындан сонъ Леманов Петербурггъа кете ве анда Девлет Думасындаки мусульман фракциясынынъ секретары ола. Шу фракциянынъ «Миллет» адлы газетасына муаррирлик япа.

Бу аджайип несильден багъчасарайлы Ильяс Мырза Бораганскийни къайд этмек лязим. Кениш малюматлы филолог, арап тилининъ мутехассысы, аджайип хаттат Ильяс Бораганский Петербург университетинде чалышыр экен, тюркий тиллерде китаплар басып чыкъармакъ ичюн шахсий басмахане ачмагъа рухсет ала. Озюнинъ неширджилик фаалиетинен И. Бораганский тек кърымтатар дегиль, дигер тюркий

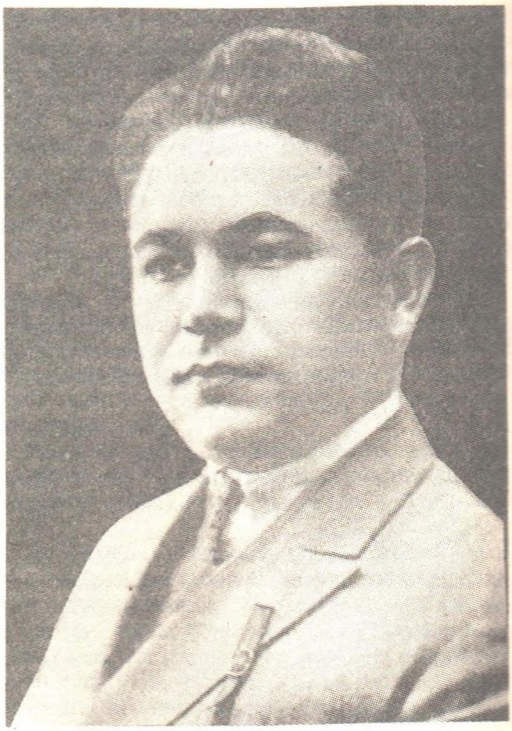
эдебиятларнынъ да инкишаф этювине буюк иссе къоша. Улу къазах шаири Абайнынъ бирынджи шиирлер джыйынтыгъыны Ильяс Мырза озь басмаханесинде ве озь эсабына басып чыкъара. Муэллифлернинъ оригиналь эсерлеринен бир сырада, онда рус классиклеринден Пушкиннинъ, Гогольнинъ, Крыловнынъ ве дигерлерининъ эсерлери кърымтатар тилине терджиме этилип чыкъарыла. 1899 сенеси А. С. Пушкиннинъ догъгъанына 100 йыл толувы мунасебетинен онынъ «Багъчасарай чешмеси» поэмасы Осман Акъчокъракълынынъ терджимесинде бу басмаханеде басылып чыкъа. Гогольнинъ «Эвленюв» комедиясыны исе Осман Заатов терджиме эте. Асырнынъ сонъунда япылгъан бу терджимелер, Осман Акъчокъракълынынъ «Икяет Ненкеджан ханым» повести, Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» драмасы, И. Гаспринскийнинъ эсерлери ве даа чокъ дигерлери миллий эдебиятымызнынъ алтын фондына кирген эсерлердир.

1900 сенеси талантлы режиссёр Джелял Меинов тарафындан Багъчасарайда Исмаил Лютфининъ терджимесинде Пушкиннинъ «Саран Рыцарь» трагедиясынынъ саналаштырылувы, 1901 сенеси исе Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» драмасынынъ санагъа къоюлувы эм де Осман Заатов, Абдулла Терлекчи ве дигер иджаткярларнынъ фаалиети энди кърымтатар профессиональ театри догъувына башлангъыч къояракъ, кърымтатар драматургиясынынъ да инкишафына дегерли сильтем бергендир.

Иште, эдебиятымызнынъ та къадимий девирден, яни онынъ башлангъыч ирмакъларындан XX асырнынъ башынадже, даа догърусы 1905 сенеси инкъилябынадже инкишаф тарихына аит элимизде олгъан малюматкъа коре къыскъадан олса да, бу дередже сёз юрьсете бильдик.

Девамы бар.

1. В. М. Жирмунский. «Тюркский героический эпос». Ленинград. «Наука», 1974. Саифе 352.
2. А. Н. Кононов. «История изучения тюркских языков в России.» Ленинград. «Наука», 1982. Саифе 250.
3. А. Н. Кононов. Айны шу эсерде. Саифе 251.
4. Э. Наджип. «О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках.» («Советская тюркология» журналы № 1, 1970. Саифе 87—89.
5. А. Е. Крымский. «Студии з Криму». Киев, 1930.
6. Амин аль-Холи. «Связи между Нилом и Волгой». Восточная литература. М., 1962. Саифе 29.
7. Сейфи Сараий. Шиирлер. Ташкент, 1968. Саифе 23.
8. В. А. Гордлевский. «Сайлама эсерлери», IV том. «Наука», 1968.
9. «Гранат» энциклопедик лугъаты, 41-джи том, 10-джы къысым, М., 1931. А. Е. Крымский. «Студии з Криму», Киев. 1930.
10. «Червоний шлях» журналы, 1927.
11. «Вестник Европы» журналы. С.-Петербург, 1867.
12. «Эдебият хрестоматиясы», Ташкент, 1971. Саифе 22—23.
13. В. А. Гордлевский. Сайлама эсерлери, IV том. Саифе 493.
14. «Песни Крыма». Собраны и записаны А. К. Кончевским. Госиздат, 1929. Саифе 4.
15. «Таврида архив комиссиясынынъ хаберлери.» 1910, № 55. Саифе 65.
16. «Эдебият хрестоматиясы». Исметий. «Кефе дестаны». Саифе 29.
17. Бакъи Гъазиев. «Халкъ шаири Эшмырза». Кърым Девлет нешрияты, 1940. Саифе 10.
18. «Алим». Симферополь, 1940.
19. Кърым Хавадже. «Татарско-русские разговоры с присовокуплением к ним пословиц, басен, образцов.» 1850, Казань.
20. Абдурефи Боданинский. «Русско-татарский учебник для чтения с приложением словаря.» 1873, Одесса.
21. В. В. Бартольд. Эсерлери, III том. М., 1965. Саифе 369.
22. А. Е. Крымский. Тюркий эдебиятлар. «Гранат» энциклопедик лугъат. 41-джи том, 10-джы къысым. Москва, 1931.

«ИШТЕ, САНЪА ЧОБАН ОГЪЛУ!»

Бекир Чобан-заденинъ догъгъанына 95 йыл толувы мунасебетинен

Бекир Чобан-заде.

Бу иляий ад анъылгъанда, тасавурынъда Чатырдагъ киби сарсылмаз къоджаман къая джанлана.

Бу ад анъылгъанда, оны эйбетлеп осьтюрген ве шу Чатырдагъ улькесинде асырлар тереininden тамыр атып кельген халкъынъ ичюн озюнъде мисильсиз ифтихар дуйгъулары ис этесинъ.

Бу ад анъылгъанда, совет тюркшнаслыгъы кокюнде энъ парлакъ йылдызлардан бири олып, намы алемге кеткен шу улу симаны дюньягъа кетирген ве чокъ миллетли Совет Ватанынынъ буюк интернациональ гульдестесине озюндже ренк къошкъан бол юрекли яшавчан кърымтатар халкъына менсюп олгъанынъдан озюнъни сынъырсыз бахтлы саясынъ.

. Бекир Чобан-заде. Озюнинъ ильмий ве эдебий фаалиетининъ энъ къайнакъ девиринде, 44 яшында Сталин шахсына табынув фелякетининъ къурбаны олгъан, бу айтувлы сима ким эди аджеба, о насыл шараittан гъыда алып осьти ве насыл бир ёл отип кечти?

Бугунь биз догъгъанына 95 йыл толувы мунасебетинен кърымтатар медениетининъ парлакъ векиллеринден бири, халкъымызнынъ шанлы огълу Бекир Чобан-заденинъ адыны буюк итирам иле тильге алыр экенмиз, онынъ аят ве яратыджылыкъ ёлуна къыскъа бир назар ташламай кечалмаймыз.

Эбет, о дюньяджа мешур алим эди, о талантлы шаир, эдебиятшнас ве тедкъикъатчы эди. О, фельсефе илимлери докторы, профессор эди. О, тюркий тиллер боюнджа озь деврининъ энъ ири мутехассысларындан бири эди... Лякин, ильк эвеля, о, инсан эди, энъ юксек манада инсан эди, озь халкъынынъ садыкъ эвляды эди.

Малюм ки, аятта эр анги яратыджылыкъ саасында мувафакъиетлер мердивенининъ тёпесине чыкъув ичюн, шубесиз, инсанда догъма истидат, сонъсыз гъайрет ве намуслы эмек, къавий ираде ве макъсаткярлыкъ олмасы керек ки, буларнен бирге юрегинъде халкъынъа, Ватангъа сынъырсыз севги де къайнамасы шарт. Эль-

бет, бутюн бу хасиетлер Бекир Чобан-заденинъ табиатына, онынъ рухиетине толусынен аиттир. Лякин ойле дейлер ки, бутюн буларнен бирге, айны вакъытта, аз бучукъ бахтынъ да юрьмек керек экен. Бу джеэттен Бекир Чобан-заденинъ генчлик чагъында акъикъатен бахты юрьген эди.

Илериде оладжакъ алимнинъ догъып оскен шараити шулардан ибарет ки, онынъ илим алемине аякъ басмасы ичюн, бу мурекеп алемнинъ тик мердивенине эминликнен тырмашмасы ичюн ве, ниает, Бекир Чобан-заде намында шахс олмасы ичюн Русие киби къоджаман улькеде 1905 сенеси инкъилябы котерильмек керек эди; бу инкъилябий шараитте пишкинлешип, халкънынъ илери адамлары сырасындан ер алгъан Решид Медиевнинъ Кърымда, ильки оларакъ, Къарасувбазарда шеэр головасы олып сайланмасы ве эм де зекий акъылы кучючик Бекирнинъ ильки оджасы о олмакъ керек эди. Ве сонъра кене Русие II Девлет Думасынынъ депутаты олгъан Решид Медиевнинъ шахсен ярдымы ве тешеббюси саесинде чобан огълу Бекирнинъ шеэр Джемиет-и-хайрие эсабына айтувлы окъув юртына окъумагъа ёлланылмасы керек эди.

Фельсефеджилернинъ айткъанына коре, аят, затен, чешит тесадюфлернинъ бирлешювинден ибареттир. Чобан-заденинъ генчликте бахты юрьди дегенимизнинъ себеби де, онынъ аяткъа ильки адым аткъан девринде юкъарыда къайд эттигимиз муим вакъиаларнынъ юзь алувындадыр.

Бекир Чобан-заде 1893 сенеси майыс 5-те Кърымнынъ эвельки Феодосия уездиндеки Аргъын коюнде (Къарасувбазар янында) Къуртваап чобаннынъ аилесинде догъды. Он учь яшынадже о мырза ве байларнынъ къолунда чобан ярдымджысы олып чалышты. Сонъ, кеч олгъанына бакъмадан, биринджи сыныфкъа окъумагъа кирди. Лякин озь истидады ве исрарлыгъынен бир йыл ичинде бутюн башлангъыч мектеп программасыны менимсей ве дигер балаларнен беребер имтиан бермеге азырлана. Имтианда о озюнинъ сонъ дередже терен мундериджели ве толу джевапларынен муаллимлерни темиз шашыра. «Иште, санъа чобан огълу!» — дейлер олар тааджипнен. Шу вакъыттан башлап Бекир озюне «Чобан-заде» (Чобан огълу) лагъабыны ала ве бу лагъапнен омюр бою гъурурлана.

1909 сенеси Чобан-заде, юкъарыда айттыгъымыз киби, Стамбулгъа ёлланыла ве анда «Султание» медресесинде окъуй, андаки университетте арап ве франсыз тиллери боюнджа алий курсларгъа къатнап, бу тиллерни мукеммель суретте менимсей. Поэзиягъа авеслик де Бекирде шу вакъытта пейда ола ве о, озюнинъ ильки шиирлеринден бирини «Чобан-заде» лагъабынен бастыра. 1915 сенеси Бекир Чобан-заде Стамбулдан къайтып келе ве Одессагъа барып, анда бир йылгъадже славян тиллерини огренювнен мешгъуль ола. 1916 сенеси исе Венгриягъа барып, Будапешт университетининъ тарих-филология факультетине окъумагъа кире.

Будапештте онынъ оджалары белли алимлер — арапшнас профессор Игнац Гольдциер ве тюркшнас профессор Дьюла Немет олалар. Мында Чобан-заде бир кереден ильмий ишке мейиль бере ве та XIII асырнынъ сонъунда Кърымнынъ Солхат шеэринде (Эски-Кърым) язылгъан «Кодекс Куманикус» лугъатыны огренип башлай. Бу лугъат онынъ эждатларынынъ, яни къуман (къыпчакъ) тилининъ ильки язма абидеси олгъанындан зияде меракъланып рухлангъан яш алим окъувынынъ сонъунадже «Кодекс Куманикус» абидеси ве тюркий тиллерде артикуляция темели» мевзусында тедкъикъатыны битире. Айны мевзуда фельсефе илимлери докторы дереджесине диссертация къорчалай. Сонъра Будапешт ве Лозанна (Швейцария) университетлеринде дерс бере ве 26 яшында шу университетлернинъ профессоры сайлана.

1919 сенеси Венгрия инкъилябы къозгъалгъан вакъытта Бекир Чобан-заде инкъиляпчыларгъа къошула ве догърудан-догъру оларнынъ чыкъышларында иштирак эте. Шунынъчюндир ки, о, шу вакъытта язгъан «Дунай таша» адлы шиирinde венгр пролетариатынынъ баш къалдырувыны Дунай озенининъ ташкъынына ошата.

Бир вакъытта ана-бабасындан, тувгъан коюнден айырылып, озь босагъасындан атлпа муджизели кениш бильги алемине ёл алгъан чобан огълу Бекир, он бир йыл девамында бильги ве илим хазинесининъ теренликлерине даларакъ, гъает кениш малюмат саиби профессор Чобан-заде олып, эльде эткен бильгисинен халкъына, Ватанына хызмет этмек макъсадынен 1920 сенесининъ сонъунда Кърымгъа къайтып келе.

Бу ерге кельгенинен о, Кърымда даа янъы тикленген Совет акимиетининъ бутюн тедбирлерине самимиетле къол тута ве озюне хас гъайрет ве тешеббюскярлыкънен революцион янъарув ишлерине къошула, мааpиф-ярыкъландырув фаалиетине кирише: Тотайкой оджалар техникумында, къадынлардан оджалар азырлайыджы окъув юрты — Дарульмуаллиматта кърымтатар тили ве эдебияты дерслерини бере. Айны вакъытта о, Халкъ Мааpиф комиссарлыгъында кърымтатар болюгининъ мудири вазифесинде булуна. 1922 сенесинден Кърым университетининъ Шаркъ факультети профессоры вазифесинде чалыша. «Окъув ишлери», «Янъы Чолпан»,

«Илери» журналларында, газеталарда ильмий макъалелеринен чыкъышта булуна. Бу девирде о Кърым Меркезий иджра комитетининъ азасы олып сайлана.

Бекир Чобан-заде 1922 сенесининъ сонъунда Самед Агъамали огълунынъ даветинен Бакугъа кете. Анда тюркий тиллернинъ язысыны араб элифбесинден янъы латин элифбесине кечирюв боюнджа бутюн муим тедбирлерде етекчи эрбаплардан бири ола. Девлет микъясындаки бу гъает мурекъкеп меселени аль этювге чокъ гъайрет сарф эте. Ф. Д. Ашнин ашагъыда анъылгъан макъалесинде бу хусуста шойле яза: «Латин элифбесине кечюв боюнджа беш йылда япкъан ишлери Б. В. Чобан-задеге «мен революциянынъ бутюнсоюз масштабында теренлешмесине ярдым эттим», — демеге толу дереджеде эсас бере».

Алим о дередже махсулдар чалыша ки, озюнинъ къыскъа яратыджылыкъ омюри зарфында учь юзге якъын ильмий эсер ве макъалелер язып къалдыра. О, аманаман бутюн тюркий тиллер узеринде чалышты, тюркшнаслыкънынъ бутюн месселелеринен огърашты. О, озь девринининъ гъарбий эм де рус тильшнаслыгъындаки къазанчларны даима эсапкъа алып чалышкъан энъ бильгили тильшнасларындан бири олды.

Онынъ ады башкъа республикаларда да буюк урьметнен анъыла. 1983 сенеси Чобан-заденинъ 90 йыллыгъы мунасебетинен майыс 18-де Баку шеэринде Низамий адына Эдебият институты ве Азербайджан ССР Илимлер Академиясынынъ Насимий адына тильшнаслыкъ институты бирликте ильмий сессия кечирдилер. Алимнинъ докъсан йыллыгъына махсус багъышланылгъан бу ильмий сессияда бир сыра корюмли тюркшнас алимлер чыкъышта булундылар. Низамий адына Эдебият институтынынъ директоры А. М. Мирахмедов озюнинъ кириш сёзюнде Чобан-заденинъ кенъ колемли ильмий фаалиетини тасвир этти ве алимнинъ, хусусан азербайджан филологиясы ве республикада ильмий тильшнас кадрларны азырлав саасындаки буюк хызметлерини къайд этти. Бир чокъ корюмли азербайджан тильшнаслары ве эдебиятшнаслары Бекир Чобан-заденинъ шакирдлери ве талебелеридир, — деди о. К. А. Талып-заде «Бекир Чобан-заденинъ эдебий-тенкъидий бакъышлары», Ф. Р. Зейналов «Бекир Чобан-заденинъ совет тюркшнаслыгъыны инкишаф этювдеки хызметлери», Н. Бабаев «Бекир Чобан-заденинъ тедкъикъатларында азербайджан эдебиятынынъ тарихы меселелери» мевзуларында докладлар яптылар. Бу докладларда Бекир Чобан-заденинъ умумен тюрк филологиясы саасындаки эсас ильмий хызметлери акс эттирильди.

«Советская тюркология» журналынынъ 1983 сенеси 3-джи санында бу сессия хусусында берильген малюматта джумледен шойле дениле:

«Тек эдебиятшнаслыкъ ве эдебий тенкъид меселелерине юзден зияде ильмий эсер багъышлагъан Бекир Чобан-заде Совет Азербайджанында марксистик эдебиятшнаслыкъкъа темель къойгъанлардан бири эди... Фирдевсий, Насимий, Физулий, Навоий, Хатаий киби шаркъ эдебияты классиклерининъ яратыджылыкъларыны талиль эткен Бекир Чобан-заденинъ эстетик концепциясында эсас ерни эдебиятнынъ шу девирдеки джемиет аяты иле багъы меселесидир... Бекир Чобан-заде о вакъытта даа яш Назым Икметнинъ енъилик араштырувларына юксек къыймет кести. О, яш совет шаирлери ве языджыларыны джемиет аятындаки революцион денъишмелернинъ поэтик йылнамесини ве бедиий панорамасыны мейдангъа кетирювге чагъыра эди.

Бекир Чобан-заде эдебият тарихыны терен суретте ве эр тарафлы огренильмесининъ къызгъын тарафдары эди. Бу, эдебияттаки янъы адиселернинъ маиетини яхшыджа анълямакъ, эдебиятнынъ шимдики вазиетине ве онынъ илеридеки инкишаф имкянларына догъру къыймет кесмек ичюн керек деп эсап эте эди о».

О сессияда Бекир Чобан-заденинъ шакирдлери, корюмли совет тюркшнас алимлери: «Советская тюркология» журналынынъ баш редакторы М. Ш. Ширалиев, Х. Короглы, А. Агаев, О. Гасанов озь оджалары хусусында хатырлавлар иле чыкъышта булундылар.

Дюньяджа белли тюркшнас алим Чобан-заде, кърымтатар эдебиятынынъ корюмли векилидир. Тувгъан эдебиятымызнынъ инкишафына о тек шаир оларакъ дегиль, эдебияттшнас ве тенкъидчи сыфатында буюк иссе къошты. Онынъ бу саадаки ильмий ишлеринден ялынъыз бир къачыны мисаль кетирмек кяфидир: «Бизим эдебиятымызны шекиль джеэтинден тедкъикъ этюв» (1926), «Октябрь ве тюрк-татар эдебияты», «Янъы девир кърымтатар эдебияты», «Октябрь девриндеки тюрк-татар эдебияты» (1927) ве башкъа макъалелери.

Бекир Чобан-заде Озьбекстанда да чокъ дефалар булунды. Озьбекстан янъы элифбе комитетининъ реиси Юлдаш Ахунбабаев маариф ишлеринен догърудан-догъру огърашыр экен, бу мунасебетнен Бутюнсоюз янъы элифбе комитетининъ

Макъаледе Ф. Д. Ашнининъ («Народы Азии и Африки» журналы № 1, 1967), А. К. Алекперов ве Р. Г. Тагиевнинъ («Советская тюркология» журналы № 3, 1983), С. Нагаевнинъ («Ленин байрагъы» — сентябрь 2, 1978) малюматларындан файдаланылды.

ильмий ёлбашчысы Бекир Чобан-заденен бир къач кере корюшти. Чобан-заде Озьбекстангъа дефаларджа кельди, Самаркъандда, Ташкентте, Фергъанада булунды. Фергъана педагогика институтында дерс берди. Онынъ эдебият меселелерине багъышлангъан ильмий эсерлери арасында озьбек халкъынынъ тили, тарихы ве эдебиятына аит бир сыра кыйметли макъалелери де бар. «Байкъара ве онынъ диваны», «Озьбек эдебий тили хусусында», «Навоий — лисанджы», «Навоийнинъ тили ве тиль байлыгъы» ве дигер макъалелери шу джумледендир.

Русиенинъ зулум алтында булунгъан халкъларына сербестлик ярыгъы кетирген Улу Октябрь социалист революциясы, о вакъытта Ватанындан узакъта, та Будапештте окъугъан яш Чобан-заденинъ эдебий яратыджылыгъына да сильтем берди. Шу вакъытта язгъан «Ах, табылсам!» адлы ширинде о Октябрь инкъилябына «оксюзлер тойы» дей.

Октябрьден сонъ язгъан бир сыра эсерлеринде о, аяткъа янъыджа фельсефий бакъышларыны ортагъа сюре, достлукъкъа, интернационализмге чагъыра, Шаркъташы мустемлеке мемлекетлеринде эзиет чеккенлерни къайгъыра. Озь эсерлеринде о, зулумдан къуртулмакъ ичюн, мустакъиллик эльде этмек ичюн инкъилябий фуртуна, боран керек, чюнки эр бир халкънынъ сербестлиги, такъдири шу халкънынъ озь къолунда, дей о. Озюнинъ 1927 сенеси нешир этильген екяне шиирлер джыйынтыгъынынъ адыны да о шойле — «Боран» деп къоя.

Текрарланмаз мисильсиз талант саиби, буюк совет тюркшнас алими, корюмли медениет эрбабы, Бекир Чобан-заде тек кърымтатар тили ве эдебиятынынъ дегиль, азербайджан, къумыкъ ве дигер тюркий халкъларнынъ тили ве эдебиятларынынъ инкишафына дегерли иссе къошты. Бу хызметлери иле о озюне эбедий абиде къойды.

Р. БАРЫНЛЫ

БУЮК ТИЛЬШНАС АЛИМ

Стамбулда окъуп, кениш бильги саиби олгъан, сонъра исе Будапешт университетини битирип, фельсефе илимлери докторы, профессор намларына наиль олгъан Бекир Чобан-заде 1920 сенеси озь Ватанына къайтып келе ве Симферопольде башта тильшнаслыкъ кафедрасында доцент, сонъра (1922 сенеси) шаркъ факультетинде профессор ве Кърым университетининъ ректоры (1924 сенеси) вазифелеринде чалыша. Бекир Чобан-заде университетте студентлерге юксек ильмий-назарий севиеде тильшнаслыкъкъа кириш, тюрк-татар диалектологиясы, тюрк тиллеринининъ мукъаесели (тенъештирюв) грамматикасы боюнджа лекциялар окъуй.

1922 сенеси Азербайджанда Нариман Нариманов ве Самед Агъамали огълу арап элифбесинден латин элифбесине кечюв меселесини котерелер. Шу гъае, В. И. Лениннинъ къолтутувы саесинде тюркий халкълар арасында кенъ даркъала. Азербайджанда янъы тюрк элифбеси комитети тешкиль олуна ве шу комитетнинъ янында ильмий совет шекилинде махсус консультатив орган мейдангъа кетириле. С. Агъамали огълу 1924 сенеси Бекир Чобан-задени Азербайджангъа чагъыртып ала ве оны шу ильмий советке рехбер этип тайинлей. Бакугъа кельген сонъ Бекир Чобан-заде университетте азербайджан тили ве эдебияты кафедрасынынъ профессоры ве шаркъ факультетининъ деканы да ола.

1926 сенеси Бакуда отькерильген бириндзи Бутюнсоюз тюркшнаслыкъ съездининъ эсас тешкилятчыларынынъ бири Бекир Чобан-заде эди. Шу съездде о «Тюрк тиллеринининъ мунасебетлери» ве «Тюрк-татар тиллеринде ильмий терминлер мейдангъа кетирюв мевзуларында докладлар япты.

1927 сенеси Бекир Чобан-заде янъы элифбе боюнджа Бутюнсоюз Меркезий Комитети Ильмий Советининъ реиси олып сайлана. 1928 сенеси оны Москвада Шаркъ халкълары институтынынъ ве 1929 сенеси исе Азербайджан девлет педагогика ве психология ильмий-тедкъикъ институтынынъ акъикъий азасы оларакъ сайлайлар.

1925—1933 сенелери Б. Чобан-заде Азербайджан терминология комитети гуманитар секциясынынъ ёлбашчысы, шу комитет реисининъ муавини ве сонъра исе Комитетнинъ реиси ола.

Бекир Чобан-заде Азербайджанда бир сыра белли тильшнас ве эдебият-шнас азырлай. Шу алимлер арасында Азербайджан ССР Илимлер Академиясынынъ академиклери М. Ш. Ширалиев, М. Дадашзаде; Азербайджан ССР Илимлер Академиясынынъ мухбир-азалары Г. М. Араслы, А. М. Демирчизаде, Ф. Къасумзаде; профессорлар ве филология илимлери докторлары Г. К. Багиров, М. Г. Гусейнзаде, М. Дж. Джафаров, Абд. Тагизаде, З. Х. Тагизаде, И. Р. Эфендизаде; доцентлер И. Гасанов, А. Шарифов ве башкъалар барлар.

1935 сенеси Бекир Чобан-заде СССР Илимлер Академиясы Азербайджан филиалынынъ акъикъий азасы ве Париж филология Джемиетининъ фахрий азасы оларакъ сайлана.

1930—1934 сенелери Б. Чобан-заде Фергъана девлет педагогика институтында озьбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудири ола ве 1935 сенеси Озьбекстан девлет университетинде ве Бухара педагогика институтында студентлерге тильшнаслыкъ эсаслары боюнджа лекциялар окъуй.

Бекир Чобан-заде къыскъа омюри ичинде учь юзге якъын ильмий ве ильмий-методик эсер яратты. Онынъ эсерлери рус, кърымтатар, азербайджан, озьбек, туркмен, къазах, тюрк, маджар, алман, франсыз тиллеринде басылып чыкъты. Озь ана тилинден гъайры Бекир Чобан-заде рус, эрмени, гурджи ве Советлер Бирлигинде яшагъан бутюн тюркий халкъларнынъ тиллеринде сербест лакъырды эте эди. Бунынъле бирге о, эджнебий тиллерден маджар, чех, алман, франсыз, арап, фарс, тюрк тиллерини де яхшы биле эди. Озюнинъ ильмий эсерлеринде айры фикирлерини тасдыкъламакъ ичюн эджнебий тиллерден бир чокъ мисаллер кетирген.

Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиетинде 20-нджи ве 30-нджы сенелери пек махсулдар олды. Онынъ язгъан эсерлери тюркшнаслыкънынъ джемий сааларыны къаврап ала. Шунъа делиль оларакъ бу ерде профессорнынъ бир къач ильмий эсерлерини косьтермекни ляйыкъ таныймыз: «Тюрк-татар тилинде сёз къытлыгъы» («Янъы чолпан», 1924, № 5, № 8), «Кърым татар ильмий сарфы» (Симферополь, 1925), «Тюрколожи къурултайынынъ тарихчиси, планы ве борджлары» («Маариф ишчиси», «Баку, 1925, № 3), «Физули ве онынъ ери» («Физули» китабында. Баку, 1925), «Къумыкъ тили ве эдебияты акъкъында» («Маариф ве медениет», Баку, 1925, № 3), «Тюрк тили ве эдебиятынынъ тедриси» (Бириндже къысым, Баку, 1926), «Къумыкъ тили ве эдебияты тедкъикълери» (Баку, 1926), «Ильмий ве эдебий тиль меселеси» («Маариф ишчиси», 1926, № 5), «Байкъара ве диваны акъкъында» («Усеин Байкъара диваны» китабында, Баку, 1926), «Медений япыджылыкъта тюрк-татар интеллигенциясынынъ борджлары» («Илери», 1926, № 4), «Тюрк тили ве эдебиятынынъ тедриджи усулы», (11-нджи къысым, Баку, 1927), «Диний ислахат ве медений инкъиляп» (Симферополь, 1927), «Октябрь инкъилябы ве кърымтатар интеллигенциясы» («Илери», 1927, № 10), «Октябрь ве тюрк-татар эдебияты» («Маариф ве медениет», 1927, № 10—11), «Вильгельм Томсен» («Маариф ве медениет», 1927, № 6), «Сонъ девир кърымтатар эдебияты. Тенкъид теджрибелери» (Симферополь, 1928), «Енъи элифбенинъ енъи ютукълары ве гельдиги вазифелеримиз» («Алянга», Самаркъанд, 1928, № 12), «Профессор А. Н. Самойлович» («Маариф ишчиси», 1928, № 7—8), «Лугъат ве онынъ тешкили». Гендж Азербайджан лугъатчыларына бир ниджe сёз». («Азербайджанны огренме ёлу», 1928, № 1), «Мирза Фатали Ахундовда азери лехджеси» («Маариф ишчиси», 1928, № 3), «Къазан пленумы нетиджелери», («Маариф ишчиси», 1929, № 1), «Малкъар эдебияты», («Инкъиляб ве медениет», 1929, № 9), «Октябрь девриндеки тюрк-татар эдебияты» («Маариф ишчиси», 1929, № 2—3), «Тиль ве имля методикасы меселелери» (Ташкент, 1932), «Тюрк тилининъ гъайрий тюрк мектеплерде тедрис методикасы меселелери» («Инкъиляб ве медениет», 1934, № 1—2), «Шахнаме ве дюнья эпик эдебияты. Эдебий паралеллер» («Инкъиляб ве медениет», 1934, № 9—10, «Тюрк тили ве эдебияты» (Баку, 1936).

Юкъарыда косьтерильген ильмий эсерлер арасындаки «Кърым татар ильмий сарфы» акъкъында бир къач сёз айрыджа айтмакъ лязим. Бу эсер структурасына коре учь буюк болюктен ибареттир: 1). тасвирий къысым,

2) мукъаесели (тенъештирюв) къысым, 3) тарихий къысым.

Кириш сёзюнде Б. Чобан-заде тильнинъ пейда олувы, нутукъ азалары, сёзнинъ сес теркиби ве манасы, тюрк-татар халкъы ве онынъ тили, эдебий ве джанлы тиль, тильнинъ ичтимаий эмиети акъкъында къыскъадан малюмат бере.

Тасвирий къысымда автор шимдики тильдеки сайителерни (созукъ сеслерни) ве самителерни (тутукъ сеслерни) классификация япа. Созукъ сеслерни классификация япкъанда Б. Чобан-заде тильнинъ вертикаль ве горизонталь арекетини козьде тута. Тильнинъ вертикаль арекетине коре созукълар эки группагъа болюне: къалын (алчакъ) ве индже (юксек). Тильнинъ вертикаль арекетине коре созукълар учь группагъа болюне: танълай аркъасы (а, о, у, ё, ю), танълай ортасы (ы, э) ве танълай огю (я, и). Тутукъ сеслерни классификация япкъанда автор оларнынъ пейда олгъан ерини (дудакъ, тиш, танълай огю, танълай ортасы ве танълай аркъасы), давушнынъ иштирак этювини (садалы ве сагъыр) косьтере, (32 саифе). Кене шу болюкте сеслернинъ бир-бирине тесири (буюк-и-буюги, балакъ-и-балагъы, сеслер уюшмасы (сингармонизм, ассимиляция, ургъу (баш ургъу, экинджи дередже ургъу ве мантыкъый ургъу), сёз къурулышы (тамыр, эсас), сёз денъиштириджи ве сёз япыджы шекильджилер (аффикслер), ишарет сёзлери (бу, шу, о) ве оларнынъ чекильмеси (келиш аффикслеринен тюрленюви), мульк замирлери, сайы сёзлери, иш сёзлери (фииль) ве оларны мейдангъа кетирген аффикслер, тюрлю заманлargъа аит фииллернинъ чекилюви (тюсленюви), ярым сёзлер тафсилятлы суретте талиль этиле.

Мукъаесели къысымда Б. Чобан-заде тюрк тиллерини гениалогик классификациягъа коре насыл аилеге аит, менсюп олгъаныны бильдире: «Урал-Алтай аилесининъ беш пытагъы бардыр: 1— фин яки фин-угъор, 2— самоед, 3— манджур яки тунгъус, 4— мугъул, 5— тюрк-татар» (98 саифе). Эр бир пытакъта бир чокъ тиллер олгъаныны да къайд эте. Меселя, тюрк-татар пытагъына якъут, чуваш, алтай, телеут, къумандин, енисей, урянхай, барабин, къыргъыз, ногъай, къумыкъ, къарачай, башкърт, сарт, озьбек, туркмен, османлы, къазан татар, кърымтатар, азери (азербайджан) ве къун тиллери кирелер (99 саифе). Бу болюкте Б. Чобан-заде тюрк тиллеринде созукъ ве тутукъ сеслер, сёз денъиштириджи ве сёз япыджы шекильджилер (аффикслер), замирлер, сайылар, иш сёзлери (фииллер) арасында олгъан фаркъларны ве бенъзевни ачыкъ-айдын этип косьтере. Тенъештирмек ичюн о чуваш, якъут, къыргъыз, османлы ве башкъа тиллерде пек чокъ фактик материал кетире. Китапнынъ шу къысымы «Тюрк тиллерининъ къыскъа мукъаесели грамматикасы» десек де янълышмамыз.

Тарихий къысымнынъ башында Б. Чобан-заде: «Тилимиз къач яшында» деген суальни къоя ве онъа джевап бермеге тырыша. О тюрк-татар тиллеринининъ келип чыкъышы акъкъында бир къач назариелер кетире. «Бойле назариелерден бириси «шумир» ве яхуд (сумир, сумар) тили ве эдебияты акъкъында мевджюд олгъан назариедир» (157 саифе). Археология тедкъикъатлары илерилеерек Месопотамияда Иса пейгъамбер догъмаздан бир къач бинъ сенелер эвель «сумир» ве «акъкъад» намында эки къабиленинъ яшагъаны анълашылды. «Сумирлер не ари (арийцлер), не де сами неслине менсюп олмайып ильк эвель, яни даа Месопотамияда сами къавмлер корюнмезден эвель медениет, шеэр, укюмет къурмыш ве язы язмыш, ресим чызмыш бир халкъ олмуш» (158 саифе). Оларнынъ тили урал-алтай аилесининъ тюрк-татар пытагъына якъын бир тиль сайыла. Лякин бу меселе даа яхшы чезильгени ёкъ.

Энъ эски тюрк-татар тили ядикярлары единджи асырнынъ сонъундан, яни 692-нджи ве яхуд 693-нджи йылдан къалгъандыр. Бу ханларнынъ мезарлары устюне ерлештирильген язылы ташлардыр.

Тарихий къысым «Орхон деври», «Уйгъур деври», «Чагъатай деври» ве «Къыпчакъ тили» болюклеринден ибареттир. Бу болюклерде о девирлернинъ тиль хусусиетлерини тафсилятлы суретте талиль эте.

Тильшнаслыкъ саасында Бекир Чобан-заде хусусан тиллернинъ келип чыкъувы ве догъмушлыгъы, морфологик ве генеалогик меселелерине сонъ

дередже буюк дикъкъат айыра эди. О, тюркий тиллернинъ диалектологиясы ве диалектографиясыны, терминология, алфавит ве орфографиясыны ишлев меселелерине буюк иссе къошты.

Бойлеликнен, Б. Чобан-заде тюрк тиллеринде лакъырды эткен совет халкъларынынъ медений революциясына буюк иссе къошты, онынъ азербайджан, озьбек, къазах, татар ве башкъа миллетлер буюк урьметнен хатырлайлар.

Халкъымыз ич бир вакъыт бу садыкъ огълуны акъылындан чыкъармаз.

Айдер МЕМЕТОВ.

Бекир Чобан-заде

ДУНАЙ ТАША

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып.
Далгъалана, шувулдай, ай, копюре!
Копюрни итей, ташларны шай кемире.
Халкълар тура четинде тюшюнелер:
«Бу Дунайгъа не олды?..». окюнелер.
Етмиш йылдыр, бундайын ташкъаны ёкъ,
Бу седлерни шай тезден ашкъаны ёкъ...
Озь истегин эр шейден эзгу бильген,
Сенинъ парлакъ бетинъде озюне кульген,
Шу менликчи инсанлар бильмей сени,
Дунайчыгъым, о ташкъын, яш гонълюнъни.
Сени корьдим бугуньде шай копюрген,
Нидже седни копюгинъ ашып кирген;
Ачыкъ диймен, гонъюлим ташмакъ тилей!
Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилей!
Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!
Чыкъарсам гъарип халкъымны тар гольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткизсем, олсам озен.
Сонъ болдырсам, чекильсем озь башыма,
«Шукюр, ольди!..» язсалар баш ташыма.
Менден къалгъан топракъта бир яш акъай
Сонъ бир янъы «Ава»ман къурса сарай!..
Янъы отлар, чечеклер оссе ерден,
Бир янъы халкъ тёресе, айгиди, бирден!..
О вакъытта корерсинъ, эшитирсинъ,
Бир тынч гедже аслына етиширсинъ.
Тюз ялынъда, себепсиз юкъламадым,
Мунълы бетим сувунъда чайкъамадым!..

Будапешт, 1919.

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Мен сени Кърымда, Къазанда таптым,
Юрегим къайнагъан, ташкъанда таптым.
Ят ильде мугъайып аджынып юрьгенде,
Умютим, хаялым шай тюшип юрьгенде,

Мойнынъа сарылдым дердимни айтып,
Юрт деген сёзюнъмен озюме къайтып,
Йырларынъ болмаса, маненъ болмаса,
Юрт деген сёзюнъмен юрек толмаса,
Ах насыл юрермен гъурбет якъларда,
Танышсыз, билишсиз ят сокъакъларда.

Бильмеймен, туркми, татармы адынъ,
Пек яман татлысынъ танъриден дадынъ.
Туркте, татарда сенинъ сёзлеринъ,
Экиси эки чифт мунълы козьлеринъ.

Къушларгъа, къашкъыргъа огретсем сени,
Сен болсанъ оксюзнинъ гонъульден сюйгени.
Анъласын бир сени, душман да сюер,
Бир яныкъ сёзюнъмен юреги кюер.

Истеймен озюнъни эр ерде корьмек,
Эр ерде инджинъден дестанлар орьмек.
Джамиге, михрабгъа, сарайгъа кирсем,
Денъизлер, голлернинъ четине ирсем,
Сенинъле душмангъа ярлыкълар язсам,
Сёзюнъмен онъмазнынъ гонълюни къазсам.

Къабримде мелеклер соргъы сораса,
Азраиль тилимни къач кере тораса,
Озь тувгъан тилимде айт манъа дермен,
Озь тувгъан тилимде йырлап олермен.

Гонълюмни къайгъылар кемирип тургъанда,
Халкъымнынъ тынышсыз йылдызы ургъанда,
Тувгъан тиль, башкъа шей акълыма кельмей,
Бир буюк сырымсынъ, душманлар бильмей.

Али Сулейман

МАЭСТРО МУШЕЛЬ

ОЧЕРК

1987 сенесининъ декабрь айында Ташкентте Озьбекстан Композиторлары бирлигининъ IX съезди олып кечти. Съезд девиринде Озьбекстан халкъларынынъ интернациональ достлугъы, миллий медениетлернинъ бири-биринен сыкъы багълылыкъта инкишаф этеяткъаны бир кере даа нумайыш олунды.

Озьбекстан Композиторлары бирлигининъ эркяны республика эалисининъ интернациональ характерине мувафыкътыр. Озьбек музыкасынен бир сырада мында къаракъалпакъ, рус, кърымтатар, уйгъур, корейс, таджик музыкалары да мувафакъиетнен инкишаф этмекте. Табиий ки, олар инкишаф процессинде бири-бирлерини текмиллей, бири-бирлерини зенгинлештирелер.

Композиторлар съездининъ программасына чешит несильге аит композиторларнынъ чешит музыка жанрындаки олдыкъча чешит эсерлери кирсетильди. Къарт композиторлар арасында корюмли композитор, профессор, Озьбекстан ССРде хызмет косьтерген саньат эрбабы Георгий Александрович Мушельнинъ, яшлар арасында исе Мушельнинъ талебеси, кърымтатар халкъынынъ биринджи къадын композиторы Мерзие Халитова-

Георгий Александрович
МУШЕЛЬ

нынъ яратыджылыгъы айрыджа ер тута-лар. Бу макъаледе биз Г. А. Мушель акъкъында, онынъ кърымтатар музыка медениетинен багъы ве о тербиелеп етиштирген талебелер акъкъында икяе этмек истеймиз.

Кърымтатар музыка медениети пек чокъ йыллардан берли, даа догърусы, он докъузынджы асырнынъ биринджи ярысындан башлап, улу рус музыка медениетинен сыкъы багълылыкъта инкишаф этмекте. Тарихтан бир къач мисаль. Буюк саньаткяр И. К. Айвазовский Глинкагъа учь татар музыкасыны чалып косьтере. «...сонъундан Глинка оларнынъ экисинден Лезгинканы язгъанда файдаланды, учюнджисини исе «Руслан ве Людмила» операсынынъ учюнджи актыны язгъанда Andante къысымынынъ Ратмир санасына къоша».[1]

Бу вакъиа 1837 сенесининъ сонъунда олып кече ве рус музыкасындаки профессиональ яратыджылыкъта кърымтатар музыкасындан файдаланувнынъ биринджи нумюнеси, мисали оларакъ тарихий эмиетке маликтир. Дигер улу рус композиторы Н. А. Римский-Корсаковнынъ куньделик дефтериндеки къайдлар да биз ичюн тарихий эмиетке маликтир. О, Кърымны, кърымтатар халкъынынъ турмушыны, энъ муими, онынъ музыкасыны тасвирлеерек, кърымтатар халкъ музыкасындан алгъан мисильсиз теэссуратларыны яза: «...Багъчасарайда чингене чалгъыджыларыны динълеерек, мен аятымда биринджи кере шаркъ музыкасынен, демек мумкюн ки, олгъаны киби, табиий алында, таныш олдым ве занымджа, онынъ характериндеки эсас чизгилерни анълап алдым. Буюк давулгъа чокъмарнынъ тесадюфен, келиши гузель, тактъа уйгъунсыз алда урулувындан асыл олгъан эффект мени шашырды. О вакъытларда Багъчасарайнынъ сокъакъларында сабадан акъшамгъадже музыка янгъырай эди, умумен, шаркъ халкълары музыканы пек севелер, эр бир къавехане огюнде чала, ойнай, йырлайлар...»[2]

Бу къайдлар 1874 сенеси япылгъан.

Улу рус композиторларынынъ даа бири, Римский-Корсаковнынъ талебеси А. К. Глазунов да озюнинъ яратыджылыгъында кърымтатар халкъ музыкасындан файдаланды. Бу саада онынъ 1893 сенеси язгъан дёртюнджи симфониясы характерлидир.

А. А. Спендиаровнен якъын дост олгъан ве онынъ эвинде сыкъ-сыкъ мусафирликте булунгъан композитор Глазунов кърымтатар халкъ музыкасыны яхшы биле ве оны динълемекни севе эди. Глазунов алты халкъ авасыны ве йырыны текрар ишледи. Булар — «Ай, чамлар, чамлар», «Одая гётюрдум», «Рекрутская», «Хайтарма», «Акъмесджит яшлары», «Айнени».

Римский-Корсаковнынъ дигер талебеси, гъает корюмлю эрмени композиторы А. А. Спендиаров кърымтатар музыка медениетининъ инкишафы ичюн буюк ишлер япты. Спендиаровны бизлер, акъылы оларакъ, кърымтатар композиторы да деп эсап этемиз. О, омюри бою Кърымда яшады, кърым халкъыны пек яхшы биле, кърымтатар тилинде темиз лаф эте ве хусусан бу халкънынъ музыкасыны пек севе эди. Кърымтатар халкъ авалары эсасында чешит жанрларда, симфония эсерлеринден башлап романслагъадже о пек чокъ музыка эсерлери язып къалдырды. Оларнынъ базыларыны анъып кечейик. Симфоник оркестр ичюн язылгъан «Кърым эскизлери»нинъ биринджи ве экинджи сериялары, «Эльмаз», «Къызылчыкътыр дудакъларынъ», «Айше», «Татар йыры», «Къайтарма» ве бир чокъ дигерлери. Оларнынъ эписи кърымтатар музыка хазинесининъ алтын фондыны тешкиль этелер. Бу эсерлернинъ эксериети тек Русиеде дегиль тыш мемлекетлерде де дефаларджа иджра олунды.

Озь эсерлеринде кърымтатар халкъ аваларындан файдалангъан рус композиторлары даа чокътыр. Корюне ки, кърымтатар музыкасынынъ улу рус музыкасынен алякъаларынынъ тарихы терен ве кеништир. Йигирминджи асырнынъ орталарында зуур эткен фаджиалы вакъиаларнынъ тесири алтында аньане олып къалгъан бу алякъалар белли бир муддет токътады, кесильдилер. Кърымтатар профессиональ музыкасынынъ инкишафы вакътынджа токътады — бу девирни 1941—1957 сенелеринен бельгилемек мумкюн. 1957 сенеси кърымтатар ансамбли «Къайтарма» тешкиль олунды, радиодан кърымтатар концертлери берилип башлады, ара-сыра бойле концертлер телевидениеден де берилип турды. 1978 сенесинден бу якъкъа исе телевидениеден айда бир кере кърымтатар музыкасы боюнджа концерт берюв адет олды. Кърымтатар музыкасы яваш-яваш инкишаф ёлуна минди. Халкъ бу саада да озюнинъ талантларыны догъурды: истидатлы чалгъыджылар, йырджылар пейда олдылар. Алтмышынджы йылларнынъ орталарына келип, композиторларнынъ экинджи несили озь эсерлерини яратып башлады. Даа якъынларда, сексенинджи йылларнынъ башларында бизим музыка саньатымызгъа янъы несиль композиторлары келип башладылар. Учюнджи несиль сайыджа чокъ, темелли назарий бильгинен силяланган, олар тез вакъытларда озьлеринининъ истидатлы эсерлеринен корюнип башлардар. Кърымтатар композиторлары дерс алгъан оджаларнынъ бири, Ташкент девлет консерваториясынынъ профессоры, Озьбекстан ССРде хызмет косьтерген саньат эрбабы, белли композитор Георгий Александрович Мушельдир.

Г. А. Мушель озюнинъ кърымтатар музыкасынен къавий ве даимий багъы иле улу рус композиторы М. И. Глинка он докъузынджы асырнынъ биринджи ярысында башлагъан достлукъ аньанелерини исрарлыкънен девам эттирмекте. Интер-

националь дуйгъу ве интернациональ алякъалар ватанымызнынъ бутюн халкъларына хастыр. Олар шимдики девирде умумий макъсадлар ве умумий менфаатлар иле бири-бирлеринен даа сыкъы багъландылар. Интернационализм бизим девлетимиз миллий сиясетининъ темелидир. Интернационализм — эр бир совет адамынынъ акъылы, идраки ве юрегининъ табиий алыдыр.

Георгий Александрович Мушель 1909 сенеси июль 29-да Тамбов шеэринде догъды. Онынъ балалыгъы ве осьмюрлиги де бу шеэрде кечти. Бабасы зенааты боюнджа механик эди, о балалайка, гитара, мандолина чала ве озю тешкиль эткен авескяр чалгъыджылар ансамблинде эшкънен истекнен музыка чала эди. Георгий Александровичнинъ анасы хош сопрано сесине малик олып, П. И. Чайковскийнинъ романсларыны йырлай эди. О пек яхшы фортепиано чала эди. Анасы огълунынъ биринджи оджасы олды. Тамбов шеэрине гастрольге кельген труппа тарафындан косьтерильген «Евгений Онегин» спектакли онда гъает терен теэссурат къалдырды.

Г. А. Мушель он эки яшында экенде Л. Н. Елагинанынъ музыка мектебинде мунтазам суретте рояль чалып башлады, йигирминджи йылларнынъ орталарында, Тамбов музыка техникумында окъуп юрьген вакъытларында о С. М. Стариковнынъ классына авуша. О вакъытларда музыка техникумынынъ директоры, дирижёры, чалгъыджысы олгъан Стариков озь талебелерининъ шекилленювинде муим роль ойнады. Окъув юртунда афтада бир кере концерт акъшамлары ола эди. Бу акъшамларда Мушель пианино чаларакъ, пек чокъ эсерлернинъ иджрасында иштирак этти. Оларнынъ арасында Шуманнынъ «Симфоник этюди» ве Рахманиновнынъ Биринджи концерти бар эди. Озюнинъ биринджи эсерлерини Мушель он учь яшында язды. Бу, фортепиано ичюн язылгъан кучюк аджимли «Къабурчакънынъ йыры», «Тань», «Боран» адлы пьесачыкълар эди.

Йигирминджи йылларнынъ сонъунда сессиз кинода иллюстратор олып чалыша. Бу иш пианино чалгъан адамдан буюк маарет талап эте эди. Музыка техникумыны мувафакъиетнен битирген сонъ (1930 с.) Георгий Александрович озюнинъ бильгисини насыл ёлнен девам эттиреджегини бельгилеп алмакъ керек эди: иджраджылыкъ ёлунен кетеджекми, ёкъса иджадий ёлнен? О экинджи ёлны сечти. Шу йылнынъ кузюнде о Москва консерваториясынынъ Н. А. Мясковский классына кире. Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ, Мясковский хасталана, мешгъулиетлер токътай ве Мушель М. Ф. Гнесиннинъ композиция классына кече. Гъает терен бильгили чалгъыджы, озюнинъ оджасы Н. А. Римский-Корсаковнынъ шанлы аньанелерини шерефнен девам эттиреякъан аджайип композитор Гнесинни талебелери самимий севе эдилер. Устаз иджадий мустакъилликни сынъырламай, айны заманда озюнинъ эстетик талапларында амансыз эди. «Биз сыкъ-сыкъ рессамджылыкъ акъкъында лакъырды эте эдик, — деп хатырлай о йылларны Г. А. Мушель.— Михаил Фабианович, рессамлыкъ саньатыны пек яхшы анълагъан адам, фырчы саньатынынъ тасвиринде музыкагъа аит шейлерни коре эди. О бизлерге, озюнинъ талебелерине эдебият, эйкельтрашлыкъ ве рессамджылыкъ боюнджа бильгилеримизни турмадан кенишлетмекни тевсие эте эди, онынъ фикириндже, бу бильгилер композиторлыкъ яратыджылыгъынен догърудан-догъру багълы эдилер...»

Г. А. Мушель назарий дерслерден бош вакъытыны рояль чалувнен кечирди. Онынъ оджасы, истидатлы чалгъыджы Л. Н. Оборин яш композиторны студентлер ичюн бельгиленильген программа черчивесинде тутмады. Г. А. Мушель тарафындан огренильген пьесаларнынъ зенгин репертуары онынъ огюнде янъы иджадий уфукълар ачты. О студентлик йылларында бир сыра меракълы ве мундериджели эсерлер яратты. Оларнынъ арасында «Романс», «Айнени», «Чёль», «Денъиз» ве дигерлер бар эдилер. Онынъ «Прелюдия ве фуга» ве «Биринджи фортепиано концерти ля минор» киби эсерлери диплом иши оларакъ такъдим этильдилер. Битирюв имтианларында булунгъан С. С. Прокофьев автор тарафындан иджра олунгъан фортепиано концертине гъает юксек къыймет кесе.

Консерваториянынъ композиторлыкъ ве фортепиано факультетлерини мувафакъиетнен битирген сонъ Г. А. Мушель Орта Асияда биринджи ачылгъан алий музыка мектебине оджа оларакъ ишке ёлланыла. 1936 сенеси о Ташкентке келе ве буюк ишке гъайретнен кирише. Мында о озьбек музыкасынынъ мешур чалгъыджылары Мулла Тойчы Ташмухаммедов, Домла Халим Ибадов, Шорахим Шоумаров, Тохтасын Джалилов, Юнус Раджабий ве дигерлеринен таныш ола, достлаша. Отузынджы йылларда миллий медениетлернинъ инкишафында прогрессив джылышувлар олды. Бу юкселюв миллий республикаларгъа рус саньаткярларынынъ келювлеринен багълы эди. Айны шу йылларда Кърымгъа музыка медениетининъ корюмли эрбаплары, Чернов, Книппер ве дигерлерининъ келюви кърымтатар музыка медениетининъ тарихында бир вакъиа олгъан эди.

Озьбекстанда Г. А. Мушель тарафындан яратылгъан бир сыра мешур эсерлер республика музыка медениетини янъы юксекликке котердилер. О, В. А. Успенскийнен бирликте «Фархад ве Ширин» операсыны яратты, сонъра сюиталар, концертлер, фортепиано ве оркестр ичюн,

кемане ве оркестр ичюн концертлер, сонаталар, камер эсерлери, йырлар, кинофильмлер ичюн музыкалар ве бир чокъ дигерлерини язды.

Мушельнинъ экинджи фортепиано концерти озьбек музыкасы тарихында бу жанрда язылгъан ильки эсер эди. Онынъ биринджи иджраджысы авторнынъ озю олды, сонъра исе истидатлы совет пианино чалыджысы Рудольф Керер иджрасында бу эсер чокъ мемлекетлернинъ саналарында янъгъырады. Мушель ильки вакъытларда озьбек халкъ музыкасынынъ аэнклеринден файдалангъан олса, кеткете озьбек музыкасынынъ миллий чизгилери о яраткъан эсерлернинъ озегини тешкиль этип башлады. Мушельнинъ яратыджылыгъында багъышлав эсерлери де белли ер туталар. Онынъ «Хатырлав», «Къарт устанынъ адетлери», «Новеллетта», «Интермеццо» киби эсерлери оджалары ве устазлары Н. Я. Мясковский, Г. И. Литинский, М. Ф. Гнесин, Ю. Г. Крейн хатирелерине багъышлав тарзында язылгъандыр. Мушель Озьбекстанда камер музыкасынынъ инкишафыны эсасландыргъан композиторларнынъ биридир.

Улу Ватан дженкинден сонъ Украинадан Озьбекстангъа бахшыш оларакъ орган кетирильди. Оны Ташкент консерваториясынынъ буюк залына ерлештирдилер. Бу вакъытларда Мушель Орта Асияда биринджи орган сюитасыны — «Ария», «Токката», «Фуга»ны язды. Учь къысымлы циклдан ибарет бу эсер озьбек халкъ авалары интонациясы эсасында яратылгъан эди. Онынъ бундан сонъ яратылгъан орган музыкалары СССРде ве тыш мемлекетлерде дефаларджа чалынды, грампластинкаларгъа язылды. Токиодаки земане музыка бирлешмеси Мушель музыкаларынынъ фортепиано концертини текрар пластинкагъа язды ве бутюн джиангъа дагъытты. Мушель музыкалы драма саасында да баягъы ишлер япты. О, «Мукъанна», «Афтабхан», »Мукъими» киби музыкалы сана эсерлерининъ музыкасыны ресмийлештирди, яни кягъыт узеринде беян этти. «Балерина», «Кашмир эфсанеси», «Бахт чечеги» киби балетлернинъ авторы да Мушельдир. Онынъ сонъки йылларда яраткъан эсерлери арасында симфоник оркестр ичюн язылгъан «Самаркъанд эфсанеси» балети, «Кольгелер» сюитасы, бир къач романсы, милиция хадимлери акъкъындаки эки йыры, фортепиано ичюн «Йигирми дёрт прелюдия ве фугалар» эсерлери айрыджа ер туталар.

Эгер Мушель композитор олмагъан олса, мытлакъ рессам олур эди. Керчек, о бу эки зенаатны толусынен менимседи демек мумкюн. Музыка язувдан бош вакъытларында Георгий Александрович ресим чызувнен мешгъуль ола. О бу ишни бир заман токътатмады. Онынъ элинен чызылгъан юзлернен ресимлер Озьбекстан Композиторлары бирлигининъ бинасында, Москвада СССР композиторларынынъ меркезий эвинде, Ташкент девлет консерваториясында дефаларджа нумайыш этильди. Онынъ эм музыка эсерлеринде, эм тасвирий саньат эсерлеринде даима девир набызы сезилип тура. Онынъ «Топракъ яралары», «Фашизм», «Йигирминджи асырнынъ шейтаны» эсерлерининъ публицистик руху, эмоциональ кучю айрыджа къайд этильди.

Г. А. Мушель 50 йылдан берли оджалыкъ фаалиетинен огъраша, Ташкент девлет консерваториясынынъ композиция кафедрасында дерс бере. Озьбек композиторларынынъ бир чокъ несилининъ тербиеленювинде ве шекилленювинде Г. Мушель киби устазнынъ хызметлери буюктир.

Эбет, назарий джеэттен бильгиси зайыф олгъан композиторнынъ амелий яратыджылыгъы да зайыф олур. Г. Мушельнинъ талебелери бу къаидени яхшы билелер. Музыка фольклорыны, онынъ табиатыны бильмеген ве анълямагъан композиторнынъ эсерлери халкъчан олмаз.

Устаз Мушель иджадий яратыджылыкъта талебелерине мустакъиллик бере, оларнынъ эр биринининъ истидады толусынен ачылмасына ярдым эте. «Музыкада эр ким озь ёлуны озю кешф этмек ве тек озю ёлунен кетмек керек. Биревнинъ бильгисини, теджрибесини иджадий менимсеп оламагъан талебе мустакъиль чалышып оламаз, — дей Г. Мушель. — Педагогнынъ къалеми студентлернинъ ишлеринде тек мувафакъиетсиз чыкъкъан ерлерини силип ташламакъ ичюн хызмет этмек керек».

1976 сенеси Г. Мушельге композиция кафедрасынынъ профессоры унваны берильди. Георгий Александрович яшларнынъ севимли устазы оларакъ танылды. Онынъ сабыкъ талебелери арасында шимди Орта Асия республикаларында хызмет косьтерген медениет хадимлери, артистлери, эрбаплары ве дигер дегерли саньаткярларны чокъ расткетирмек мумкюн.

Георгий Александрович Мушельнинъ омюр аркъадашы Минавара Садыкъовна Тазиева да Ташкент девлет консерваториясында, акъайынен бир кафедрада чалыша. О махсус йырджылар курсыны алып бара. Минавара Садыкъовнанынъ доцент унваны бар. О да, акъайы киби, чокътан-чокъ саньаткярларнынъ устазыдыр.

Кърымтатар музыкасы озюнинъ джошкъунлыгъы ве зенгинлигинен бир чокъ Озьбекстан композиторларынынъ дикъкъатыны джельп этип кельмекте. Олар оны «Къайтарма» ансамблининъ концертлеринде, радио ве телевидение эшиттирювлеринде, грампластинкаларда эшитип билелер. Г. А. Мушель ве Яя Шерфединов Озьбекстан композиторларынынъ эвинде

къомшу олып яшадылар. Олар, эски достлар, сыкъ-сыкъ корюше ве музыка акъкъында, рессамджылыкъ акъкъында къонуша эдилер. Бу эки буюк саньат эрбабынынъ озьара мунасебетлери акъкъында оларнынъ экисининъ де талебеси, композитор Февзи Алиев шойле дей: «Мен Яя Шерфединовнынъ эвинде сыкъ-сыкъ булуна, онъа озюмнинъ янъы йырларымны косьтере эдим. Бу 1968—1969 сенелери эди. Яя агъа меним йырларымны чокъ вакъыт талиль эте, гармония, шекиль, фактура акъкъында пек аджайип фикирлер айта эди. Бир кере Яя агъанен берабер сокъакъта кетеяткъанда, Композиторлар бирлиги бинасы якъынында бир адамны расткетирдик. Селямдан сонъ Яя агъа о адамнен музыка акъкъында лаф этип башлады, лаф къызгъын мунакъашагъа чевирилип кетти. О адам кеткен сонъ, Яя агъа манъа бакъып: «Достум, къомшум, зенаатдашым, сырдашым, даа десене, Ташкент девлет консерваториясынынъ профессоры, композитор Георгий Мушель», — деди. Яя агъа субетдеши акъкъында пек самимий ве сыджакъ сёзлер айтты. Бу йылларда мен пек фааль чалыша ве радиода чокъча эсерлер яздырмакъны тюшюне эдим. Меним бу ынтылувым радионынъ о девирдеки ёлбашчыларындан базыларына уймагъан. Юксек радио реберлеринден бири мени Композиторлар бирлигине ёллап, анда махсус сынавдан кечмемни талап этти.

Мен, табиий ки, ярдым истеп Яя агъагъа кельдим. О мени дикъкъатнен динълеген сонъ, тек озюне хас незакетнен шойле деди: «Биз шимди Композиторлар бирлигининъ реиси Джаббаровнынъ узурына барыр, консультациялар ве мешгъулиетлер ичюн сени профессор Мушельге екитмелерини риджа этермиз». Айтылгъан шей шу саатте япылды. Шу куню акъшам мен Георгий Александровичнинъ эвине кельдим. О мени озюнинъ иш одасына алып кирди. Анда буюк рояль ве пек чокъ рафларда даа чокъ китаплар ве ноталар тизилип тура, обаланып яталар. Бу куню мен Георгий Александровичке озюмнинъ балалар ичюн язылгъан беш йырымны косьтердим. О йырларны бирер-бирер бакъып чыкъкъан сонъ, шойле деди: «Сизинъ язгъан йырчыкъларынъызны мен бегендим, олар баягъы бир мааретнен язылгъанлар. Мен сизни хайырлайым, амма шуны да айтмакъ истейим ки, гармония ве фактурада баягъы къабалыкълар, уйгъунсызлыкълар бар. Мен сизнен чалышмагъа разым. Эндики сеферки дерсимизге бир «Прелюдия» язып келинъиз».

Мен Мушельнинъ эвинден чыкъып, шу ерде Яя агъанынъ эвине кирдим ве олгъан лакъырдыны онъа олгъаны киби айттым. Яя агъа меним сёзлеримден шубеленсе керек, шу ернинъ озюнде Мушельге телефон этти. Яя агъа Мушельни динълеерек, эп эеджанлана эди. Телефон лакъырдысыны битирген сонъ Яя агъа манъа бираз бакъып турды ве джиддий тавурнен: «Прелюдияны насыл язмакъ керек олгъаныны билесинъми?» — деп сорады. Мен бильмегенимни, бунынъ ичюн башта бу жанрнынъ къурулышыны ве шекилини огренмек керек экенини айттым. Яя агъа бу фикирни макъуллер киби башыны яваш-яваш саллады.

Мен бир йыл девамында Мушельнинъ эвине къатнап окъудым. Бираз тенефюстен сонъ, мешгъулиетлерни кене девам эттирдик. Бутюн бу вакъытта мен Яя агъанен сыкъы багъ туттым. Бутюн бу мешгъулиетлер ве консультациялар манъа музыка алеминиинъ къапысыны даа кениш ачтылар, араштырувларымда манъа эминлик бердилер, мен гармонияны, шекильни, аэнкни даа яхшы менимседим. Бутюн бу девирде мен Мушельни кърымтатар халкъ музыкасынен таныш этип кельдим. О буюк меракънен динълей ве кърым аваларынынъ оригиналлиги, шашыладжакъ колорити акъкъында айта эди».

Бу макъале азырланаяткъан вакъытта биз Г. А. Мушельден кърымтатар музыка медениетининъ базы векиллери акъкъында фикир сорадыкъ. О буюк эшкънен сёйленип башлады:

— Меним ичюн кърымтатар музыкасы Яя Шерфединовнынъ адынен багълы. Эбет, Ильяс Бахшыш, Эдем Налбандов киби истидатлы композиторларнынъ яратыджылыкъларынен де танышым. Амма Шерфединовнен биз чокъ йыллар къомшу олып яшадыкъ. Корюшмеген, къонушмагъан кунюмиз олмай эди. О кърымтатар фольклорыны пек яхшы биле ве онынъ бутюн яратыджылыгъы халкъ услюбинен ашлангъан эди. Шуны да айрыджа къайд этмек керек ки, Шерфединов истидатлы рессам эди. Бу саада, демек мумкюн ки, бизим талийлеримиз бир эди. Биз онынъле я музыка акъкъында я да рессамджылыкъ акъкъында лаф эте эдик, амма лафымыз даима битмей къала эди. Шимди о аятта ёкъ, амма джаным пек сыкъылгъанда мен хаялен кене де онынъле лаф этем...

— Георгий Александрович, кърымтатар композиторлары акъкъындаки фикиринъизни девам этип, сизден чокъ вакъыткъадже илим ве маарет огренген композитор Февзи Алиевнинъ яратыджылыгъы акъкъында бир шей айтып оламаз экенсинъизми?

— Не ичюн айтып оламайым? Буюк истекнен айтырым. Февзи Алиев бир къач йыл девамында композиция боюнджа менден консультация алды. О гъает ишкир ве истидатлы композитор. Онынъ кърымтатар фольклорыны яхшы билюви ве земане гармонияларында ондан файдаланув ёлларыны араштырувы айрыджа къыйметли бир хусусиеттир. О гъает махсулдар композитор. Онынъ бутюн яратыджылыгъы кърымтатар халкъ аваларынынъ аэнки ве услюбинен ашлангъан-

дыр. Онынъ илеридеки осюви, занымджа, халкъ услюбинен, онынъ якъын ве кыйметли олгъан кърымтатар фольклорынен багълы олур.

Корюмли композитор, профессор Г. А. Мушель тарафындан Февзи Алиевнинъ яратыджылыгъына кесильген юксек кыймет оны даа гъайретли ве исрарлы чалышмагъа рухландырмакъ керек. Февзи Алиев эмексевер, макъсадкяр, музыканы сынъырсыз бир садыкълыкънен севген инсан экенини билемиз. Бунынъ ичюн де о маэстро Мушель тарафындан берильген юксек характеристиканы акълар деп ишанамыз.

— Урьметли Георгий Александрович, кърымтатар халкъынынъ биринджи къадын композиторы Мерзие Халитова беш йыл девамында сизинъ элинъизде окъуды. Онынъ акъкъында не айта билесинъиз, бизим музыка медениетимизге о насыл ярдым эте биле? Мумкюн олса, онынъ яратыджылыгъына да къыскъадан характеристика берменъизни риджа этемиз.

— Мерзие Халитова консерваторияны битирген вакъытта мен оджасы оларакъ онъа характеристика язгъан эдим, — деди Георгий Александрович. — Шу характеристиканы сизге берейим. Мен анда айтаджакъ лафларымнынъ эписини айттым.

«Ташкент девлет консерваториясынынъ бешинджи курсыны битириджиси ХАЛИТОВА Мерзиеге ХАРАКТЕРИСТИКА. Бешинджи курс студенти Халитова Мерзие меним сыныфымда биринджи курстан окъуп башлады. О девирдеки музыка бильгиси етерликсиз эди. Окъув девиринде Халитова низамлы оларакъ, бильгисини ве композиция техникасыны арттырув саасында фаалликнен чалышты. Нетиджеде, композиторлыкъ техникасы боюнджа эвель корюльген эксикликлерни бирер-бирер енъип кечти. Яратыджылыкъ саасында М. Халитованынъ миллий услюпке мейиллиги козьге чарпмакъта. Онынъ бутюн эсерлеринде татар авалларынынъ тесири сезилип тура ве бу ал онынъ яратыджылыгъы ичюн гъает кыйметлидир. М. Халитова консерваторияны битирген сонъ кърымтатар музыка саньатынынъ инкишафына сезилирли ярдым этер».

Профессор Г. А. Мушель.
1982 сенеси апрель 14.

Арадан кечкен йыллар девамында корюльди ки, Мерзие Халитова озюнинъ яратыджылыгъында симфоник музыка жанрына зиядесинен мейиль бермекте. Онынъ бу саадаки ильки къазанчлары эпимизни къувандырды. О озюнинъ янъы эсерлерини эминликнен умумхалкъ укюмине чыкъара биле. Халкъ онынъ эсерлерини динълемек ве бильмек керек.

— Кърымтатар музыка медениетинде яш композитор Эдип Асановнынъ яратыджылыгъы айрыджа козьге чарпмакъта. Бир вакъытлар Эдип де композиция боюнджа сизинъ сыныфынъызда окъуй эди. Бу саньаткяр акъкъында насыл фикирдесинъиз?

— Эдип Асанов композиция боюнджа эки йыл къадар менде окъуды. Эдип, иджадий яратыджылыкъкъа мейиллик беслеген истидатлы чалгъыджы, оны зиядесинен эстрада жанры меракъландыра. Бу саада о яхшы нетиджелерге иришти. Языкъ ки, о менде консерваторияны битиргендже окъуп оламады.

Бугюнь де-бугюнь эстрада жанрынынъ истидатлы ве семерели чалышкъан композиторы оларакъ танылгъан яш чалгъыджы, «Эфсане» ансамблининъ музыка ребери Эдип Асанов консерваторияда окъувыны не ичюн токътаткъаны белли дегиль. Биз умют этемиз ки, музыка саньатынынъ инкишафына федаийликнен хызмет этеяткъан яш композитор окъувыны мытлакъа девам эттирир, озюнинъ аджайип земаневий эсерлеринен саньатымызны даа да зенгинлештирир.

— Кыйметли Георгий Александрович, сиз чокъ вакъыттан берли кърымтатар композиторларына устазлыкъ япасынъыз, кърымтатар музыкасыны яхшы билесинъиз, айтчынъыз, кърымтатар саньаты мевзусында бир де-бир эсер язмакъ ниетинъиз ёкъмы?

— 1980 сенеси манъа Февзи Алиев тарафындан такъдим этильген кърымтатар авалары мевзусында мен бир трио (кемане, виолончель ве фортепиано) язгъан эдим. Аджайип колоритли халкъ авалларынен бу расткелишювден мен пек мемнюн олдым.

Бу трионынъ догъувына композитор Февзи Алиевнинъ алякъасы олгъаны ичюн биз ондан бу эсернинъ кыймети ве догъув тарихы акъкъында бир къач сёз айтмасыны риджа эттик.

«Мен устазым Георгий Александрович Мушельден кърымтатар халкъ авалары эсасында бир де-бир эсер язмасыны риджа эткен эдим. Ниает, 1980 сенеси кърымтатар тилинде радиоэшиттирювлер болюгининъ мудири Сервер Арифовнен берабер (о йылларда мен де радиода чалыша эдим) Г. А. Мушельнинъ эвине бардыкъ. Мен Георгий Александровичке он эки кърымтатар халкъ авасынынъ нотасыны бердим ве бу авалар эсасында насылдыр эсер язмасыны риджа эттим. Георгий Александрович пек къуванды, насыл эсер язаджагъыны айтмаса да, бир къач куньден сонъ мытлакъ чалышып башлайджагъыны айтты.

Арадан баягъы вакъыт кечти. Секизинджи октябрь куню Георгий Александрович радиогъа телефон этти ве трио ичюн докъуз миниатюра язгъаныны айтты, эвине келип алмамызны риджа этти. Мен кельген сонъ, Георгий Александрович манъа партитураны берди ве чалгъыджы-

ларгъа онъайтлы олмасы ичюн кемане ве виолончель партияларыны айры язмамны риджа этти.

О йылларда мен радиода музыка редакторы олып чалыша эдим. Мен джемаатчылыкъ эсасында музыка авескярларындан, музыка мектеплеринин ве консерваториянынъ студентлеринден оркестр тешкиль эттим. О йылларда консерваториянынъ студенти олгъан Мерзие Халитова рояль башына отурды, кемане ве виолончель ерине аккордеоннен труба чалдыкъ. Чалышып башлагъанымызнен Георгий Александрович пек аджайип эсер яраткъаныны анъладыкъ. Экинджи куню бу фикирни авторнынъ озюне бильдирдик. Сонъундан миниатюраны радионынъ фонотекасына яздыкъ. Кеманеде Э. Шакиров, виолончельде А. Савов, фортепианода исе авторнынъ озю чалды. Радио бедиий советининъ азалары докъуз миниатюрадан ибарет триогъа юксек къыймет кестилер. Докъуз миниатюра: Ешиль япракъ, Бозторгъай, Кок гогерджин, Тавгъа бардым, Варирач, Къыз бала, Баба ве къыз, Къара козьлюм, Гидер исенъ — эписи олып он беш дакъикъа он сание девам эте. Кърымтатар камер музыка жанры тарихында бу миниатюралар биринджидирлер. Оларнынъ иджрасы къыйын олмаса да чалгъыджыдан юксек маарет талап эте. Бутюн докъуз миниатюрада композиторлыкъ техникасынынъ бутюн васталарындан билип файдалангъан буюк устанынъ маарети сезиле. Бу эсерлер бизим миллий музыкамызны янъы аэнклернен зенгинлештирди. Даа якъынларда Г. А. Мушель бу трионы айры китап алында нешир эттирмек истегенини айтты. Эгер о нешир этильсе, шимди музыка окъув юртларында окъуяткъанлар, умумен музыка авескярлары ичюн пек яхшы бахшыш олур эди. Олар тек чалгъыджылар ичюн дегиль, композиторлар, саньатшнаслар ичюн де меракълыдыр».

Профессор Г. А. Мушельге сонъки аньаневий суальни беремиз.

— Георгий Александрович, кърымтатар мевзусында бир шейлер даа язмакъны козьде тутасынъызмы?

— Якъын вакъытларда мен кърымтатар музыкасынен кене корюшеджегим. Бу мевзуда бир сыра камер эсерлери яратмакъны козьде тутам.

Г. А. Мушельнинъ талебеси ве шегирди Февзи Алиев бу куньлерде онъа отуз дане кърымтатар халкъ авасынынъ нотасыны берди. Демек, мешур композитор шимди кърымтатар музыкасы устюнде чалышмакъта. Кърымтатар музыкасынынъ инкишафы саасында япкъан ишлери ве бу музыканынъ бир сыра яш композиторларыны тербиелевдеки оджалыкъ ве устазлыкъ хызметлери ичюн маэстро Мушельге джан-юректен тешеккюр айтамыз.

---

[1] А. Орлова. «М. И. Глинка». Аяты ве яратыджылыгъы. 1952 сенеси. 126-нджы саифе.

[2] Н. А. Римский-Корсаков. «Меним музыкадаки аятымнынъ йылнамеси». С. — Петербург. 1910 с. 125-нджи саифе.

АЯТНЫНЪ УЛУ КЪАИДЕСИ

Айдер АЛИЕВ

Рессам эр сефер табиат муджизелеринден бир де-бирини, хусусан, ташта ясалгъан поэзияны корьсе ве оны андан «алып чыкъа бильсе», таш «джанлы субетдешке» чевириле. Шаир ве эйкельтраш Виктор Гончаров язгъаны киби: «Аятта ойле меракълы аллар ола ки, тесадюфен саде бир шейде эсас ве муим шейни коресинъ». Бугунь биз ойле рессамлардан бири, даа догърусы эйкельтраш семетдешимиз, СССР Рессамлар бирлигининъ азасы Айдер Алиев акъкъында, онынъ бу саада япкъан базы ишлери хусусында икяе этмек истедик.

Айдер Алиев бинъ докъуз юз элли эки сенеси Маргъылан шеэринде догъды, П. П. Беньков адына Ташкент бедиий окъув юртунда ве А. Н. Островский адына Ташкент театр-бедиий институтынынъ эйкельтрашлыкъ болюгинде тасиль алды.

1979 сенесинден берли о, Озьбекстан Бедиий Фонды Фергъана бедиий-ишлеп чыкъарув устаханесинде чалышмакънен бирликте, Озьбекстан Рессамлар бирлигининъ Фергъана болюги яш рессамлар ве саньаткярлар бирлешмесининъ реиси вазифесини алып бара.

Якъында исе, Ташкенттеки, «Ильхом» адына Сергилер залында олып кечкен Фергъана вадийси рессамларынынъ сергисинде, эйкельтраш Айдер Алиев де озюнинъ сонъки вакъытларда яраткъан иджадий ишлерини нумайыш этти. Олардгъа «Шахимардан ташлары» деген ад берильди. Акъикъатта олар ойле ташлар эди ки, табиат онынъ эр бири узеринде «чалышып», рессамгъа да текяран иш къалдыргъан эди. Айдер оларны, эджадларынынъ Ватаны олмыш къадимий Тавриданынъ дагъларыны анъдыргъан Шахимардан къырларындан тапты. Бу ташларны Виктор Гончаров тапкъан Коктебель ташларынен тенъештирмек мумкюн. Олар озь поэзиясы ве манасы иле бири-бирине бенъзейлер.

Акъикъатта Айдернинъ ташлары озюнинъ къадимийлиги ве табиийлигинен инсаннынъ тюшюнджесини кенишлете, оны табиатнынъ менбасына якъынлаштыра. Яни, мезкюр ташлар озьлеринынъ ичине табиат муитини — чалбаш дагълар ве салкъын ирмакъларны... бутюн табиатны къаплап аларакъ, инсаннынъ объектив фикир юрютивине, онъа поэтик образлар догъурмагъа имкян ярата. Айдернинъ эр бир ташы, озюнинъ шахсий ве гизли аяты олмакънен бирликте олар бир-биринен сыкъы багълыдырлар. Эйкельтраш бу багъны олгъаны киби табиий косьтермек ичюн, оларны группаларгъа больди. Меселя, «Куньдюз», «Гедже», «Ихтияр» деп адландырылгъан учь таш бир группагъа кирсетильди. Эйкельтраш бу композицияны къыйметли ве эбедий бир вариет деп эсап эте. Мында, «Ихтияр» бир кереден эм «догъувнынъ» эм «олюмнинъ» темсилини ифаде эте. Чюнки о озюнинъ шекилинен къокълагъа чевирильген къартны анъдыра. «Куньдюз» ве «Гедже» исе, «Ихтияр»гъа ис-дуйгъулы бир аэнк бере. Хусусан «Гедже» яхшы олып чыкъкъан. Буны юзю ай киби дюльбер къызнынъ образында корьмек мумкюн. Мезкюр композиция «Экеви» композициясынен гузель багъланып кете.

Эки таштан ибарет «Экеви»нинъ композициясы, эркек ве къадын — эки башлангъычны акс эте. Нетиджеде, сейирджиде, инсан диалектикасынен багълы бир талай фикир догъа. Ташларнынъ тёгерек шекильде ясалувы, образларнынъ муджеррет олгъанларыны тасвирлей. Ташларнынъ къара ве беяз ренклери исе, образларнынъ бири-бириндеи фаркъ этювлери ве къапа-къаршы олувларыны косьтере. Бунынъле, сейирджининъ дуйгъусы къуветлеше. Беяз ташнынъ терен ве къара ташнынъ сырлы-муджизевий образлары, инсаннынъ коре билюв ве

фикир юрютюв къабилиетлерини кучьлендире.

Башкъа бир ташнынъ ады «Кочебе»дир. Мезкюр ташнынъ образы сейирджини тарихкъа далдыра.

«Дагъылы»ны сейир эткенде де, инсаннынъ фикир юрьсетюв къабилиети арекетке келе. Мында мана озь менбасына, яни бутюн мананынъ меркезине барып ете. «Дагъылы» озюнинъ янъгъызлыгъынен, эеджанынен, раатсызлыгъынен, эджадларынынъ топрагъы иле олгъан узюльмез багъынен яшай. О гуя къаядан осип чыкъкъан. Бунынъле озюнинъ дагъларнен узьвий багълылыгъыны исбат этмек истей. Онынъ тыш корюниши — дызманлыгъы, чыдамлыгъы шуны бильдире ки, дагълы мында тесадюфен кельмеди. О ве онынъ эджадлары, дагъда бутюн вакъыт яшап кельдилер...

Бойледже, Айдер Алиевнинъ ташлары фельсефе ве ис-дуйгъу джеэтинден биринен сыкъы багълыдырлар. Эйкельтраш, озюнинъ образлар дюньясы аэнкини къаплап алгъан эсерлерини адамлар огюнде нумайыш этерек, бунынъле кимгедир инкишаф ёлуна минмеге, онда тазе къувет ве эминлик уянтмагъа арекет этсе керек. Дидронынъ айткъаны киби, эр бир эйкельтрашлыкъ яхуд рессамджылыкъ, аятнынъ насылдыр бир улу къаидесини акс этмек керек, сейирджи ондан дерс алсын, бойле олмагъан алда эсер тильсиз олур. Айдер Алиевнинъ эсерлери, шубесиз, аятнынъ улу къаидесини акс эткен эсерлердир.

ОСМАН АСАНОВ

«Шахимардан ташлары». Солдан: «Саба», «Эркек сурети», «Ихтияр», «Экеви», «Гедже».

Рессам Айдер Алиевнинъ образлары.

Хайырлаймыз!

ЭДИП

ЭМИЛЬ АМИТ
50 ЯШЫНДА

Эдебий эсер яратув иле мешгъуль адам элли яшында артыкъ кемалына кельген языджы эсап этиле. Кемалат ичюн, шубесиз, юксек истидаткъа саиплик истениле, чюнки эдебият иши — летафетли ве муаммалы зенаат. О, феннинъ озю дегиль, фельсефенинъ озю дегиль, саньатнынъ да озю дегиль, ама не фенсиз, не фельсефесиз ве не де саньатсыз догъып ве яшап оламай. Эсас вазифеси — инсанны мукеммель тедкъикъ ве тасвир этювден ибарет, зира алемде инсан къадар муреккеп варлыкъ ёкъ. Эмиль Амит элли яшында. Бу мунасебетле эки сёз сёйлемек истейим. Даима денъишип тургъан бу тутарлы дюньяда, бу гъульгъулели аятта земане эдибининъ яратыджылыгъына догъру къыймет кесмек ичюн эдебияттаки енъи, муим талиматларны бильмек керек. Акъикъий языджыгъа бедиий усталыкъ огретильмей. Мумкюн дегиль. Усталыкъ языджынынъ озюнде ола. Оны истеген шекилинде, догъру инкишаф эттире. Эмильнинъ аятынынъ ярыдан зиядеси Москвада кечти. О, Пастернакнен корюшти, Назим Икметнинъ эвинде мусафир олды, Паустовскийнинъ семинарларында назарий мунакъашаларгъа къошулды, вель-асыл, земане нефис эдебиятынынъ Москва мектебини икмаль этти. Онъа насихат зарур дегиль.

Бизлер дженкке он беш языджы чагъырылгъан эдик. Арамыздаки Эмильнинъ бабасы шаир Осман Амит отуз бир яшында эди. Джебэде он экимиз эляк олды. Учюмиз, дельме-тешик вуджудле, сагъ къалдыкъ. Осман Амит мукъаддес Кърым топрагъында алман арбий кучьлеринен урушып, гестапо панджасы астында махв олды ве эбедиен отуз бир яшында къалды. Эмиль бабасындан он докъуз йыл эсли. Ватан огърунда джаныны фида эткен языджы юксек шерефке ве тири огълу итирамгъа акъылылар. Эмиль мемлекетимизде мудхиш аят укюмран девирде догъды, балалыгъы ве осьмюрлиги хайриетсиз йылларда кечти. Ялынъыз Эмиль Амит дегиль, онынъ акъранлары Айдер Осман, Урие Эдемова, Эрвин Умеров — бу дёрт эдип деъшетли, «отуз секизинджи йылнынъ несили» дие анъыладжакълар! Бу истидатлы дёрт эдип!

Бирлешик Миллетлер Тешкилятында реис, меджлисни ачув алдындан, иштиракчилерге, текаран тюшюнмек, яхут дуа окъумакъ ичюн бир дакъикъа сукют турмакъны риджа эте. Юз элли девлетнинъ мюмессиллери суса, тюшюне, яхут къурандан сюре окъуйлар. Бу — аньаневий тертипке къыркъ учь йылдан бери риает этильмекте!

Мен де эки сёз айтмаздан эвель, сусам ве тюшюнем. Узакъкъа ве теренге далмакъ керекмей. Эписи хатиримде. 1960 сенесининъ язы. Озьбекстан Языджылары бирлигинде, иш одамнынъ къапысы давушсыз ачыла. Ичери ири кевдели, юксек адам кире. Элинде къаверенкли портфель. Люциан Ипполитович Климович. Элли эки яшында. Озюнен бу экинджи дефа корюшювимиз. Отурмакъ ичюн онъа ер теклиф этем.

— Меним вакъытым ёкъ, — дей профессор. — Муим ве аджеле ишнен кельдим! Горький адына эдебият институтында Озьбекстан болюги ачмакъ истеймиз!

— Болюктен макъсад не? — деп сорайым.

— Озьбек тилиндеки эдебий эсерлерни рус тилине чевириджи терджиманлар азырламакъ! — деп джевап бере Климович. — Сизде бу ишке авескярлар тапылырмы?

— Терджиманлар насыл миллетке менсюп олмакъ кереклер?

— Миллетининъ эмиети ёкъ, — дей Люциан Ипполитович, — озьбек ве рус тилини бильселер кяфи!

Бу ишнинъ эдасыны реберлик манъа авале эте. Мен алель-аджеле Ташкент алий окъув оджакъларындаки филология факультетлерине, газета ве журнал идарелерине хабер этип башлайым. Эртеси куню Языджылар бирлиги идаресининъ фойеси яш адамларле тола. Меним, шеэрнинъ тюрлю тешкилятларында ресмий хызметлерим чокъ эди. Люциан Ипполитовични озь столым башына отурттым, о фойедеки кишилерни бирер-бирер ичери давет этип, рус ве озьбек тиллеринден, нефис эдебияттан бильги севиелерини тешкерип башлады. Мен ишиме джёнедим.

Куннинъ сонъунда къайтып кельдим, фойеде кимсе ёкъ. Кабинетте диван устюнде муаллим бир озю отурмакъта.

— Ишлер насыл, Люциан Ипполитович?

— Масал! — деди о, кърымджа ве элиндеки кягъытны манъа косьтерди. Кягъыт узеринде Камрат Хакимов ве Эдуард Орловский... язылы эди. Бири озьбек, дигери рус.

— Тек шулармы? — тааджиплендим мен. — Саба коридорлар авескярларнен толу эди, кягъытта исе эки адам! Бу не демек олды?

— Эксерисининъ русча лакъырдысы фена дегиль. Язувдан, сарфнаудан заифлар. Бир къысымынынъ нефис эдебият хусусында тасавуры ёкъ. Гъалиба, виляетлердеки институтларгъа барып, къыдырмакъ керек оладжакъ!? Шимдилик шу эки адам!

— Бизим къардаштан ничюн алмайсынъыз? — дедим мен муаллимге. — Ёкъса, бунъа да акълы дегиллерми?

Профессор эеджанлы козьлерини котерди, манъа далгъын алда бакъып турды.

— Кърымтатарларынданмы? — Профессор бир шейде къабаатлы, бир шейден языкъсынгъан, пешман киби сорады: — Ничюн акълары олмасын? Чагъырынъыз, кельсинлер!

Мен чагъырдым. Эки бучукъ йыл эвельси Бешагъачтаки рессамджылыкъ окъув юртуна кирмек ичюн Эмильге ярдым этмек истеген эдим, лякин иш олмагъан эди. Не себептен олмагъан эди, шимди эсимде ёкъ. Сонъра, Эмиль пединститутнынъ филология факультетине кирди. Энди экинджи курсны битирди, учюнджиге кечти. Эрвин Умеров Ташкент университетинде филфакнынъ экинджи курсында окъумакъта, рус тилинде язгъан икяелери джыйынтыкъларда дердж олунмакъта эди. Экисини де Языджылар иттифакъына чагъырдым. Олар озь эсерлерини алып кельдилер. Профессор эсерлерни окъуп бакъты. Озьлеринен джиддий мевзу акъкъында рус тилинде къонушты. Озьбек тилиндеки эдебий эсерлерден айры парчалар косьтерип, русчагъа терджиме эттирди. Муаллим Эмильден ве Эрвинден гъает мемнун къалды.

— Эмиль Амитни ве Эрвин Умеровны институткъа къабул эттим! — деди профессор. Чехреси ифтихарлы эди.

Бойлеликле, шимди кърымтатар эдебиятында адлары малюм Эмиль Амит ве Эрвин Умеров дюньяда екяне эдебият институтында, о вакъытта окъуп башлады ве 1965 сенеси оны битирип, эдебий яратыджылыкъ ишине кириштилер.

Эмиль Амит Озьбекстанда ве мемлекет мыкъясында белли озьбек языджыларынынъ чокътан-чокъ эсерлерини рус тилине терджиме этти ве терджиме эткен эсерлеринининъ эксериси Хамза намына девлет мукяфаты алдылар. Эмиль терджиме ишлеринден башкъа, озь эсерлерини яратувнен де мешгъуль. Сонъки йылларда «Учурымлы ёл», «Севгиден кучьлю», «Буюк арзунен», «Сыгъын чокърагъы» ве «Ишанч» романыны, повестьлерини ве икяелерини язып, кърымтатар ве рус тиллеринде нешир этти. Эмиль Амит там манасиле земане языджысы. О, эдебий яратыджылыгъынынъ энъ къайнакъ, энъ зенгин девирине келип янашты. Энди даа кучьлю эсерлер язаджакъ.

ШАМИЛЬ АЛЯДИН.

Эмине Асанова

Окъумагъа огренем

Ресимли элифбе

А

Алма терек далында,
Айшечик алма корьди.
Анасы алмачыкъны
Айшеге алып берди.

Б

Барий чалса барабан
Бабасы пек къувана.
Безмей аслы бу огълан,
Барабандан ич бир ань.

В

Вишне джыйды Вадечик,
Сепетини толдурды.
Къартанасы деди аджып: —
— Торунчыгъым болдурды.

Г

Геми корьдим денъизде,
Бахшыш кетире бизге.
Анда чокъ мусафир бар,
Бизге келелер олар.

Д

Денъиз бугунь далгъасыз,
Пароход кетер хавфсыз.
Кеткен ёлу пек узакъ
Къачан бабам къайтаджакъ?

Ё

Ёлка этрафында биз
Пек къуванып ойнаймыз,
Бахшыш берсе къарбаба,
Ойнап-ойнап тоймаймыз.

З

Зарема рессам оладжакъ,
Пек чокъ ресим чызаджакъ.
Эр кес корип къувансын,
Ресимден чокъ зевкъ алсын.

ГЪ

Гъамлы эди Муневер,
Не тюшюне, ким билир?
Аювчыгъы сыланды,
Тышта ягъмурда къалды.

Е

Еллер эссе шимальден,
Къыш келир мында тезден.
Биз къарбаба ясармыз,
Чана тайып ойнармыз.

Ж

Жирафе корьдим бугунь
Айванат багъчасында.
Шаштым, бойну пек узун,
Бакъып тоймады козюм.

Й

Йымырта бере тавукълар,
Къуваналар балалар.
Ем сепкенде оларгъа
Сейир этип къалалар.

КЪ

Къаранфиль алып кельдим,
Бугунь саба мектепке.
Байрам хайырлап бердим,
Оджапчеме мен дерсте.

М

Музыка севе Алиме,
Кемане ала элине,
Мерьем оны окъута,
Рояль чалып зиль тута.

И

Ине алды Айшечик,
Тикмек ичюн антерчик.
Айше озю пек чебер,
Тиккен антери дюльбер.

К

Кулер юзьлю Гульнара
Гуль тюбчигин сувара.
Эр кунь козете оны,
Къачан, осер деп бою.

Л

Лёман темиз огъланчыкъ,
Озю де пек сагъламчыкъ.
Ювунмагъа о севе,
Ялдамагъа да биле.

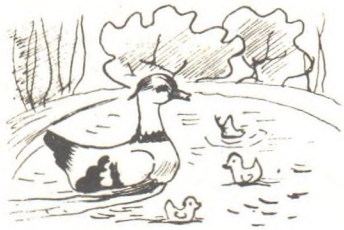

Н

Нар чечеклер къызарды,
Балкъуртлар оны сарды.
Наилечик бал истеп,
Къолчыкъларын узатты.

О

Озен бою кеземиз,
Озенни пек севемиз.
Ялысында бабамнен
Балыкъ тута, кеземиз.

Р

Ризагъа алдылар къалем,
Дей ки, — язмагъа билем.
Мен де къалем аладжам,
Озь адымны язаджам.

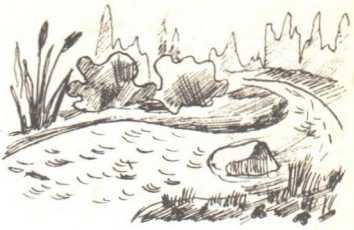
Т

Турналар юксек учалар,
Бир-бирине сыгъынып.
Къышта кери къайталар
Юртларыны сагъынып.

Ф

Фатиме анасына
Бугунь чокъ ярдым этти.
Фесильгенге, гуллерге,
Мелевшеге сув септи.

П

Папийлер ялдай сувда,
Ашайт арайлар анда.
Папий чыкъты саильге,
Вах-вах, деди Наильге.

С

Єание сачты терек,
Терек эр кеске керек.
Онынъ емиши пек татлы,
Ашагъан олур такъатлы.

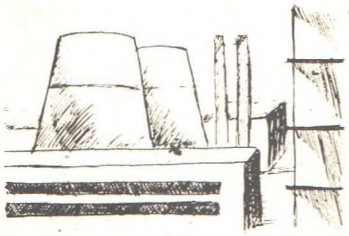
У

Усние ювды чамашыр,
Къызгъа бу иш ярашыр.
О мектепке бараджакъ,
Ве аляджы оладжакъ.

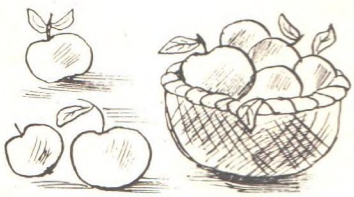
Х

Хамыр басаджакъ анам,
Чибереклер япаджакъ,
Иштен кельгенде бабам,
Тоя-тоя ашайджакъ.

Ч

Чешме башына бардым,
Бир къопкъачыкъ сув алдым.
Чамашыр юваджакъ анам,
Мен бунъа пек къуванам.

Ш

Шербет севе Шевкъие,
Эм иче къана-къана.
Ичкен сайын шербетни
Шевкъие пек къувана.

Ы

Ыргъат Къадырни билем,
Шиирлерини севем.
Эляк олгъан о дженкте,
Фашистлернен куреште.

Ц

Цемент заводына бардым
Изин алып агъамдан.
Цемент чыкъармакъны агъам,
Огренди тек бабамдан.

ДЖ

Джеваир сепет алып,
Джыйды багъчада алма.
Джевдет сен де оскен сонъ,
Аптеньден кери къалма.

Щ

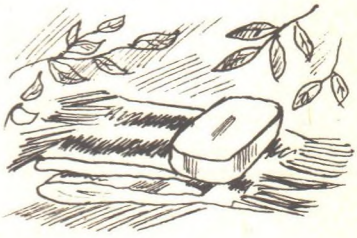
Щорсны корьдим кинода,
Не де къараман экен.
Тувгъан Украинада
Беязларнен дженклешкен.

Э

Эмин алды кемане,
Анасы йырлай мане.
Эльмаз оюнгъа тюшти,
Эр кес бакъып кулюшти.

Ю

Ювунынъыз балалар,
Саба, акъшам сабуннен.
Темизликтир — сагъламлыкъ
Ялдап ойнанъ сабырнен.

Я

Ялы бою кезинем,
Гемилерни козетем.
Ялдагъанда озюм де,
Дельфин корьдим денъизде.

Чыгъчылар

Озь вакътында Чонъгъарлы белли чынъджымыз Мамбет Эрмамбеттен язылып алынгъан чынълардан.

1

Мына селям алейкум, мен де кельдим,
Атымнынъ башын аджымай джибере бердим.

Алейкум селям, хош кельдинъ, ах, бир данем!
Атынъны къайда байлайым, къыдырлез лялем.

2

Мына селям алейкум, батыр, байлар!
Биз факъырны бу ерде ким абайлар.

Алейкум селям, хош келдинъ, антик форма,
Астынъа курсю салайым, ерде отурма.

3

Бакъыр къуман ичинде аччы-чайыр,
Атым чабан, кеч кельдим, гедженъиз хайыр..

Алейкум селям, хош кельдинъ, сиз экенсиз.
Багъчаларда ачылгъан гуль экенсиз.

4

«Акъшам хайыр» айтаман сальте къызгъа,
Апакъайгъа айтмайман, файдасызгъа.

Тийме манъа, токъунма, джурь джолынъа,
Петтуванъны берермен онъ къолынъа.

5

Ай, керме къаш келинчек, кирме арагъа,
Огъратырман башынъны дубарагъа.

Авузынъ ачсанъ корине пирнич тишинъ.
Алла къолай кетирсин туткъан ишинъ.

6

Улынъ «мамай» деп джылай, къызынъ — «къакъай»,
Сенинъ мында ишинъ ёкъ, кет, апакъай!

Улыма мамай берермен, къызыма къакъай,
Ойна-куль, деп джиберди бизим акъай.

7

Къарчыгъанъда бир къуш бар «киш-киш» дийсинъ,
Акъранларынъ уй болды, сен нишлийсинъ?

Мен бабама бир джигит сайлатырман,
Юз кумюшлик бир атны байлатырман.

8

Бир алманы болейик, дёрт этейик,
Ананъ-бабанъ бильмесин, джурь кетейик.

Амет, Мемет, Муртаза, Ситмер, Эмин,
Инанмайман сёзинъе, эт бир емин.

9

Ялан-янълыш мен бильмем, тапсам тора,
Джемаатымдан тефтиш эт, къалкътан сора.

Ийинден чыкъкъан джыландай окъталасыз,
Чынъ бильмеген кишидай токъталасыз.

10

Тавукъкъа постал кийсеттим, хоразгъа къатыр,
Къыркъ талеке чынъым бар, келеятыр.

Джан аджыр апте менде ёкъ, сальте енге,
Кимге ышанып басайым аягъым кенъге.

11

«Кичкенемен» деп турма, осер бойынъ,
Келеджекте нышанынъ, кузьде тойынъ.

Ана деген — энъ къумач, баба — дирек,
Куль бола да кетекен гурь оськен джурек!

12

Эки кесек Акъгачы, Айдаргъазы,
Бильмем яшлыкъ севдасы, бильмем язы.

Эки кесек Акъгачы: Теменмен Къангъул,
Асретине къавушкъан — не онъгъан къул!

13

Энинъ-бойынъ доп-дёрткуль, тап къол сандыкъ,
«Ургииль» деп айтмагъа биз утандыкъ.

Халкъ не десе не десин, мен болдым дойын,
Къакътым алдым джигитнинъ первой сойын!

14

Къалгъансынъ къасыр астында тоз басылып,
Олер эдим сен болсам джипке асылып.

Къашыкъашынъ ашамам, эти къакъсыкъ,
Мыйыгъы сары, кози кок, кимге тансыкъ.

15

Къашыкъашынъ ашамам май къатмасанъ,
Къаралтынъны джагъарман сёз къатмасанъ.

Къарчыгъадай бойынъ бар, халкъ къараша,
Беяз бетке къара къаш шай яраша!

16

Сенинъ къашынъ къарасы меним бахтым,
Бир корьгенде джан сюйди, иридим, акътым.

Акъыл сенде акъкъан сув, фикир — дерья,
Шай бола да кетекен ялан дюнья.

17

Койинъизнинъ джолында куньайлан ачкъан,
Акъыз, санъа не болды, чырайынъ къачкъан?

Эль усти тийди — авурдым, учь-беш кунь джаттым,
Экши-туршы ашадым, котердим аттым.

18

Мен бу ерге кельдим койимден тайып,
Къайсынъызгъа къонайым къанатым джайып?

Мусафир кельсе, хош кельди, одагъа тюшсин,
Мусафир сыйы къаведир, токъта пишсин.

19

Оджакъ башы тёшевли, тёри такъыр,
Иримчик ашы пиширип уйинъе чакъыр.

Мусафир кельсе, хош кельди, сый къавеси,
Сиз де биздай экенсиз, зевкъ авеси.

20

Бисмиллядан башладым, элямдан къувдым,
Айгиди, ялан дюньянынъ сонъунда тувдым.

Ах демесем къальтийим, джандым да куйдим,
Къадемсизнинъ баласын къайдан да суйдим.

21

Аллейгим экеч онъмайджакъ, мен менсирей,
Кокмен ернинъ арасын башыман тирей.

Аллейгим экеч онъмайджакъ, менден бетер,
Джыртып алып этегин джувгъыч этер.

22

Шехризаде масалы бинъ бир дане,
Аягъым аршын басарман, кимлер мани?

Шишип къалсын чал малий, алып къачты,
Къыркъ талеке чынъымны джолгъа чачты.

Язып ёллагъан ФАХРИ ЭДЖЕЛЬ-ЗАДЕ.

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Истегенинъ къадар. *Пек чокъ, чокъ мыкъдарда.* Шукюрлер олсун. Къырмызы къум шеэр дживарындаки карьерде истегенинъ къадар. **Синоними:** ады-эсабы ёкъ.

Истер агъла, истер куль. *1. Вазиет агъыр, чыкъымсыз; ал чаресиз, умютсиз.* Къаранлыкъ къобагъа тюштик, амма бирден фенер сёнди. Истер агъла, истер куль. Ёл тапмакъ кыйын эди. *2. Бир шей, ал эм аджыныкълы, эм акъылгъа ятмагъан дереджеде кулюнчли.* Саргъуш чамургъа яткъан, туралмай, амма йырлай: «Томалачыкъ-томпачыкъ!» — дей, кене ята. Истер агъла, истер куль!

Истер башынъны ташкъа ур, истер ташны — башынъа. *Эр не япсанъ да, эп бир файдасыз, вазиетни денъиштирмек мумкюн дегиль.* Яныкъламагъа энди кеч: истер башынъны ташкъа ур, истер ташны — башынъа. Бир шейни догърултмакъ мумкюн дегиль.

Истер-истемез. (Истер-истеме). *Лячаре, башкъа чареси ёкъ, башкъа тюрлю япмакъ мумкюн дегиль.* Юкъу да къачты. Истер-истеме, сабаны беклемек керек.

Истер озюнъни къаядан ат, истер даргъа асыл. *Ич оладжакъ шей дегиль. Ич бир чареси ёкъ. Чыкъымсыз алдан къуртулманынъ имкяны ёкъ.* — Сен догъру айтасынъ, иш ишлигинден кечкен сонъ, истесенъ озюнъни къаядан ат. Еди гектар!.. Бу бизим бригада ичюн буюк гъайып. **Синоними:** Истесенъ башынъны таштан-ташкъа ур.

Истесенъ къулагъына давул чал. (Истесенъ къулагъына давул-зурна чал). *1. Бириси пек первасыз, урдумдуймаз, пек инат.* «Ёкъ, — дей... — буны мен бойле япарым, весселям!» Истесенъ сен онынъ къулагъына давул-зурна чал, эшитмеген олып отурыр. *2. Бириси тамамен сагъыр, пек агъыр эшите.* Вай, о Гульсюмге не олгъан я, балалар? Истесенъ къулагъына давул чал, бир шей эшитмей.

Истесенъ, парчалан. (Истесенъ парча кесек ол). *Не япсанъ да, не къадар тырышсанъ да, файдасыз, нафиле, нетиджесиз.* — Истесенъ парчалан, мен сёзюмден къайтмам. Кес артыны, ялвара берме!

Ит атасыны танымай. *Кескин анълашамамазлыкъ чыкъкъан, эр кес озь бильгенини айта ве япа; тертипсизлик, къанунсызлыкъ — анархия.* — Къорантада бир кунь бахыт корьмедим. Эр кунь къавгъашамата. Ит атасыны танымай.

Ит де олсанъ, ырызынъ бар. *Ким де олса, башкъаларындан эксик корюнмек, юзюни къызартмакъ истемей.* Ярын къомшуда той бар, чагъырдылар. Пахыл киби парам да ёкъ. Ит де олсанъ ырызынъ бар, эбет. Бахшышсыз насыл барырсынъ.

Ит ерине корьмемек. *Бирисине ич де эмиет бермемек; инсанлыкъ акъларыны таптамакъ, ашаламакъ, эзиетлемек.* О лянетлер совет кишилерини ит ерине корьмейлер, аса-кеселер. Бойле джанаварлыкъны коре турып чыдамакъ мумкюнми?

Ит итке, ит де къуйругъына. *Бир ишни бири дигерине, буюги кучюгине, о да даа кучюгине юклей, авале эте, буюра ве, ниает, иш беджерильмей.* ...Бюрократ къулакъ салмай. Бойле кете: ит итке, ит де сонъра сылтай бере сыртына, къуйругъына.

Ит масхарасы олмакъ. (Копек масхарасы олмакъ). *Озюнинъ яман, келишиксиз ашагъы иш ве аректелеринен къараланып анълылмакъ; тильге тюшмек.* Чолпан: — Бизге керекмей ондай чуллы келиндеш. Ит масхара(сы) олурмыз эльалемге кесен-кес. **Синоними:** алем масхарасы олмакъ.

Ит масхарасы этмек. (Копек масхарасы этмек). *Бирисини этмишлерине коре, халкъ алдында тазирлемек, утандырмакъ, кульмек масхара этмек.* Эки кунь эвельси Джаферни сёгип, ит масхарасы этип кет-

кен эди. **Синоними:** алем масхарасы этмек.

Ит сувармакъ. (Копек сувармакъ). *Бир иш япмай бош юрьмек, бош вакъыт кечирмек.*

Итимал денъиз янар. (Итимал дерья янар). *Оладжагъына мытлакъа ишанч олмагъан адисеге, ишке эр алда сёнюк бир мусбет умют беслемек.* Къадыров Асан Къадырович? Аджеба, бу бизим къарыкъ Асан дегильми экен? Итимал денъиз янар, дегенлер, ким биле, бельки Асандыр.

Ичинъ кетмек. *Ихтал олмакъ.* Яш балаларда ич кетмек хавфлыдыр. Баланы аман экимге косьтермек керек.

Ич киев бармакъ. (Ич киев олмакъ). *Къызнынъ бабасы — къайнатанынъ эвине киев тюшип яшамакъ.* Юсуф севген къызына эвленсе де, ич киев бармагъа разылыкъ бергенине пешман эте эди.

Ич киевден аллыджа. *Бирисининъ вазиети пек агъыр, сербестлиги ёкъ, вазиети сукъланыладжакъ киби дегиль.* — Мераба, достум! Аман-эсенсинъми? Сонъ, вазиетинъ насыл? — Насыл оладжакъ энди, ич киевден аллыджа.

Ич олмаса. (Ич олмагъанда, ич олмадым). *1. Баре; мумкюн мертебе.* Ташла шу газетаны къолунъдан, ич олмаса козьлеринъни аджы. Къарт адамсынъ, ич олмадым анавы ап-акъ сакъалынъдан утан. *2. Энъ аздан; тек, ялынъыз.* Комиссия азаларына исе фаэтон я да, ич олмагъанда, устю орьтюк линейка тапмакъ керек эди.

Ич юзюни ачмакъ. *1. Бирисининъ гизли сырларыны, яман ниетлерини мейдангъа чыкъармакъ, бильдирмек, беян этмек.* Озюни яхшы косьтермеге тырышкъан шу яланджы аллякънынъ ич юзюни ачмакъны борджумыз деп таныдыкъ. *2. Бир шейнинъ керчегини, асыл себеплерини, акъикъатыны ачып косьтермек.* Джемаат байрам хутбеси окъулмагъанынынъ себебини анълямады, хатип акъай исе бу акъта ич бир шей сёйлемеди. Меселенинъ ич юзюни кимсеге ачмады.

Ичбазарлыкъ этмек. *Къасден акъикъатны гизлемек; макъсадынъны бильдирмемек ниетинен догърусыны айтмамакъ.* Мен бу Сабриени ич анълямайым. Пек ичбазар къадын. Шунынъ ичюн де эвине кимсе аякъ басмай.

Ичеги багълы. *Аркъасындан къалмадан, айрылмадан, эр ерде бирисининъ янында булунмакъ.* Кимерде о адам иле ичеклеримиз бири-бирине багълы киби достане яшай, кимерде исе... Мен энди озюми онынъ акъайынынъ тесири алтындан чыкъарам. Онъа ичегим багълы дегиль, борджлу да дегилим.

Ичинъ-багърынъ акътарылмакъ. *Юрегинъ буланып, сюрек ве кучьлю суретте къусмакъ, охшумакъ.* Бала пек хаста. Къарын-ичек хасталыгъына огърамагъайды. Юреги булана, ичи-багъры акътарыла.

Ичинъ-багърынъ толмакъ. (Ичинъ-багърынъ толып-ташмакъ). *1. Бирисининъ алгъан эйи, севинчли тесирлери къарарсыз чокъ олмакъ.* Теренден нефес алдым. Наилени багърыма бастым. Ичим-багърым къуванч толып-ташты. *2. Къарарсыз чокъ дерт, ихтиядж, къайгъы ичинде къалып къозгъалмакъ, тунъюльмек.* Ёллар бою къадынлар, бала-чагъалар адымламакъта. Эписининъ ичи-багъры душмангъа нефрет толу.

Ичинъ-багърынъ янмакъ. (Ичинъ янмакъ). *1. Зияде кедерли, къайгъылы олмакъ, терен окюнчке къалмакъ.* Мен бир кере янъылып язда Ургутке кеттим де, еди гектар тютюнимни гъайып этти. Аля даа ичим-багърым яна. *2. Зияде сыджагъынъ, араретинъ олып пек сувсамакъ.* Араретген ичи атеш киби яна, козюнинъ огюнде къуюнынъ салкъын, темиз сувы чалкъангъан киби ола эди.

Ичи башкъа, тышы башкъа. *Эки юзълю, алдавджы, юреги къыйыш адам.* Ичи башкъа, тышы башкъанынъ ишандырувларына инам олурмы!

Ичи де тышы киби. (Ичи де тышыдайын). *Саф, темиз, догъру адам.* Гизли-паслы яман ишлер япмагъан киши. Саф юрекли, ичи де тышыдайын, ич кимсеге сытмады о чырайын. **Синонимлери:** ичи-тышы бир, ичинен тышы бир; гонълюндеки тилинде, юрегиндеки юзюнде.

Ичи къара. *Фитнеджи, ифтираджы, куньджи киши.* Валлаи, агъам, сенинъ «о тарафынъ» я зыр джаиль, я да ичи къара — аселет ялан айта.

Ичинъ чекмемек. *Бирисинден, бир шейден экиленмек, чийленмек, хавф этмек, шексинмек; оны бегенмемек. Бир шейнинъ, алнынъ яхшы олып чыкъаджагъына инамынъ олмамакъ.* Асыл шу манъа теклиф этильгенде, ичим чекмеди. Разылыгъымы зорнен алдынъыз. Амма коресинъизми, яхшы олып чыкъмады.

Ичинде адам джоюладжакъ. *1. Бир ерде пек къалабалыкъ, адам гъает чокъ.* Адамларнынъ акъынтысына къошулып о да универмаггъа кирип кетти. Универмагнынъ ичинде адам джоюладжакъ. *2. Бир ернинъ ичи пек къарышыкъ, дагъыныкъ, къарма-къарышыкъ.* Танышым пек перишан экен. Эвине кирсенъ, адам джоюладжакъ. Ода ичинде бир шейге сюрюнмеден юрьмекнинъ имкяны ёкъ. *3. Бир ернинъ, бинанынъ ичи сонъ дередже буюк, кенъ яки айланчыкъ.* Янъы театримизнинъ заллары о къадар юксек ве буюк ки, ичинде адам джоюладжакъ.

Ичинъде лаф турмамакъ. *Сыр тутмамакъ, бошагъыз, шаплавуз олмакъ.* Аркъадашынъа ишанмакъ мумкюнми? Ичинде лаф турамы? Эгер ичинде лаф турар десенъ, шимди айтам.

Ичинъде тутмакъ. *Сыр сакъламакъ, терен сырлы олмакъ. Бир иш яки бириси хусусында бильген-корьгенлеринъни*

тышкъа бермемек. Кетир манъа бираз сют. Лякин озюнъ бу ишни сыр оларакъ ичинъде тут. **Синоними:** ичинъде сакълап юрьмек, ичинъе джыймакъ.

Ичинъден чекмек. (Ичтен чекмек). *Яныгъынъны, кедеринъни биревге айтмайып, тек озюнъ къасеветленмек.* Макъпуле, бельки о сени севедир? Севгисини бильдирмеге джесарети етмей, ичинден чекип юредир. **Синоними:** ичтен яныр куймек.

Ичинъе атеш тюшмек. *Яныр-туташыр эеджанланмакъ, хавф, яныкъ, элем, рухий раатсызлыкъ, аджизлик, куньджилик киби дуйгъуларгъа къапылмакъ.* Узакътан Фериде корюнди козюне. Асаннынъ ичине атешлер тюшти. Насыл сёз тапар о яш къызнынъ озюне?

Ичинъе буз тюшмек. *Чиркин, хавфлы, акъсыз ойлар ве сёзлерден, юзь алгъан титис алдан урькмек, титсинмек.* «Бабанъ гъальба кельмейджек», — деп фысылдады. Бу сёзлерден Айриенинъ ичине буз тюшкен киби олды, эти-тени чымырдады.

Ичинъе сыгъмамакъ. *Къарардан зияде, сонъ дередже севинмек, яныкъламакъ ве иляхри.* (Тюрлю дуйгъуларнынъ юксек дереджеси акъкъында. Ворошиловджылар атыш ярышлары отькерильгенде, биринджи учь нишанны Амет-Хан, Измайлов ве мен алдыкъ. Бизим къуванчымыз ичимизге сыгъмай эди.

Ичинъе джан кирмек. (Ичинъе джан кельмек). *1. Хавфтан къоркъудан, басыкълыкъ ве телюкеден къуртулмакъ, тынчланмакъ, рухунъ котерильмек.* Пек авлакътан кумюшдай мавы дагълар корюне, Эмирханнынъ ичине къайта баштан джан кире. *2. Эсинъни джыймакъ, тирильмек, сагъалмакъ, озюнъни нормаль алда дуймакъ.* Атеш — бу ушюген ёлджугъа энъ буюк бахт. Ярым сааттен эр кимнинъ ичине кене джан кирди, беденлери йибериль-ди.

Ичкиден козь ачмамакъ. *Къарарсыз чокъ ичмек, даима саргъуш юрьмек.* Селим эки афтадан берли ичкиден козь ачмай, бунъа насыл даянмакъ мумкюн.

Ичли-тышлы олмакъ. *1. Эки аиледен бирининъ къадыны, экинджисининъ эри бири-биринен тувгъан, сой олмакъ.* Сизинъ хаберинъиз ёкъмы? Биз Джемаллардан ичли-тышлы олдыкъ. Якъында келин алып, киев бердик. *2. Иши, арекетлери, сёзю самимий олмамакъ, эки юзьлю олмакъ.* Меним достум ичли тышлы, эки юзьлю, шорбаджыгъа чанакъялар олмасын. Халкъкъа, юрткъа садыкъ олсун озю, сёзю.

Ичтен къалтырай, тыштан йылтырай.

Ичтен яныр-куймек. *1. Севмек, бирисине севда олмакъ, ашыкъ олмакъ.* Тапылмагъан бир яш буны севгендай, бунынъ ичюн ичтен яныр-куйгендай. *2. Бирисини, бир шейни куньлемек.* Эгер мен янъы бир шей алсам, Лейля да мытлакъа аладжакъ. Алмаса, ичтен яныр-куе.

Иш беджермек. *Бир ишни яныр олмакъ, оны япа бильмек, япалмакъ.*

Иш битирмек. *Биревнинъ зарур ишини япмакъ, онынъ риджасыны, керегини ерине кетирмек, эда этмек.* Мына, битай, эв киранъызны да тёлеп кельдим. — Сагъ ол, балам, меним бу ишимни де битирдинъ.

Иш иштен кечмек. *Тамамен бозулмакъ. Тюзельмек, тюзетильмек имкяны къачырылмакъ.* Сеитумер ачувына барып, «талакъ» дегенине пешман этсе де, энди иш иштен кечкен эди. *2. Иш я бир арекет ичюн, бир шей ичюн керек олгъан вакъытны къачырмакъ, тамамен кечикмек.* — Козырлерни оюннынъ башында алмакъ керек, — деди о. — Сонъундан алувнынъ файдасы ёкъ. Иш иштен кечкен сонъ...

Иш кесмек. *1. Запарта бермек, сёгмек, сыкъыштырмакъ, джезаламакъ, тазирлемек, бир шейни бирисине тазирлеп анълатмакъ.* О вакъытта меселенинъ аслыны анълаткъан олсанъ, мен о зыпкъынгъа ойле бир иш кесер эдим ки, омюр-билля унутмаз эди. *2. Бирисине хиянетлик, душманлыкъ этмек.* «...Санъа бир иш кесейик, котералмай кетерсинъ!» — деп, бирге ант ичелер Аслыны ёкъ этмеге. **Синоними:** иш косьтермек.

Иш корьмек. *Бирисинен, бир шейнен мешгъуль олмакъ; файдаланмакъ.* Дакъкъасы дакъкъасына келе, дерсинъ бу копек саатнен иш коре, — деди къадынлардан бири. *2. Чалышмакъ, япмакъ, арекет этмек.* Азиз Керимов адамларнен чалышмагъа ве оларнынъ ярдымыны сезмеге ве фикирлеринен иш корьмеге бильген бир хадимдир.

Иш къолай кельсин! (Ишинъиз къолай кельсин!). *Туткъан ёлунда, ишинде бирисине мувафакъиет, къолайлыкъ, енгиллик тилемек.* — Хош кельдинъиз, реис кадям, хош кельдинъиз! — Иш къолай кельсин, эмджелер! Армангъа берекет! **Синоними:** ишинъ онъ кельсин!

Ишинъ аллагъа къалмакъ. *1. Пек агъыр, умютсиз хаста олмакъ.* — Себия татай алты айдан берли тёшекте ята, пек умютсиз. Гъарипчикнинъ энди иши аллагъа къалгъан. — Шай дейсиз амма, ким бильсин, чыкъмагъан джанда умют бар, дегенлер... *2. Чыкъымсыз, чаресиз агъыр вазиетте булунмакъ.*

Иши бар! *Озюнден талап олунгъан ишни япмаса, джезасыны алыр, демек. Яни тенбиелев, къоркъузув ибареси.* О кеткенде манъа: «Эвге мукъайт ол. Эгер эвден бир чёп эксильгенини корерим, сонъ ишинъ бар!» деп къоркъузды.

Ишинъ битмек. *1. Ольмек, эляк олмакъ, гебермек.* Айдынъыз сиз, бу мельунларнынъ омюрлери чокъ къалмады. Бир къач куньден даа ишлери битеджек. Аювлар кузьде пек ачкозь олмайлар. Мына шимди расткельсенъ, о-о-о, ишинъ битти. *2. Тамамен бербат олмакъ, енъильмек, ниетинъе иришалмамакъ.* О мантар умютсиз ерден тюртип чыкъа экен... Гъафлет къал-

дынъмы, ишинъ битти. **Синоними:** дюдюгинъ чалынмакъ.

Иш богъурдакътан. *Бирисининъ пек чокъ иши бар, етиштиралмай, ич де вакъты ёкъ.* Бу ишнен озюнъиз огърашынъыз, Арсланбеков аркъадаш. Меним озюмнинъ ишим богъурдакътан. **Синоними:** иши башынынъ сачындан чокъ.

Иши ёкъ. *Меракъланмамакъ, эмиет бермемек; къайгъырмамакъ, раатсызланмамакъ, дикъкъат этмемек:* Сен тек озь джефанъы, озь дердинъи, озь гъайыбынъы таныйсынъ. Башкъаларынынъ дуйгъулары иле ишинъ ёкъ.

Ишинъ къартоп. *Бирисининъ, бир шейнинъ алы, вазиети яманлашты, фена олды, ярамады.* — Берадер, Байбеков меселесинден хабердарсынъмы? — Ёкъ... — Э-э, онынъ иши къартоп. **Синоними:** ишинъ дюдюк, ишинъ мартавал.

Ишинъ тюшмек. *Ихтияджынъ олып, бир ерге, бирисине бармакъ, мураджаат этмек, ярдымгъа мухтадж олмакъ; бир кимсенен, бир шейнен насылдыр бир мунасебетте булунмакъ.* Ираде чыкъты. — Джевдет, сизсинъизми? Мында насыл тюштинъиз? — ишим тюшсе келем даа, — дедим мен. Манъа Токътабаев керек эди.

Ишинъ юрьмек. *Бирисининъ вазиети яхшылашмакъ, умютлери, арзулары, истеклери темин олунмакъ, чалышувы эйи нетидже бермек.* Гастрономда онынъ козюне сарарып пишкен портакъал ве лимонлар илишти. О, озь-озюне: «Бугунь ишим юрьди», — деди. **Синоними:** ишинъ онъ кельмек.

Ишинъ юрьмемек. *Мувафакъиетсизликке огърамакъ, эмегинъ, умютлеринъ бошкъа чыкъмакъ, истеклеринъ ерине кельмемек.* Яман ниетлилер кулерлер бельким, «эрифнинъ иши ич юрьмеди», — деп. Озьлери къуваныр кулерлер бельким.

Иштен къалдырмакъ. *Бирисининъ вакътыны алмакъ, ишине кедер этмек, чалышувына мани олмакъ.* Марияны иштен къалдыргъаным ичюн, афу сорап, одадан чыкътым.

Ишинъни бильмек. *Озь файданъа, озь менфаатынъа иш япмакъ, озь менфаатынъны биринджи ерге къоймакъ. Къурназлыкъ этмек.* Балалар багъчасына завхоз олып кирдим. Пек эльверишли иш. Танышлар манъа: «Сен ишинъни билирси-и-нъ!» — дейлер, чырайларыны экшитип. **Синоними:** сылакъ ерде ятмамакъ.

Иш битирмек. *Бирисининъ ихтияджыны темин этмек, арзусыны ерине кетирмек.* Мамбет парагъа эр кеснинъ ишини битире. Амма параны аз берселер ачувлана эди.

Ишинъ олмамакъ. *Бир ишке, бир шейге, лафкъа, арекетке киришмемек, къошулмамакъ, къарышмамакъ.* Келиннен огълан негедир дарылшкъанлар, бир лаф этип бакъсанъ... — Озьлери анълашырлар, ишинъ олмасын!

Ишке берильмек. *Къаныкъып, бутюн кучюнъни берип, истекнен севип чалышмакъ, иш япмакъ.* Рефатны бегендим, акъикъатен ишке берилип чалышкъан бала экен. **Синоними:** ишке сарылмакъ.

Ишке кечмек. *Чалышувгъа, бир де бир шейге яравлы олмакъ, келишикли олмакъ.* Биз даа бунагъан къартлар дегильмиз, элимизден иш келеджек, ишке кечеджек кибимиз. Бу парчаларны чёпликке атмакъ олмаз, олар даа ишке кечер, айры топланъыз.

Ишке кечмемек. *Яравсыз олмакъ, сыфаты, кейфиети олмамакъ, талап олунгъан шартларгъа уйгъун олмамакъ, келишиксиз олмакъ.* Бу сонъки алгъан йиплеримиз яхшы чыкъмады. Ишке кечмейджек багъларыны къайтардыкъ.

Ишке шайтан къарышмакъ. *Тутулгъан ишинъ бозулгъанда ишинъ онъ кельмегенде, макъсаткъа иришильмегенде, мувафакъиетсизликке огърагъанда айтылгъан ибаре.* Аджеле ишке шайтан къарышыр. Къуртвели эфенди янъы тюкян ачты амма, бираз ашыкъкъан. Шунынъ ичюн де бу ишке шайтан къарышкъан — акимиет текрар денъишти, шеэрге акълар кельдилер. **Синоними:** арагъа шайтан къарышмакъ.

Ишнинъ козюни бильмек. *Чебер, уста олмакъ.* Джам къоймагъа пек уста деп, о Джемильни чагъыргъан. Джемиль, керчек, белли уста — биле ишнинъ козюни. **Синоними:** ишнинъ къурты олмакъ.

Ишнинъ тюбюнден чыкъмакъ. (Ишнинъ астындан чыкъмакъ). *1. Къолайсыз бир алдан башынъны къуртармакъ, фена вазиеттен къуртулмакъ.* Тешкерювде он кубметр тахта етишмеген. Амма Селямет бу ишнинъ тюбюнден чыкъты. *2. Агъыр ишни беджермек, мувафакъиетнен эда этмек.* **Синоними:** сувдан къуру чыкъмакъ.

Иш къайнамакъ. *Ишнинъ тамам къызгъын вакъты, эр кес джошкъунлыкънен чалыша.* Насип чантасыны омузына атып ёлгъа чыкъты. Карталарны экиге больген таптав ёлнен кете. Тарлада иш къайнай. Памукъ тарлалары боюнда кеземиз. Этрафта иш къайнай.

Ишинъ онъуна кетмек. (Ишинъ онъ кельмек). *Ишинъ тюзельмек, яхшылашмакъ, иште мувафакъиет булмакъ.* Унутма, ер озь багърында нелер асыл эткен олса, шуларны тапасынъыз. Не япмалы, илериде ишлеринъиз онъуна кетер.

Ишлеген тишлер. *Чалышкъан къазаныр, яхшы ашар, яхшы яшар.* Ишлеген тишлер, дейлер. Бу эвде яшагъан адамларнынъ эписи элял эмек иле мешгъуль.

Иштен кечмек. *1. Тамамен зайыфламакъ, былджыраймакъ, ишке ярамамакъ, пек къартаймакъ. 2. Пек эскирмек, бозулмакъ, парланмакъ, харапланмакъ, яравсыз вазиетке кельмек.* **Синоними:** иштен чыкъмакъ.

Иштен чыкъармакъ. *Бозмакъ, парламакъ, харапламакъ, яравсыз алгъа кетирмек.* Бизим топларымыз душман техни-

касы топлангъан ерге атеш ачтылар. Макъсат душман техникасыны иштен чыкъармакъ ве аскерини шашмалатмакъ эди.

Йигит олмакъ. *Акъай олмакъ, кемалына кельмек, пишкинлешмек.*

Йип богъазына!

Йигитлик сатмакъ. (Акъайлыкъ сатмакъ). *Биревге укюм этмек, кучюнъни косьтермек, меним деп къопаймакъ, холапланмакъ.*

Йыкъылгъангъа бир тепме. *Ярдымгъа мухтаджны даа зияде богъмакъ, таптамакъ, таламакъ, ашаламакъ.* Мен акъайым, этмем мен «адвокатлыкъ», йыкъылгъангъа бир тепме мен де урмасам... Етимлерни ёлларда къалдырмасам.

Йыл он эки ай. *Эр вакъыт, даима; артыарасы узюльмеден (текрарламакъ, текрарланмакъ, айны бир ишни япмакъ ве ильх.).* Мына о алышвериш эте, лякин спекулянт сайылмай. Йыл он эки ай къапысындан бир ыргъаты эксильмей.

Йыл он эки ай отуз эки бейит. *1. Ич бир тюрлю денъишювге огъратылмагъан, даима текрарлангъан джан сыкъыджы, манасыз иш ве арекетлер.* — Селим агъам не япа, яхшымы? — Селим агъанъыз не япаджакъ, йыл он эки ай отуз эки бейит: къадесиз не ята, не тура. *2. Бирисининъ бир янъы фикир айтмадан эскисини текрарлай берюви.* Етти Мусемма, бу опькелер йыл он эки ай отуз эки бейит де, джаныма тийди, битир энди.

Йылан киби йылышмакъ. *Озь файдасыны козьетип, бир кимселер алдында ялтакъланмакъ; къурназлыкъ этмек.* Нефисхорлар, мещанлар озюнден файдаланмакъ мумкюн олгъан адамлар алдында йылан киби йылышмакътан къачынмайлар.

Йылан киби къылыфынъны денъиштирмек. *Бир сувда турмамакъ, сёзюне ве ишине ишанылмасы мумкюн олмамакъ.* Догъру, мен Азизни бегенмейим. Чюнки йылан киби къылыфыны денъиштире бере. Ондан садыкълыкъ беклеме.

Йылдызы парлакъ. *Иши даима онъ кельген, бахыты юрьген, итибарлы, частлы адам.* Совет адамларынынъ ярыны айдын, келеджеги ачыкъ — йылдызы парлакъ.

Йылдызынъ сёнмек. *1. Ишинъ бозулмакъ, мувафакъиетсизликке огърамакъ; джемаат яки бириси алдында итибарынъны гъайып этмек.* Сардаровгъа ялынъыз къалмакъ, озюнинъ вазиетини тюшюнип-ташынмакъ керек эди. Омюринде бириндзи кере онынъ бахыт йылдызы сёнди. *2. Ольмек, дюньядан кетмек.* — Корьдинъизми, ана?.. — Йылдыз, огълум. Бирисининъ йылдызы сёнди. Кимдир дюньядан кетти, — деди Насибе.

Йылдырым киби. *Пек зияде тезликнен, юксек чабикликнен, зияде вызнен кетмек, чапмакъ, кечмек ве ильх.* «Москвич» милиционерлернинъ сызгъырувларына къулакъ асмадан, йылдырым киби кечип кетти. Бу тюшюнджелер Андрей Андреевичнинъ мийинден бир ань ичинде йылдырым киби келип кечтилер. **Синонимлери:** йылдырым тезлигинен, ель киби.

Йыллар бою. *Чокъ замандан берли, даима, узун муддет.* Бу багълар, багъчалар йыллар бою мына шу буюк арыкътан акъкъан сувнен суварыла эди. Артезиан урмакънынъ кереги бармы?!

Йылынадже бир савлыкъ. *Къасевет этмеге шей ёкъ, даа вакъыт бар;* омрюмиз олса, корермиз. — Санъа бир пальто алайыкъ. — Ёкъ, бу йылгъа пальтом олып турар, йылынадже бир савлыкъ.

Йылыны бермек. *Бирисининъ олюминден бир йыл кечкенде, оны дуа-сенанен анъмакъ.* Тек шайлы бир омюрдаш Темирге де тапынъыз. Йыл дуамы берген сонъ, дюгюн-тойлар япынъыз.

Йымшакъ юзьлю. (Йымшакъ бетли). *Бирисине нисбетен къатты талапчанлыкъ косьтералмагъан, эр шейге тез разы олгъан алчакъ гонъюлли адам.* Сен йымшакъ юзьлюсинъ. Бу табиат сенде яшар экен, Фазылнынъ тесиринден къуртуламазсынъ. **Синоними:** йымшакъ табиатлы.

Йымырта косьтерип, бор туттырмакъ. *Алдамакъ, козь боямакъ.* Беш капикке къызышып, сен он юттырма. Йымырта деп, муштериге бор туттырма. Йыллыкъ эсап вакътында йымырта косьтерип, бор туттырмакъ истесе де, къурназлыгъынынъ устю ачылды.

Йырыны йырламакъ. *Озь иши ве арекетлеринен анълы-анъсыз, бирисине чокъусы акс тарафкъа ярдым этмек.* А-а, сен де шу белялы къадыннынъ йырыны йырлайсынъмы? — деп, къызышты Барат. **Синонимлери:** тюркюсини йырламакъ, авасыны чалмакъ.

БИР МЕДЖЛИСТЕ

Халкъ йыры

Хор ичюн ишлеген Э. Налбандов

сев-дим-де се- ни
сев-дим
се- ни
сев-димде
мен се- ни
-ни
-ни
ин кя-рым ёкъ
mf
ин кя-рым
се- ни —
ин- кя-рим ёкъ!
ёкъ!
ах!
ах!
ин-кяр эт- мем,
ин-кя-рым ёкъ!
ин-кяр эт- мем
севдимде се- ни!
сев-дим мен се-ни
mf
козьле-ринъ- ден
се- ни —
се-

Бир меджлисте корьдим де сени,
Козьлеринъден сездим де сени.
Инкярым ёкъ, севдим де сени.

Бу джан сенден вазгечерми,
Гонъюль сенден айрылырмы.

Къаранфильсинъ, къарарынъ ёкъ,
Зенджефильсинъ, зарарынъ ёкъ.
Мен сени чокътан севмишим,
Сенинъ бундан хаберинъ ёкъ.

Эй, къыз, сени алмайынджа,
Инджe бельден сармайынджа,
Я сен, я бен ольмейинджe,

Бу джан сенден вазгечалмаз,
Гонъюль сенден айрыламаз.

КЪЫЙМЕТЛИ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР!

Биз аджайип бир девирде яшаймыз. Мемлекетимизде гъайрыдан къурув, ашкярлыкъ ве демократиялаштырув аляметлери кунь-куньден кениш ёл алмакъта. Эскирип, чокъ йыллар девамында тапталып, илерилевге аякъ чалып кельген дургъунлыкъ хасталыкъларынынъ эп устю ачылмакъта, тазертильмекте, аятымызда ёл берген джиддий янълышлыкъларнынъ огю алынмакъта. Бу денъишмелер бутюн совет халкъларынен бирге, бизге де буюк ишанч-умют багъышлай.

Бу гъайрыдан къурув гъаелеринен ашлангъан языджыларымыз, журналистлеримиз, медениет хадимлеримиз журналымызнынъ келеджек санларында озьлеринынъ дегерли исселерини къошмакъ ичюн гъайретле чалышмакъталар.

Редакция хадимлери журналымызны меракълы ве тесирли материалларнен темин этмеге тырышалар. Невбеттеки санларымызда чокъ йыллар девамында адлары унутылып къалгъан, яхут, белли бир себеплерден аньылмагъан классик эдиплеримиз, медениет ве саньат эрбабларымыз акъкъында тафсилятлы малюматлар ве оларнынъ бу куньге къадар нешир олунмагъан эсерлеринден нумюнелер дердж этильмеси козьде тутула.

Мухтерем окъуйыджылар! Бизим екяне журналымыз «Йылдыз» эки айда бир кере чыкъа. Онынъ йыллыкъ абуне фияты 4 руб. 80 капиктир. Шимди мемлекетимизнинъ эр бир кошесинде 1989 сенеси ичюн абуне топлав иши къызгъын кетмекте. «Йылдыз» журналына язылмагъан бир кърымтатар аилеси къалмасын!

На крымскотатарском языке. **«Йылдыз» № 4 («Звезда» № 4).**
Орган Союза писателей Узбекской ССР.
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства
ЦК КП Узбекистана.

Ташкент — 1988.

Техникий редактор А. Сеногъулов. Корректор З. Эреджепова.

Рессам **Ремзи Алиев.**

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 23.06.88 с. берильди. Басылувгъа 01.08.88 с. рухсет этильди. Р—10876. Кягъытнынъ форматы 70X108 1/16. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Физ. табагъы 9. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 7257. Сымарыш 3950. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 3950. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36